

GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2015 **2**(38)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2015 2(38)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2015

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KEŠTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KÄRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Stanislovas Buchaveckas

- Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m. m.: rašytojų vaidmuo „perauklėjant“ mokytojus; pionierių organizacijos kūrimas Šakių apskr. mokyklose; pedagogai tarp rezistencijos, konformizmo ir kolaboravimo; represijos (4) 7
- Sovietisation of Schools in the 1940/41 School Year: the Role of Writers in “Re-educating” Teachers; Establishment of the Pioneer Organisation in Schools of Šakiai County; Teachers between Resistance, Conformism and Collaboration; Repressions (4) 33

Tadas Jaskelvičius

- 1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Pušaloto valsčiuje 36
- The 1941 June Uprising in Pušalotas Rural Area of Panevėžys County 55

Dalia Balkytė

- 1951 m. Lietuvos gyventojų trėmimo operacija „Ruduo“: deportacijos iš Eišiškių rajono 56
- The 1951 Deportation Operation of Lithuanians Called “Autumn”: Deportations from Eišiškės District 66

Marius Ėmužis

- Partinės bausmės Sovietų Lietuvoje (XX a. penktasis–septintasis dešimtmečiai): tarp klientelizmo ir kolektyvizmo 68
- Communist Party Penalties in the Soviet Lithuania (1940s–1960s): between Clientelism and Collectivism 85

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Ainars Bambals

- Vokiečių kareiviai Latvijos SSR karo belaisvių lageriuose: problemos atspindys sovietinių represinių institucijų dokumentuose 86

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS’ RESEARCH

Asta Masiulionytė

Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio psichologinis portretas 93

A Psychological Portrait of a Participant of the Unarmed Resistance 124

LAIŠKAI REDAKCIJAI – LETTERS TO THE EDITOR 125

KRONIKA – CRONICALS 129

KNYGOS – BOOKS 154

ATMINTINOS DATOS – MEMORABLE DATES 158

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 165

Stanislovas Buchaveckas

Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m. m.: rašytojų vaidmuo „perauklėjant“ mokytojus; pionierių organizacijos kūrimas Šakių apskr. mokyklose; pedagogai tarp rezistencijos, konformizmo ir kolaboravimo; represijos (4)

Ankstesnėse straipsnio dalyse¹ glaustai pateikti kai kurie Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos sovietizavimo (bolševizavimo) 1940–1941 m. faktai, šiek tiek bolševizmo indoktrinacijos procesą okupuotoje šalyje liudijančių statistinių duomenų. Remiantis daugiausia Lietuvos centrinio valstybės archyvo faktografinė medžiaga, taip pat Lietuvos ypatingojo archyvo bylomis, daugiausia dėmesio skiriama Šakių apskrities mokyklų sovietizavimo istorijos klausimams. Baigiamojoje dalyje aptariama LSSR švietimo liaudies komisariato vadovų ir kai kurių juos paveikusių asmenų kolaboracinė veikla, skelbiama instrukcija dėl pionierių ir kt. Remiantis iki šiol tyrėjų dėmesio beveik nesulaukusiais archyviniais šaltiniais, dar keliais aspektais supažindinama su Šakių apskrities pradžios mokyklų sovietizavimu, bandoma nustatyti, kaip apskrities ir valsčiaus komunistų partijos

narių, kitų sovietinių aktyvistų bei NKVD ir NKGB pareigūnų prievartaujami mokytojai tvarkėsi su profesinėje veikloje ir asmeniniame gyvenime iškilusia dilema – tapti ar netapti stalininio bolševizmo ideologijos diegimo mokiniais ir visuomenei įrankiais. Aiškinamasi, ar Šakių apskrities pedagogų konformizmas 1941 m. birželį gelbėjo juos ir jų šeimas nuo išsiuntimo į sovietų konclagerius* ar tremtį. Pateikiamos platesnės visą straipsnį apibendrinančios išvados.

1940–1941 M. LIETUVOS ŠVIETIMO ISTORIJA TEBELAUKIA TYRĖJŲ DĖMESIO

Kai kurie 1940–1941 m. bolševikų (sovietų) okupacijos istorijos aspektai šiuo metu

---

* 1941–1953 m. bolševikų imperijoje veikusioms vadinamosioms perauklėjamojo darbo stovykloms (rus. *ispravitelno trudovoj lager*) apibūdinti straipsnyje vartojamas tarptautiniu požiūriu suprantamesnis „konclagerio“ pavadinimas, reiškiantis kalinių sutelkimo stovyklą. Jis labiau tinka ir dėl to, kad 1940–1941 m. į nepalankaus klimato vietas išgabenti Lietuvos gyventojai dėl kalinimo režimo buvo pasmerkti mirti (panašiai kaip nacių konclageriuose), juolab kad 1941 m. nuo tremiamų šeimų atskirti vyrai konclageriuose atsidadė be teismo nuosprendžio, dauguma jų ten mirė ar buvo nužudyti.

mažiau ištirti nei antrosios sovietų okupacijos laikotarpio, įvairiu laiku 1944 m. antrojoje pusėje (po nacių okupacijos) prasidėjusio Lietuvos apskrityse. Tai pasakytina ir apie švietimo įstaigų pokyčius, jų funkcionavimą 1940–1941 m. aptariančius tyrimus. Nemažai klausimų, kurių esmė žinoma, dar nesulaukė archyvų ir kitais šaltiniais pagrįstos mokslinės analizės ar didesnės apimties studijų. Juolab kad 1940–1941 m. m. mokyklos buvo įvairaus profilio, ugdant jaunuomenę joms buvo keliami skirtingi uždaviniai. Be to, švietimo sistema buvo glaudžiai susijusi su įvairiomis kultūros sritimis ir 1940 m. rudenį vietoj Švietimo ministerijos atsiradusiam LSSR švietimo liaudies komisariatui² (toliau – ŠLK) buvo pavaldžios ne tik švietimo įstaigos³. Tad su ŠLK ir jo kontroliuojamų įstaigų veikla susijusių galimų tyrimų problematika tebėra plati. Tyrėjų dėmesio reikia ir todėl, kad dabarties istoriografai ir publicistai, prireikus kokių nors 1940–1941 m. švietimo ar kultūros statistikos duomenų, tebesinaudoja pokario sovietinio laikotarpio istorikų darbais, kuriuose, be propagandinių interpretacijų, yra ir nemažai tikrovės neatitinkančių faktų ir skaičių. Tai ypač pasakytina apie švietimo ir kultūros vėjus, kuriems pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu bolševikinė propaganda skyrė daug dėmesio. Pavyzdžiui, tokio tuometinių kolaborantų dėmesio sulaukė beraščių ir mažaraščių mokymo kampanija, kuri Lietuvos provincijoje (kaip matėme Šakių apskrities atveju) sunkiai įsibėgėjo 1940 m. pabaigoje, o 1941 m. pradžioje patyrė nesėkmę. Apie ją sovietinė Lietuvos istoriografija nutylėjo⁴. Tai, ko Lietuvoje siekė okupantai ir jų vietiniai pagalbininkai, gerai atspindi citata iš istorikės Nijolės Maslauskienės 1940–1941 m. Lietuvos mokyklų sovietizavimo tyrimo: „Bolševikai laikėsi nuomonės, kad švietimas yra priemonė sovietinei visuomenei kurti, instrumentas pajungti visuomenę SSRS valstybės ir komunistų interesams. VKP(b)

politikos tikslas buvo sukurti vadinamąją socialistinę švietimo sistemą. Komunistų partija siekė išplėsti bendrojo lavinimo ir suaugusiųjų mokyklų tinklą, kad jis apimtų įvairius visuomenės sluoksnius. Buvo norima, kad mokymo procesas įdiegtų žmonėms marksistinių požiūrį į pasaulį ir visuomenę, bolševizmo doktriną ir ideologiją, komunistines vertybes. Švietimo sistema turėjo padėti pajungti visuomenę SSRS valstybei ir valdžiai. Totalitarinio režimo sąlygomis mokykla buvo komunistų kontrolės dvasiniam ir privačiam gyvenimui instrumentas. Propagandiniais sumetimais režimas siekė sudaryti regimybę, kad skatina švietimą, kad, palyginti su kitomis valstybėmis, Sovietų Sąjungoje didesnis švietimo įstaigų ir jose besimokančiųjų skaičius, kad valdžia tam skiria daugiau lėšų. Lietuvos SSR sovietinis švietimo modelis buvo diegiamas administraciniais metodais.⁴⁵

Kai kurios N. Maslauskienės minimos Lietuvos visuomenės ir švietimo sistemos sovietizavimo ir pajungimo militaristinėms Josifo Stalino ir Sovietų Sąjungos vadovybės užmačioms priemonės jau aptartos ankstesnėse straipsnio dalyse. Tačiau liko nenagrinėtas istorinis kontekstas, susijęs su rusiškojo bolševizmo teorija ir praktika bei pastarosios reiškinių kritika Vakarų Europoje 1921–1939 m.⁶ Čia pasitelksime tik vokiečių komunisto Otto Rühle's (1874–1943) 1939 m. tvirtinimą, kad Rusijoje bolševikai įvedė „ne proletariato, bet biurokratijos diktatūrą“, o ši virto „terroristinių valdymą vykdančia“, „su žiaurios jėgos ir terroristinių metodų pagalba veikiančia vado diktatūra“. Pasak O. Rühle's, „Rusija turi būti pastatyta į pirmą vietą tarp naujų totalitarinių valstybių“, o „bolševikų valstybė turi savyje visus struktūrinius ir funkcinis elementus, kuriuos turi ir fašistinės valstybės“⁷. 1940 m. į Lietuvą atsiųsti čekistai ir VKP(b) nariai turėjo ne tik 1937–1938 m. SSRS vykdytų represijų, bet ir masinių žudynių patirties⁸.

Kelių dalių straipsnyje pabandyta tik kai kurių 1940–1941 m. laikotarpio faktų ir švietimo sričiai vadovavusių ar jai įtaką dariusių žmonių ir daugiausia lokaliajoje teritorijoje (Šakių apskrityje) dirbusių pedagogų veiklos pavyzdžiais parodyti bendrojo lavinimo mokyklų sovietizavimo istorijos problematikos spektrą, mokytojų padėtį ir pasirinkimo tarp kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos galimybes*. Baigiamojoje straipsnio dalyje į tai pažiūrėta kiek netikėtu rakursu, kuris susiformavo susipažinus su ŠLK vadovavusių ir okupuotos Lietuvos centrinės švietimo įstaigos darbui didelę įtaką dariusių rašytojų ar kitų kūrybine veikla užsiėmusių asmenų biografijų faktais. Tad toliau pirmiausia aptariamas kai kurių Lietuvos rašytojų vaidmuo 1940–1941 m. mokytojų „perauklėjimo“ kelyje.

Pažymėtina, kad tiek mokytojų, tiek visos inteligentijos prisitaikymo ir tarnavimo okupantams antrosios sovietų okupacijos metais klausimas kaip tyrimo objektas sulaukė ir istorikų, ir publicistų dėmesio, tad apie tą ilgą laikotarpį galima rasti faktų ir apibendrinimų atsiminimų knygos⁹, įvairaus pobūdžio straipsniuose¹⁰ ir leidiniuose¹¹, mokslo daktaro disertacijose¹² ir kitose studijose¹³. Trumpas pirmasis bolševikmetis, kuris baigėsi drastiškomis masinėmis Lietuvos gyventojų (daugiausia inteligentų) represijomis, tarsi likęs beveik pusę amžiaus užsitęsusi sovietmetį ir žmonių laikyseną susidūrus su kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos triada analizuojančių tyrėjų darbų paraštėse. Daugiausia pasitenkinama nacių okupacijos metais išleistais ir iš dalies dokumentuotais tektais, prie kurių priduriamas vienas kitas naujesnis visuomenės būklės 1940–1941 m.

faktas. Kaip išimtis minėtinas naujais šaltiniais paremtas Stanislovo Stašaičio darbas¹⁴ ir vienas kitas mažesnės apimties rašinys.

XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje, kai jau buvo galima objektyviau tyrinėti XX a. istoriją, begyveno nedaug pirmuoju bolševikmečiu aktyviai ir sąmoningai veikusių žmonių. O ir iš jų tik nedaugelis gerai prisiminė ar begalėjo tinkamai ir objektyviai papasakoti apie 1940–1941 m. laikotarpio Lietuvos gyventojų laikyseną, jų psichologines problemas, daugumos žmonių pasimetimą, pesimistines nuotaikas, baimę ar ryžtą priešintis okupantų ir kolaborantų savivalei ir bandymus ieškoti bendražygių. Dabar galimybių užrašyti naujų atsiminimų dar mažiau. Tad būtina geriau iširti archyvų medžiagą ir istoriografijai dar nepanaudotus mokytojų, studentų, gimnazistų žodinius ar rašytinius 1940–1941 m. m. atsiminimus.

RAŠYTOJAI MOKYTOJŲ „PERAUKLĖJIMO“ KELIJE

Gali pasirodyti, kad prieštarai vertinamas rašytojas Petras Cvirka Lietuvai tragiškais 1940–1941 m. nebuvo susijęs su tuomečiu švietimo sistemos sovietizavimu. Bet iš tiesų P. Cvirka, iki tol kukliai pragyvenęs tik iš honorarų už leidžiamas knygas ir publicistinius straipsnius, pirmuoju sovietmečiu pasijuto reikšmingas valdininkas – buvo ne tik Maskvos emisarų prižiūrėjo vadinamojo Liaudies seimo narys ir 1940 m. lapkričio mėn. pradėjusio eiti literatūros ir meno žurnalo „Raštai“ redaktorius, bet taip pat vadovavo LSSR rašytojų sąjungai, įsteigta vietoj 1940 m. birželio 28 d. panaikintos Lietuvos

---

* Istorikai, kurių politologinio ir filosofinio pobūdžio darbuose šalia empirinių duomenų (faktografijos) daug dėmesio skiriama terminams ir sąvokoms aiškinti, pateikia sudėtingesnes Lietuvos visuomenės ir jos veikėjų santykio su SSRS okupantų diegiamu bolševizmu schemas. Jose neretai ištrinamos kolaboravimo ir konformizmo (prisitaikymo), rezistencijos (pasipriešinimo) ir konformizmo ir kt. ribos.

rašytojų draugijos. Pajutęs savo valdžios ir įtakos svorį (juk jo bičiuliai iš XX a. trečiojo–ketvirtojo dešimtmečių sankirtos „Trečiojo fronto“ ir vėlesnių kairiųjų inteligentų susibūrimų bei leidžiamų žurnalų redakcinių kolegijų kolektyvų laikų 1940 m. buvo besiformuojančios LSSR nomenklatūros piramidės aukštuose ir aukščiausiuose postuose!), P. Cvirka kaip visuomenės gyvenimo sovietizuotojas 1940–1941 m. dažnai reikėsi visur, kur tik nukrypdamo jo dėmesys ir kam užtekdamo laiko. Tokiomis aplinkybėmis, be to, būdamas impulsyvus ir ironiškai kandaus būdo, rašytojas tiesiog negalėjo „nepadėti“ centrinei Lietuvos švietimo įstaigai, ypač kol ji kelis mėnesius tebeveikė Kaune. Be kita ko, okupantų statytinis švietimo ministras (vėliau – švietimo liaudies komisaras) ir bendramintis rašytojas Antanas Venclova buvo jo svainis.

Apie P. Cvirkos vaidmenį sovietizuojant Lietuvos pradžios mokyklas Vincas Žilionis, iki 1941 m. balandžio mėn. įvykdytos ŠLK bendrojo lavinimo mokyklas kuruojančių valdybų reorganizacijos ejęs Pradžios mokyklų valdybos vadovo (iki 1940 m. – departamento direktoriaus) pareigas, po kelių dešimtmečių rašė: „Daugelį kartų jis [P. Cvirka. – S. B.] teiravosi, kaip sekasi perorganizuoti pradžios mokyklas. Ir kiekvieną kartą iš kišenės sugraibytuose lapeliuose pateikdamo pavardžių iš kaimo švietėjų, kurie tiktų mokyklų inspektorių ar kitoms pareigoms. Šitai buvo naudinga, nes tuo metu kadru parinkimas [atleidus iki tol dirbusius profesionalus. – S. B.] buvo pats sunkiausias administratoriaus uždavinys.“¹⁵ V. Žilionis taip pat prisiminė, kad rašytojas sakė „auklėjamąją“ kalbą minėtame 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. mokytojų suvažiavime¹⁶.

Čia galima paminėti, kad kai 1936 m. P. Cvirkos romanas „Žemė maitintoja“ buvo verčiamas į rusų kalbą, autorius leido vertėjui komunistui Aleksandrui Baužai kūrinių dar

labiau surevoliucinti. Vėliau tą faktą kaip labai pozityvų prisiminė ir Antanas Sniečkus¹⁷, kuris 1940–1941 m. ėmėsi visuomenę apstulbinusių represijų prieš inteligentiją¹⁸. P. Cvirka, tuo romanu pelnęs SSRS bolševikų palankumą, atliko svarbų vaidmenį ir naikinant Lietuvos valstybingumo likučius 1940 m. vasarą. Tuo Lietuvai tragišku laikotarpiu jis aktyviai dalyvavo politinėje veikloje, įstojo į komunistų partiją ir kartu su Lietuvos švietimui vadovavusiais kolaborantais – rašytoju ir ministru A. Venclova ir poetu Liudu Gira – kaip vadinamojo Liaudies seimo įgaliotiniai važiavo į Maskvą dalyvauti paskutiniame savo valstybės egzistavimo akte, sukuriame Lietuvos prisijungimo prie Sovietų imperijos teisėtumo regimybę¹⁹.

1940–1941 m. švietimo liaudies komisaro A. Venclovos pavaduotoju buvęs L. Gira daugeliui labiau žinomas kaip poetas. Iki tol jis net trumpai nebuvo dirbęs pedagoginio darbo. Bet iš trijų ŠLK vadovais 1940 m. tapusių literatų kaip tik jis buvo kiek geriau susipažinęs su mokytojų darbo specifika ir pedagogika, žvelgė į tai iš ministerijos pozicijos. Mat 1926–1936 m. jis ėjo Lietuvos Respublikos švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijos sekretoriaus pareigas²⁰. Daug nesigilinant į poeto ir kelerius metus aktyviai veikusio kolaboranto biografiją, būtina priminti, kad 1918 m. pabaigoje L. Gira buvo energingas Nepriklausomos Lietuvos žvalgybos institucijų organizatorius Vilniuje ir šio miesto komendantas. 1919 m. sausio mėn. jį sergantį suėmė Vilnių užėmę Sovietų Rusijos bolševikai ir pusę metų kalino keliuose kalėjimuose. Iš Smolensko kalėjimo L. Gira ištrūko tik rugpjūčio mėn. Lietuvos Respublikai apsikeitus su Sovietų Rusija kalinais ir įkaitais. Į kultūrinį gyvenimą jis grįžo 1920 m. rudenį, o iki tol dar spėjo atlikti reikšmingus, Lietuvos valstybingumą stiprinančius kontržvalgybos ir saugumo darbus bei eiti Marijampolės apskrities viršininko

pareigas. Tačiau paskui maždaug 1935 m. jis pasuko į opozicinę kairiųjų pažiūrų inteligentų stovyklą. Paskutiniiais Nepriklausomybės metais, kaip ir P. Cvirka, A. Venclova, Justas Paleckis, kai kurie kiti kairieji literatai, buvo dažnas SSRS pasiuntinybės Kaune svečias²¹. 1940 m. L. Gira parašė poemą „Stalino LTSR konstitucija“ ir tapo okupuotos Lietuvos sovietizuojamos švietimo sistemos politine figūra²². Pasak N. Maslauskienės, 1940–1941 m. m. pradžioje jo „vadovaujama komisija pradėjo išimti iš mokyklų bibliotekų bolševikams ideologiškai netinkamas knygas. Buvo išimami ir naikinami lietuvių, rusų ir kitų tautų rašytojų darbai, pasaulinės literatūros klasikos kūriniai.“²³

Kitokią biografiją istorijos teismui paliko Juozas Žiugžda, kitas 1940–1941 m. švietimo liaudies komisaro A. Venclovos pavaduotojas. Jaunystėje dar carizmo metais jis mokėsi Veiverių mokytojų seminarijoje, o 1915 m., iki evakuacijos į Rusijos gilumą, trumpai mokytojavo. Rusijoje rėmė 1917 m. bolševikų perversmą. Vėliau, jau Sovietų Rusijoje, dirbo kelių teritorinių vienetų liaudies komisariatuose. Tad dar jaunas įgijo patirties sovietizuoti įvairias visuomenės gyvenimo sritis. 1919 m. pradžioje prisidėjo prie Vladimiro Lenino sumanyto ir trumpai gyvusio Lietbelo, slavų kalbomis vadinto Litbelu (sutrumpintas tarptautiniu mastu taip ir nepripažintos Lietuvos ir Baltarusijos TSR valstybės pavadinimas), kūrimo. Paskui kelis mėnesius ėjo Lietbelo švietimo liaudies komisariato Mokyklų skyriaus sekretoriaus pareigas, įgijo bolševikinės patirties. Tačiau dėl to jau Lietuvos Respublikoje J. Žiugžda 1919 m. tik keletą mėnesių buvo diskriminuojamas ir neskiriamas mokytoju. Vėliau derino pedagogo ir mokslininko lituanisto darbą kaip redaktorius, vertėjas, vadovėlių ir metodinių priemonių mokykloms autorius. 1927–1934 m. J. Žiugžda priklausė Lietuvos socialdemokratų partijai. 1936–1937 m.

palaikė ryšius su nelegaliai veikiančiais ir iš esmės SSRS bolševikų išlaikomais lietuvių komunistais, rėmė kalinamus komunistų partijos narius ir spaudą, bet pats į jų gretas dar nebuvo priimtas²⁴. Nors ir būdamas kairuoliškų pažiūrų, 1939 m. paskirtas Kauno 5-osios gimnazijos direktoriumi.

Beje, minėtasis V. Žilionis iki 1940 m. reiškėsi ir kaip rašytojas, nors, kaip sakoma, lengvos plunksnos neturėjo. Galima paironiuoti, kad jis netgi pasisavino P. Cvirkos idėją parašyti romaną apie mokytojus. Mat kiek anksčiau, 1937 m., dienraštyje „Lietuvos žinios“ P. Cvirka kreipėsi į mokytojus tokiais žodžiais: „Seniai manyje kiūti didelis noras pavaizduoti (tik ne satyriškai) dailiojo žodžio forma mūsų mokytoją. Šiam sumanymui medžiagą pradėjau rinkti jau nebe nuo šiandien; pildydamas ją savo mokslo dienų atsiminimais. Būčiau nepaprastai dėkingas, jei mokytojai, įtikėję mano gera valia, susirašinėtu su manimi, atsiųstų man savo atsiminimų iš mokyklos gyvenimo, keletą intymiškų dienoraščių lapų, o taip pat – kartais jų požiūriu nereikšmingų kasdieninio pilko mokyklos gyvenimo brūkšnių. (Turiu galvoje mokinių tipus, mokytojo santykius su kaimo žmonėmis, su vietos valdininkija, biurokratija, mokytojo draugus, jo visuomeninę veiklą, švietimo darbo kliūtis, kaimo kultūrinimo klausimus ir t. t., ir t. t.).“²⁵ Šis P. Cvirkos sumanymas liko neįgyvendintas (matyt, pernelyg daug laiko atėmė politika ir smulkiųjų žanrų kūriniių rašymas). O štai V. Žilionis tais pačiais 1937 m. žurnalui „Literatūra“ parašė apysaką iš kaimo mokytojų gyvenimo, bet kaip tik tada dėl išryškėjusios pernelyg kairuoliškos (iš dalies – prokomunistinės) krypties žurnalas buvo uždarytas. Vėliau apsakos tekstą skaitė keli autoriaus kolegos, kol galų gale primargintą pastabų rankraštį grąžino P. Cvirka. Jis privertė autorių daug ką pakeisti ir praplėsti kūrinį iki romano. Pavadinimu „Būdviečių mokykla“

1938 m. jis ir buvo išleistas. Tad P. Cvirka laikytinas neoficialiu romano bendraautorium. Beje, V. Žilionis 1935 m. įstojo į Lietuvos laisvamanių etinės kultūros draugiją, 1927 m.–1932 m. sausio mėn. ir 1933 m. lapkričio–1940 m. vasario mėn. mokytoja-vo Raseinių, Panevėžio, Tauragės ir Seinų (Lazdijų) apskrityse, paskui tapo Lietuvos kooperatyvų tarybos sekretoriumi ir persikėlė į Kauną. Čia, kaip pats rašė, užmezgė „kontakts su komunistais, dalyvaudamas slaptose darbininkų sueigose“²⁶.

1940–1941 m. sovietizuoti Lietuvos iš SSRS respublikų buvo atsiųsta apie 1 400 komunistų²⁷. Bolševikų kadrai iš J. Stalino kuriamos imperijos savo uždavinį tikėjosi atlikti stachanovietiškai sparčiai. Bet okupantų ir kolaborantų viltys pasitvirtino tik iš dalies. Tai atsispindi ir to meto spaudoje. Štai ir P. Cvirka po 1941 m. kovo 31 d. Kaune vykusios meno darbuotojų konferencijos bolševikų oficioze „Tiesa“ apgailestavo: „Išei-
na literatūros žurnalas „Raštai“ [šis P. Cvirkos redaguojamas leidinys buvo primygtinai rekomenduojamas mokytojams. – S. B.], kuriam nuolat trūksta originalios medžiagos. Žinome, koks šiandien yra svarus ir jaudinantis ne tik eiliniam skaitytojui, bet ir plačiosioms mokytojų masėms mūsų literatūrinio palikimo, socialistinio realizmo klausimas ir kiti klausimai. Mokytojai nesiorientuoja, kaip dėstyti literatūrą, kokią pažiūrą taikyti šiam ar kitam buržuazinių laikų autoriui. Buvo kreiptasi į eilę kvalifikuotų draugų parašyti šia tema straipsnių „Raštams“, bet nieko nesulaukta. Visi skundžiasi esą apkrauti darbais, neturį laisvo laiko literatūrai. Recenzijų „Raštuose“ iki šiol visai nebuvo. LTSR rašytojų sąjungos orgkomitetas maža dirbo su naujais kadrais, pradedančiais rašytojais, nepadėjo jiems augti, tobulėti. [...] Rašytojai patys vienas su kitu turi daugiau susieiti, daugiau vienas kitam padėti, išsiaiškinti. Bet jei rašytojai, kurie jau anais laikais buvo

pažangūs, dabar nerašo, tai jau blogai. Čia reikia prisiimti kaltę ir Rašytojų sąjungos orgkomitetui, rašytojų persiauklėjimo darbe jis maža padarė – nebuvo paskaitų, diskusijų dėl paveldėtos literatūros, dėl formos, dėl turinio ir visos eilės klausimų, dėl kurių šiandien rašytojai jaudinasi. Suruošėm rašytojams istorinio ir dialektinio materializmo kursus, tačiau visa eilė specifinių literatūrinių klausimų taip ir liko nepajudintų.“²⁸ Nerepresinėmis sąlygomis (arba bent jau tokiomis, kokias bolševikuojantys rašytojai ir žurnalistai turėjo autoritetinio ar autoritarinio (kaip buvo pradėta vadinti po 1940 m.) prezidento Antano Smetonos ir tautininkų valdymo metu) 1940–1941 m. tarp jaunų mokytojų būtų atsiradęs ne vienas produktyvus rašyti pradedantis literatas. Tačiau pirmaisiais sovietų okupacijos mėnesiais buvo priblokšti ne tik mokytojai, bet ir dauguma bent kiek visuomenei žinomesnių poetų ir prozininkų – dėl brukamo primityvaus bolševizmo ir jo apraiškų masiniuose renginiuose psichozės jie tiesiog negalėjo kurti. Anot istorikų, P. Cvirka nebuvo itin politiškai išprusęs²⁹. Galbūt jis, kaip ir kai kurie kiti 1940–1941 m. okupantams talkinę jo bendražygiai, nesuprato savo veiklos padarinių arba suvokė juos per vėlai.

ŠLK vadovybės viršūnę, kurioje buvo įsitaisę literatai, galima apibūdinti kaip kolaboracinę³⁰. 1940 m. vasarą, dar iki Lietuvos aneksijos, aukščiausioje švietimo sistemos vadovybėje atsidūrusių asmenų tapimo aukštais sovietų funkcionieriais fakto negalima paaiškinti vien tuo, kad jie tapo vadinamojo epochų kaitos sindromo įkaitais. Juk pirmosios bolševikų okupacijos pradžioje atsakinguose valdžios posteose jie atsidūrė neatsitiktinai. Būti kolaborantais jie ruošėsi (kaip – norėdami to ar nenorėdami, kryptingai ar savo gyvenimo ir veiklos vingiais – tai jau kitų, platesnių tyrimų klausimas) bent kelerius metus iki

agresyvaus 1940 m. birželio 14 d. SSRS ultimatumo. Raudonajai armijai okupavus Lietuvą tie okupantų emisarų į aukštas pareigas paskirti asmenys palengvino SSRS diktatoriui J. Stalinui įgyvendinti Lietuvos aneksiją ir vykdyti jos sovietizavimą. Be visų kitų neigiamų okupacijos ir kolaboravimo padarinių, dar būtina pabrėžti, kad minėti ŠLK vadovai, būdami aukštuose valdžios postuose, lėmė daugelio pedagogų, kitų švietimo įstaigų darbuotojų ir jų šeimų likimus.

Tokį pat bendradarbiavimo su okupantais (kolaboravimo) vertinimą galima taikyti ir to paties lygio kaip ir minėtas V. Žilionis pareigas ŠLK ėjusiam lituanistui Petrui Mikutaičiui. Iki 1940 m. balandžio mėn. jis buvo ŠLK Vidurinių mokyklų valdybos viršininkas. Jo kalbos 1940 m. gruodžio 8–9 d. vykusiame vidurinių ir nepilnųjų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavime santrauka jau buvo perteikta³¹. Šių asmenų vadovaujamas valdybas sujungus į vieną padalinį³², 1940–1941 mokslo metus ir V. Žilionis (lygiagrečiai dar redagavo ir ŠLK leidžiamą žurnalą „Šeima“), ir P. Mikutaitis baigė ŠLK eidami kitas pareigas.

Beje, P. Mikutaitis, dar būdamas Vytauto Didžiojo universiteto studentas, išsiskyrė ateistinėmis ir kairuoliškomis pažiūromis. Kauno komjaunuoliai ir komunistai nesunkiai įtraukė į jį pagrindinę veiklą, pavesdavo versti iš rusų kalbos marksizmo ir bolševikinius tekstus, rašyti ir redaguoti straipsnius nelegaliai spaudai ir pan. 1933 m. jis tapo LKP nariu.

Diplominio darbo tema buvo pasirinkęs poeto Juliaus Janonio gyvenimą ir kūrybą. Šį darbą norėjo išleisti atskiru leidiniu, bet nerado leidėjo. Tik 1940 m. pradžioje dalį P. Mikutaičio studijos apie J. Janonį išspausdino literatūros almanachas „Prošvaistė“ (redaktorius A. Venclova). Tuo metu P. Mikutaitis, nuo 1937 m. mokytojavęs Linkuvos gimnazijoje, jau buvo išmestas iš nelegaliai

veikusios LKP (gyvenant nuošaliame miestelyje, veikiausiai buvo sunku palaikyti ryšius su komunistais Kaune). Artimesnė pažintis su A. Venclova, matyt, buvo lemtinga, be to, iš pagrindžio ir kalėjųmų Lietuvą pradėjusiems administruoti komunistams stigo kadry. Nacmečiu „desovietizavėsis“, 1941–1944 m. P. Mikutaitis mokytojavo Šiaulių ir Jurbarko gimnazijose. 1951 m. pabaigoje Vilniaus pedagoginio instituto Lietuvių kalbos ir literatūros fakulteto dekanu doc. P. Mikutaičio, VKP(b) nario nuo 1948 m., veiklą nutraukė suėmimas ir baudžiamoji byla. Jai iškelti užteko palyginti smulkii priežasčių: jis neatskleidė su partizanais ryšius palaikiusios studentės, o Kazio Binkio kūryboje nepastebėjo „reakcinių bruožų“³³. Iš Permės konclagerio (apie kalinimą jame sovietmečio enciklopedijos nerašė³⁴) 1956 m. P. Mikutaitis grįžo jau sugadintos sveikatos.

1940–1941 m. vykdytai nepavykusiai suaugusių beraščių ir mažaraščių mokymo kampanijai³⁵ vadovavęs ŠLK Suaugusių švietimo valdybos viršininkas Juozas Geniušas irgi aktyviai padėjo diegti bolševizmą. Iki 1940 m. jis parašė istorijos ir lietuvių kalbos vadovėlių, mokymo metodikos darbų, kelesius metus redagavo žurnalus „Mokykla ir visuomenė“ ir „Mokykla ir gyvenimas“. Paminėtinas ir jo romanas „Laisvės alėja“, išspausdintas 1935 m. J. Visgino slapyvardžiu³⁶. 1940 m. rugpjūtį J. Geniušas jau ragino mokytojus iš naujo, t. y. taip, kaip reikalavo bolševikai, įvertinti Lietuvos istoriją³⁷, kurią iki tol pats interpretavo kaip nepriklausomos valstybės patriotas.

Rašytojas Liudas Dovydėnas – dar vienas beveik to paties biurokratinio lygio ŠLK valdininkas. Jis vadovavo Priešmokyklinių įstaigų ir vaikų namų skyriui, kuris buvo pavaldus tik A. Venclovai ir jo pavaduotojui. 1940 m. vasarą rašytojas kaip bolševikams patikimas asmuo buvo „paskirtas“ į vadinamąjį Liaudies seimą, o kai rugpjūčio

25 d. Seimas buvo pervadintas į LSSR Aukščiausiąją Tarybą, tapo jos Prezidiumo pirmininko pavaduotoju³⁸. Nacių okupacijos pradžioje L. Dovydeną nuo sušaudymo savo užtarimu išgelbėjo kultūrininkai, 1940–1941 m. buvę bolševikų nemalonėje arba kūrybiniame šešėlyje. Už tai rašytojas turėjo atskleisti Liaudies seimo užkuliusius³⁹.

Švietimo sistemos sovietizavimo kontekste minėtinas ir rašytojas Vincas Krėvė (beje, jis dar anksčiau už L. Girą, 1920–1922 m., dirbo Lietuvos Respublikos švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijos sekretoriumi). Ketvirtąjį dešimtmečio antroje pusėje jis naiviai simpatizavo Sovietų Sąjungai, aukštojoje mokykloje studentams diegė marksizmo idėjas, o 1940 m. sutiko eiti marionetinės Lietuvos vyriausybės ministro pirmininko, jo pavaduotojo, vėliau kurį laiką – užsienio reikalų ir švietimo ministro pareigas. NKVD rezidentūra SSRS ambasadoje Kaune dėjo į V. Krėvę daug vilčių ir todėl, kad jis buvo Lietuvių draugijos SSRS tautų kultūrai pažinti pirmininkas⁴⁰. Maždaug iki 1940 m. liepos 10–12 d. vykdė masinio inteligentų ir Nepriklausomybės laikotarpio visuomenės veikėjų įkalinimo. V. Krėvė buvo V. Paleckio, A. Venclovos, L. Giros, P. Cvirkos, kitų marionetinėje vyriausybėje ir kituose svarbiuose okupuotos Lietuvos valdžios poste pareigas ėjusių „kultūrbolševikų“ bendramintis⁴¹.

„Perauklėjant“ mokytojus ir visuomenę didelis vaidmuo 1940–1941 m. teko ir literatūrai, literatūrologui Kostui Korsakui. Pirmuoju bolševikmečiu jis vadovavo tokioms propagandos įstaigoms kaip ELTA ir LSSR valstybinė leidykla, buvo faktinis „Kultūros“ žurnalo redaktorius⁴².

Bolševikinės tiesos į mokinių sąmonę 1940–1941 m. buvo brukamos ir pasitelkus straipsnyje minimų rašytojų A. Venclovos, P. Cvirkos, L. Giros kūrinis, naujausias Salomėjos Nėries eilėraščius, „Poemą apie

Staliną“. Be šių autorių, į pradžios mokyklos skaitinių programas buvo įtraukti J. Janonis, Žemaitė, Kazys Boruta, Maksimas Gorkis, Valentinas Katajevas⁴³, o pašalinti Simonas Daukantas, Motiejus Valančius, Antanas Baranauskas, Vincas Pietaris, Jonas Basanavičius, Šatrijos Ragana, Lazdynų Pelėda, Ieva Simonaitytė⁴⁴. Panašiai pakito ir vidurinių mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros programos. O kur dar J. Staliną ir Raudonąją armiją šlovinantys straipsniai, eilėraščiai ar vaizdeliai iš mokyklų 1940–1941 m. periodikoje. Šie Lietuvos mokyklų sovietizavimo aspektai straipsnyje tik šiek tiek atskleisti. Tai tik nedidelis ekskursas į bolševikų propagandos turinį.

Tarp ŠLK ir jam pavaldžių įstaigų kuratorių bene svarbiausias buvo LKP narys nuo 1920 m. Kazys Preikšas. 1935–1937 m. Maskvos tautinių mažumų komunistiniame universitete ir Tarptautinės Lenino mokyklos aspirantūroje jis studijavo marksizmą ir bolševizmą, „praktikavosi“ Ispanijos piliėtiniame kare. Vėl atsidūręs Maskvoje, dirbo Literatūros užsienio kalbomis leidyklos Literatūros lietuvių kalba redakcijoje. 1940 m. liepos mėn. grįžęs į SSRS okupuotą Lietuvą, buvo paskirtas LKP(b) agitacijos ir propagandos sekretoriumi, taigi komunistų partijos įgaliotiniu LSSR kultūrai ir švietimui. Pagal 1940 m. rudenį Lietuvoje nusistovėjusias pavaldumo normas jis kontroliavo ir instruktavo ŠLK⁴⁵. Po 1940 m. rugpjūčio mėn. per pedagogų suvažiavimą išreikšto protesto, kai vietoj Internacionalo buvo sugiedota „Tautinė giesmė“, į mokytojus K. Preikšas žiūrėjo labai priešiškai⁴⁶. Dėmesio mokytojams skyrė ir žurnalas „Komunistas“, kurio atsakingasis redaktorius 1941 m. buvo K. Preikšas⁴⁷.

Buvęs nelegalių LKP ir LKJS laikraštėlių redaktorius, nuo 1924 m. komjaunuolis, nuo 1927 m. komunistas Aleksandras Gudaitis-Guzevičius pirmosios sovietų okupacijos

metu tapo LSSR vidaus reikalų ministru, netrukus – liaudies komisaru. Savo parašu jis tvirtino NKVD vykdomas tėvynainių represijas – suėmimus, kalinimus ir tremtį⁴⁸.

Prie pastarojo ryškaus 1940–1941 m. kolaborantų dueto dera ir istoriko Povilo Pakarklio asmenybė. Jį 1940 m. birželį Nikolajus Pozdniakovas ir Vladimiras Dekanozovas paskyrė į vadinamąją Liaudies vyriausybę eiti teisingumo ministro (vėliau – liaudies komisaro) pareigų⁴⁹. P. Pakarklio veikla 1940–1941 m. kol kas sulaukė nedaug dėmesio. Bet ir jam tenka atsakomybė už 1941 m. represijas prieš Lietuvos mokytojus ir jų artimuosius.

1940 M. SPALIO 14 D. INSTRUKCIJA PIONIERIAMS ORGANIZUOTI

1940 m. spalio 14 d. švietimo liaudies komisaras A. Venclova pasirašė Lietuvos apskričių pradžios mokyklų inspekcijoms ir pradžios mokyklų vedėjams skirtą aplinkraštį Nr. 707 „Instrukcija pionieriams organizuoti prie pradžios mokyklų“. Su šio dokumento įgyvendinimu buvo susiję svarbūs pradžios mokyklų sovietizavimo procesai ištisus 1940–1941 m. m. Instrukcijos tekstas rodo, su kokiais etiniais, moraliniais ir psichologiniais išbandymais susidūrė mokytojai, nes jie vienaip ar kitaip turėjo reaguoti į šį raštą. Jeigu skubaus vaikų įtraukimo į pionierius reikalavimas nebūtų buvęs toks svarbus, instrukciją anksčiau ar vėliau būtų pasirašęs Pradžios mokyklų departamento (valdybos) direktorius V. Žilionis. Juolab kad 1940 m. rudenį iš SSRS gautus pionierių organizacijos nuostatus pirmiausia pradėta taikyti pradžios mokyklų mokiniams, nors pagal amžių daugelis jų buvo per jauni tapti pionieriais. Štai šio dokumento kaip istorinio šaltinio tekstas:

„1) Sėkmingesniai pradžios mokyklų ideologiniam auklėjimui bei susipratimui

plėsti prie pradžios mokyklų steigiamos pionierių organizacijos. Pionierių organizacijos tikslas – leninizmo-stalinizmo dvasioj išauklėti būsimočius socialistinio gyvenimo kūrėjus.

2) Visai pionierių organizacijai mokykloj vadovauja komjaunimo apskrities, miesto ir valsčiaus komitetų skirti vadovai. Vadovais gali būti tik komjaunuoliai. Pionierių vadovas derina savo darbą su mokyklos vedėju bei kitais mokytojais. Pionierių vadovai su pionieriais dirba ne pamokų metu.

3) Kiekvienoj mokykloj gali būti tik viena pionierių organizacija.

4) Pionierių organizacija mokykloj susideda iš būrių, kurie organizuojami pagal klases. Kiekvienas būrys susideda iš grandžių. Grandį gali sudaryti nuo 8 iki 12 pionierių. Kiekvienas būrys turi ne daugiau kaip 40 pionierių. Būrio vadovus, susitaręs su mokyklos vedėju, skiria artimiausia komjaunimo organizacija.

5) Pionieriais pirmoj eilėj priimami darbininkų bei vargingųjų valstiečių vaikai nuo 10 iki 15 metų, kurie yra darbštūs, pavyzdingi ir tvarkingi mokiniai. Priimama, atsiklausus klasės mokytojo nuomonės.

6) Organizaciniais reikalams, jeigu sąlygos leidžia, pionieriai gali turėti atskirą patalpą, kurioje turėtų būti vieta Lenino kampeliui. Čia įrengiama mokinių skaitykla, gaunami pasiskaityti laikraščiai, knygos, mokomasi dainelių, žaidimų (su sąlyga, kad tai netrukdytų tiesioginio mokyklos darbo).

7) Mokyklos vedėjas bei mokytojai įpareigojami padėti pionierių vadovams patarimais, paaiškinimais ir kitokiais būdais.

8) Pionieriai, ypačiai didesnėse mokyklose, leidžia savo sieninį laikraštį, kurį, vadovui prižiūrint, veda patys pionieriai, duodami straipsnelių, eilėraščių, kronikos žinučių, piešinėlių ir t. t. Pionieriai skatinami rašyti ir spausdintiems vaikų laikraščiams: „Pionieriui“ ir kitiems.

9) Pionierių organizacija savo darbui pagilinti gali kurti ir įvairius ratelius: muzikos bei choro, dramos, žaidimų, sanitarinių, aviamodelistų, ekskursijų, fotomėgėjų, o kaime pionieriai ypatingą dėmesį kreipia į žemės ūkio ratelių steigimą.

10) Šie nuostatai skelbiami, susitarus su LTSR komjaunimo centro komitetu.⁵⁰

Cituojama instrukcija – sutrumpintas vertimas iš rusų kalbos. LSSR centrinė švietimo įstaiga tiesiog nespėjo greitai biurokratiškai apdoroti ir pritaikyti plaukiančių iš Maskvos į Lietuvą švietimo sistemos pertvarkai skirtų raštų, nurodymų, rekomendacijų ir instrukcijų. Tačiau įgyvendinti šią biurokratinę rašliavą visos Lietuvos švietimo sistemos mastu ragino LKP(b) CK ir LLKJS CK, o miestų ir apskričių komunistai ir dar negausūs komjaunuoliai įgijo dar vieną svertą pradžios mokyklų mokytojų darbui kontroliuoti. Į nepavydėtiną padėtį pateko Lietuvos provincijos miestelių ir kaimų mažesnių pradžios mokyklų pedagogai. Tai patyrė ir daugelis Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų ir mokytojų. Tik pirmaisiais 1940–1941 m. m. mėnesiais kai kuriems iš jų teko lengvesnė dalis dėl to, kad jų valsčiuose dar nebuvo nė vieno komjaunuolio, o bolševikų partijos bilietus turintiems keliems vietiniams kolaborantams daug laiko atėmė spartus ūkio ir kitų visuomenės gyvenimo sričių sovietizavimas.

Galima pridurti, kad kai kuriuose Lietuvos miestuose ir kitose vietovėse pionierių grupes SSRS pavyzdžiu buvo bandoma steigti ir iki 1940 m. sovietų okupacijos⁵¹. Jos veikė nelegaliai arba pusiau nelegaliai, o legaliai – tik pusmetį iki 1926 m. gruodžio perversmo, tad kai kurie Lietuvos komjaunuoliai ir komunistai turėjo šiek tiek patirties šioje srityje. Tačiau turbūt tiek jie, tiek kiti nomenklatūrininko karjeros siekiantys veikėjai dar mažai orientavosi monolitinėje SSRS visuomenės organizacijų sąrangoje.

Be to, per trumpą laiką buvo net ir neįmanoma perkelti į Lietuvą daugiau kaip dviejų dešimtmečių totalitarinės SSRS valstybės, kuri militarizuotą muštrą taikė net vaikams, patirties. Tad 1940 m. rudenį dar nepradėta organizuoti vadinamųjų spaliukų. Lietuvoje jie atsirado tik antrosios sovietų okupacijos metais.

„Instrukcija pionieriams organizuoti“ rodo, kad pionieriais galėjo būti vaikai, kuriems jau sukako dešimt metų (tik pokario metais pionieriais tapdavo nuo devynerių metų⁵², o jaunesni mokiniai buvo spaliukai). Tačiau, kaip matysime iš tolesnio tyrimo, 1940–1941 m. m. Šakių apskrityje pionieriaus kaklaraištį užrišdavo ir jaunesniems mokiniams. Buvo svarbu, kad tam neprieštarautų jų tėvai. O tokį sutikimą tada labai nelengvai duodavo tik nedaugelis šakiečių, kurių sąsajas su 1940–1941 m. mokyklų sovietizavimu ir to meto mokinių sąmonės nuodijimu bolševizmo idėjomis toliau nagrinėjame. Tad LLKJS CK atstovui Gladučiuvi aukštesniųjų mokyklų vadovų auditorijai 1940 m. gruodžio mėn. teko pripažinti, kad būtina gausinti pionierių gretas, nes „pionieriai mūsų mokyklose beveik jokio darbo neparodo“⁵³. Dar prieš porą mėnesių, 1940 m. spalį, tiek pradžios, tiek vidurinėse ir nepilnosiose vidurinėse mokyklose, tiek specialinėse švietimo įstaigose (vėliau sovietmečiu jas imta vadinti profesinėmis mokyklomis ir technikumais) pionierių nebuvo nė vieno arba tik labai mažai. Ir vis dėlto spalio 21 d. švietimo liaudies komisaras A. Venclova pasirašė vidurinėms ir specialinėms mokykloms bei mokytojų seminarijoms skirtą „Instrukciją Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos XXIII sukaktuvėms minėti“. Tarp daugelio biurokratinių ideologinių nurodymų tame aplinkraštyje yra ir reikalavimas kiekvienoje mokykloje sudaryti komisiją „iš klasių auklėtojų (trijų keturių asmenų), mokyklinio komjaunimo

ir pionierių atstovų (dviejų žmonių), tėvų atstovų (dviejų žmonių)⁵⁴. Iš instrukcijos teksto mokyklų vadovams buvo neaišku, kiek pionierių reikia įtraukti į komisiją – vieną ar du, bet daugelyje tų švietimo įstaigų pionierių apskritai nebuvo. Galima įsivaizduoti, kaip per 1940 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. kadru srities sovietizavimą paskirti nauji mokyklų vadovai nėrėsi iš kailio, kad prikalbintų bent kelis mokinių tėvus leisti savo dukrai ar sūnui tapti pionieriais. Lietuvoje pionierių statistiniai rodikliai ūgtelėjo tik 1941 m. pavasario pabaigoje, tik neaišku, ar jie buvo tikroviški, tiksliau, kiek jie buvo padidinti. Mat 1940–1941 m. m. daugelis mokyklų direktorių ir vedėjų suprato, kad, siekiant išvengti nemalonumų, jų darbą kontroliuojantiems bolševikų funkcionieriams geriau rodyti pagražintą padėtį, o ne tikrąją pionierių statistiką ir objektyvų vaizdą. 1941 m. LLKJS CK pirmasis sekretorius Feliksas Bieliauskas, atsiskaitydamas partijai už organizacinę darbą, nurodė, kad 1941 m. gegužės pabaigoje Lietuvoje būta 43 500 pionierių⁵⁵. Šis skaičius pateikiamas ir LSSR pionierijos istorijoje⁵⁶. Tikėtina, kad komjaunuolių statistika yra patikimesnė: tik 33 jaunesnio amžiaus 7 464-ių pradžios mokyklų mokytojai buvo įstoję į komjaunimą⁵⁷. Kažin ar bent vienas jų dirbo Šakių apskrityje? Ir kažin kiek mokinių jiems pavyko įtraukti į pionierius?

Kaip minima instrukcijoje, pradžios mokyklų pionieriams turėjo vadovauti komjaunuoliai, bet dauguma jų buvo negimnazistai ir neturėjo net progimnazijos išsilavinimo. Neatsitiktinai 1940 m. rugsėjo 18 d. departamento direktorius P. Mikutaitis pasirašė aplinkraštį, įpareigojantį aukštesniųjų mokyklų vadovus du kartus per mėnesį rašyti pranešimus, apibūdinančius padėtį savo įstaigoje, mokinių nuotakas ir pan. Vienas šios ataskaitos punktų – „Komjaunuolių ir pionierių veikla“⁵⁸. Tai reiškė, kad šių probol-

ševikinių organizacijų atsiradimas ir narių gausa bus svarbus būsimos mokyklos direktoriaus atestacijos rodiklis. 1940 m. spalio 4 d. organizaciniu atžvilgiu į SSRS komjaunimą dar neįsiliejusios Lietuvos komunistinės jaunimo sąjungos vadovas F. Bieliauskas A. Venclovai skundėsi, kad „[s]ocialinis sąstatas mūsų mokyklose komjaunimo darbui buvo nepalankus. Naujiems mokslo metams prasidėjus, tuo atžvilgiu žymių pakeitimų nebuvo.“ Jis prašė „mokyklose įvesti komjaunimo organizatorius (komsorgus)“⁵⁹. Jau kitą dieną A. Venclova pedagogams rašė: „Mokyklos vadovybė ir mokytojai įpareigojami padėti komjaunuoliams [...]. Komjaunuoliai vadovauja mokykloje esantiems pionieriams. Ideologiniam mokinių sąmoningumui steigiami ideologiniai būreliai. Juose pasireiškia didžiausia komjaunuolių įtaka.“⁶⁰ Dalis švietimo įstaigų komsorgų vėliau tapo etatiniais darbuotojais. 1941 m. gegužės mėn. LLKJS CK patvirtino 400 vyr. pionierių vadovų⁶¹.

1941 m. Šakių apskrities komjaunuolių statistika, pateikianti nedidelius suapvalintus skaičius, verčia abejoti patikimumu. 1941 m. vasario mėn. vykusiam LKP(b) V suvažiavimui LLKJS CK raportavo, kad Šakių apskrityje yra 329 komjaunuoliai (255 lietuviai ir 74 žydai). Iš jų Šakių mieste – 120, Kudirkos Naumiestyje – 104, kiti – valsčiuose: Lekėčių – 25, Kriūkų (Paežerėlių) – 15, Griškabūdžio, Gelgaudiškio ir Sintautų – po 20⁶². Taigi kitiems valsčiams (Būblelių, Kidulių, Plokščių, Žvirgždaičių, Jankų, Barzdų ir Lukšių) telieka 5 komjaunuoliai, vadinasi, jų ten arba nebuvo, arba buvo vos vienas kitas.

Komjaunuoliams teko ieškoti būdų, kaip pritraukti mokinius į pionierių organizaciją. Vaikus jie viliojo skautų, kurių veikla buvo uždrausta, priemonėmis – žygiais, stovyklavimu palapinėse ir pan. Lietuvoje bolševikams netiko kaime prie pradžios mokyklų veikusių jaunųjų ūkininkų ratelių

pavadinime esantis žodis „ūkininkai“, nes SSRS tokios gyventojų kategorijos nebuvo. Tad nesėkmingai buvo bandoma kurti „junatais“ vadinamų jaunųjų valstiečių ratelius.

ŽVILGSNIS Į ŠAKIŲ APSKRITIES PRADŽIOS MOKYKLŲ LANKYMO APYSKAITAS

1940 m. rudenį ŠLK Pradžios mokyklų valdyboje parengtas klausimynas mokytojų darbui tikrinti labai skyrėsi nuo naudotos iki bolševikų okupacijos mokyklų lankymo apyskaitos formos. Anksčiau per vizitacijas inspektorius daugiau dėmesio skyrė mokytojų darbo ir mokinių mokymosi sąlygoms, ugdymo procesui, o 1940–1941 m. m. mokytojo darbo įvertinimą daugiausia lėmė su bolševikų ideologijos platinimu tarp mokinių susiję faktai. Jie paaiškėdavo iš atsakymų į klausimus, ar pradžios mokykloje yra Lenino kampelis, pionierių organizacija, ar jie leidžia sienlaikraštį, kokias knygas ir laikraščius skaito mokytojas ir mokiniai ir pan. Tačiau daugumoje Šakių apskrities kaimų mokyklų ilgą laiką pionierių nebuvo. Tad vedėjams išsiųsta instrukcija pionieriams organizuoti vertintina labiau kaip deklaracija – iki 1941 m. pavasario ji beveik neturėjo praktinio poveikio. O joje deklaruojamą „pionierių organizacijos tikslą“ „leninizmo-stalinizmo dvasioj išauklėti būsimočius socialistinio gyvenimo kūrėjus“⁶³ kitame kontekste bolševikai nuolat skiepijo visiems mokiniams.

1940 m. rudenį, taip pat gruodžio ir sausio mėn. Šakių apskrityje, kaip ir kitur Lietuvoje, pradžios mokyklų inspekcija užsiėmė tik neatidėliotinais darbais, tokiais kaip mokytojų vienoje ar kitoje mokykloje priėmimas, atleidimas ar perkėlimas ir einamųjų raštų rašymas. Kadangi į mokyklų veiklą, aplenkdami inspekciją, dažnai kišosi vietos

komunistai ir komjaunuoliai, inspekcijos darbuotojai, laukdami savo pertvarkos, pradžios mokyklose lankėsi retai. Plataus masto pradžios mokyklų vizitacijos atsinaujino tik 1941 m. vasario mėn., kai jau veikė apskrities liaudies švietimo skyrius. Jo vedėjas Balys Laukaitis su inspektoriais Albinu Geištoraičiu ir Pranu Žieviu (atrodo, paskirtas tik 1941 m. balandžio mėn.) aplankė beveik visas mokyklas, bet didesniosiose iš jų lankėsi ne visų mokytojų pamokose. Todėl lankymo apyskaitose neatsispindi dalies pedagogų darbo 1940–1941 m. m. vertinimas. Be to, kai kurios mokytojų lankymo apyskaitos galėjo būti parašytos vien pakalbėjus su pedagogu, nes A. Geištoraitis, kuris aplankė daugiausia mokyklų, neretai per dieną apvažiudavo kelių kaimų švietimo įstaigas. Šakių apskrities pradžios mokyklos buvo intensyviausiai vizituojamos nuo 1941 m. balandžio pradžios. Susipažinkime su kai kurių mokytojų darbo vertinimais, atkreipdami dėmesį į pionierišką veiklą.

Istoriografijai įdomia informacija išsiskiria 1941 m. balandžio 30 d. Bajoraičių pradžios mokyklos (Būblelių vls.) lankymo apyskaita. Joje atsispindi 1940 m. rudenį raudonarmiečių vykdyta pasienio zonos plėtra. Tai sutrikdė mokyklos darbą, nes iš pasienio buvo iškraustyta nemažai gyventojų, taigi ir mokinių. Be to, išvyko mokytojas, tad mokykloje ilgai nebuvo pamokų. Daugiau kaip po mėnesio atvykęs naujasis mokytojas Jonas Rudzevičius inspektoriui P. Žieviui sakė, kad istorijos nemokė „dėl Lietuvos istorijos vadovėlio stokos“⁶⁴. Eiciūnų mokyklos (Kriūkų vls.) pedagogas Jonas Valaitis 1941 m. balandžio 2 d. inspektoriui prisipažino, kad tarp jo mokinių nėra nei pionierių, nei „junatų“. Iš dalies dėl to jo darbas įvertintas tik patenkinamai⁶⁵. Beduonės kaime buvusios vienakomplektės Skubrių mokyklos (Lukšių vls.) pedagogė Marcelė Gailiūnaitė 1941 m. balandžio pradžioje pasigyrė, kad

net 17 iš 48 jos mokinių yra pionieriai, nors tuo metu jos mokykloje nebuvo nei Lenino kampelio, nei išleista reikalaujamo sienlaikraščio⁶⁶. 1941 m. balandžio 1 d. patikrinto Staliorių kaime veikusio Klevinių mokyklos antro komplekto pedagogė Antanina Jasaitė nuo sovietų aktyvistų priekaištų prisidengė 20 „jaunųjų valstiečių“ („junatų“). Be to, ši mokytoja buvo išrinkta prieš mėnesį apylinkėje įsteigtos Lietuvos liaudies pagalbos sąjungos kuopelės sekretore⁶⁷.

Kriūkų pradžios mokykla buvo vizituojama 1941 m. balandžio 3–4 d. Jos vedėjas Feliksas Pranaitis savo 33 auklėtinių klasėje, veikusioje buvusioje Joginiškių palivarko sodyboje, turėjo 12 pionierių (iš viso 146 mokinių mokykloje buvo 24 pionieriai). Mokykla jau buvo išleidusi 2 ideologizuotus sienlaikraščius⁶⁸. Teresė Vedegienė, kuri dirbo Antrųjų Joginiškių kaime veikusiame Kriūkų mokyklos komplekte, mokė dar išlikusį šeštąjį skyrių, tarp kurio mokinių jau buvo 5 pionieriai ir 11 „junatų“⁶⁹. Mokytoja Narciza Pranaitienė tarp savo auklėtinių turėjo tik 2 pionierius ir 3 „Genio“ prenumeratorių⁷⁰. Inspektorius A. Geištoraitis konstatavo, kad Kriūkų mokyklos mokytoja Marija Paulionienė „mokymo-auklėjimo darbą atlieka gerai“⁷¹. Jos ideologinio darbo rezultatai nebuvo itin geri – „Genio“ žurnaliuką buvo užsiprenumeravę vos 5 mokiniai. Mokytojos pastangas raginant auklėtinius tapti dar neišleisto sienlaikraščio autoriais inspektorius įvertino šiais žodžiais: „į sieninį laikraštį mokiniai pratinasi rašyti“ (suprask, dar nerašė). Pionieriais buvo tapę 3 M. Paulionienės auklėtiniai⁷².

Tarpučių mokykloje (Būblelių vls.) 1940–1941 m. m. nesant mokytojo du mėnesius nevyko pamokos, iki 1940 m. pavasario pasikeitė net du mokytojai, o trečiasis buvo naujokas pedagoginiame darbe Vytautas Balčiūnas. Jo darbą ir rezultatus inspektorius P. Žievys įvertino po gegužės

7 d. vizitacijos. Apyskaitoje rašoma, kad iš 58 jo mokinių 26 yra pionieriai. Vietoj rekomendacijos – patarimas: „Mokyklai reikalinga įsigyti vėliava.“⁷³ 1940 m. balandžio 9 d. inspektoriaus A. Geištoraičio aplankytoje Braziūkų pradžios mokykloje su visais skyriais (klasėmis) dirbo Silvestras Bulotas. Lankymo apyskaitoje atsispindi vienintelis faktas, liudijantis mokytojo pasiekimus, – auklėtiniai buvo užsiprenumeravę 3 laikraščio „Pionierius“ egzempliorius, bet pačių pionierių mokykloje nebuvo⁷⁴.

Kudirkos Naumiesčio pirmojoje pradžios mokykloje 1941 m. balandžio 22–24 d. lankėsi inspektorius P. Žievys. Iš jo surašytų mokytojų lankymo apyskaitų sužinome, kad net šioje miesto mokykloje, kurioje mokytojauti iki 1940 m. okupacijos buvo prestižo reikalas, 1940–1941 m. m. kurį laiką stigo vieno dviejų mokytojų, daliai mokinių ilgai nebuvo pamokų. Štai vienos mokytojos lankymo apyskaitoje rašoma: „Kadangi mokytoja Kriauciūnienė Magdalena pradėjo dirbti š. m. vasario 1 d., gavo klasę, atsilikusią moksle; be to, dėl mokytojų stokos dirbo su dviejų klasių mokiniais, tad normaliai programos negali eiti. Tikimasi, mokytoja šiuos nenormalumus pašalins, nes yra darbšti ir stropi.“⁷⁵ Tikrinant mokyklą konstatuota, kad M. Kriauciūnienės „savoje“ antroje klasėje (iki 1940 m. rudens buvusio trečio skyriaus atitikmuo) buvo 14 pionierių⁷⁶. Mokytoja Ona Barauskienė toje mokykloje taip pat dirbo nuo 1941 m. vasario 1 d.; sakoma, kad ji devynias „pionieres nuolat moko rankų darbų“⁷⁷. Dvidešimt trejų metų pedagoginio darbo stažą turintis mokytojas Jonas Smalevičius mokė trečią klasę. Jo auklėtinių istorijos – dalyko, labiausiai paveikto bolševikų ideologijos, – žinios įvertintos kaip labai geros. Taip įvertindavo retą mokytoją. Turbūt jis per pamokas gebėjo mokiniams perteikti svarbiausius Sovietų Sąjungos ir bolševikų partijos istorijos faktus. Kaip

matyti iš lankymo apyskaitos, mokytojas turėjo VKP(b) istorijos knygą (ją „studijuoja“), prenumeravo periodinius leidinius „Gyvenimas ir mokykla“, „Tarybų Lietuva“, „Laisvoji mintis“ (1940 m. neuždarytas Lietuvos laisvamanių laikraštis), „Kultūra“, rusišką žurnalą „Sovetskaja pedagogika“ ir dar kelis. Mokytojo pastangas prisitaikyti prie okupacinės santvarkos, naujo gyvenimo būdo ir reikalavimų pedagogams liudija ir jo užmokyklinės veiklos apibūdinimas: „komjaunuoliams skaito V.K.P.(b) istoriją, pionieriams skaito paskaitų“. Veikiausiai tos paskaitos vykdavo sukviestiems į vieną vietą visos Kudirkos Naumiesčio pradžios mokyklos pionieriams. Paties J. Smalevičiaus mokomoje ir auklėjamoje klasėje baigiantis mokslo metams buvo 13 pionierių ir 2 kandidatai į pionierius. J. Smalevičiaus darbas buvo įvertintas gerai⁷⁸. Mokytojo sutuoktinė Kunigunda Smalevičienė mokė pirmos klasės (buvusio pirmo skyriaus vyresniųjų grupės atitikmuo) mokinius. Tarp savo auklėtinių mokytoja turėjo 6 pionierius, be to, „dirbo su komjaunuolėmis ir komjaunuoliais“. Apie K. Smalevičienės darbą apibendrintai sakoma: „mokymo-auklėjimo darbą atlieka gerai ir rūpestingai“⁷⁹. Gerai buvo įvertintas ir mokytojos Česlavos Babušienės darbas. Kudirkos Naumiestyje, atkelta iš apskrities Tarpučių kaimo mokyklos, mokytojavo ir Juzefa Urbantaitė. Šias abi vėliau išstremtas mokytojas buvę auklėtiniai prisiminė kaip dėmesingas ir mylinčias vaikus⁸⁰. Bolševizmo idėjas platino ir miesto mokinius į pionierius viliojo Vincas Tinka, veikiausiai komsorgas ar vyr. pionierių vadovas. Mokyklos salėje surinktiems mokiniams jis kalbėjo apie pionierių turistinius žygius ir stovyklavimą su palapinėmis. Kai kuriuos berniukus į savo pusę V. Tinka patraukdavo ir futbolo rungtynėmis, kurioms laiką parinkdavo tada, kai vaikai daugelio tėvų nurodymu turėdavo eiti į bažnyčią⁸¹. Mokyklos vedėjo

Petro Barkausko pamokose inspektorius nesilankė.

Kudirkos Naumiesčio antrąją pradžios mokyklą, kurioje mokėsi žydų tautybės vaikai, inspektorius P. Žievys vizitavo balandžio 25 d. Dviejų komplektų mokykloje (veikė tame pačiame pastate, kur mokėsi ir lietuviai) buvo 28 pionieriai⁸². 21 pionierių (iš 48 auklėtinių) turėjo ir Pavilkijo mokyklos mokytoja Salomėja Sadlauskienė, kuri mokė visas tris klases. Mokykloje buvo išleistas sienlaikraštis⁸³. Iš lankymo apyskaitų aiškėja, kad daugiau sienlaikraščių Šakių apskrities pradžios mokyklose atsirado tik 1941 m. pavasario antroje pusėje. Didesnėse mokyklose tada buvo įrengti ir keli Lenino kampeliai.

Sunku pasakyti, kokį poveikį vaikams turėjo bolševikinės indoktrinacijos atributika. Apyskaitose dauguma Šakių apskrities pradžios mokyklų pedagogų įvertinti žodžiais „normaliai“, „patenkinamai“ ir tik vienas kitas – žodžiu „gerai“. Jų visuomeninis aktyvumas daugiausia apibūdinamas aptakia fraze „pavedus galėtų organizuoti“.

Lygindami 1941 m. balandžio mėn. lankymo apyskaitose minimas ir 1940 m. rudenį dirbusių mokytojų pavardes, matome, kad Šakių apskrities pradžios mokyklose per kelis mėnesius pasikeitė apie 20 mokytojų. Kelių neliko dėl šeiminių aplinkybių, 8 repatrijavo į Vokietiją⁸⁴, o dar kiti tikriausiai nepanoro tapti net pasyviais bolševikų ideologinės prievartos diegėjais mokiniams, todėl nusprendė bent laikinai mesti pedagogo darbą (kai kurie ėmėsi ūkininkauti). Nuo 1940 m. birželio pabaigos iki 1941 m. trėmimo apskrities pradžios mokyklose pasikeitė apie pusė mokytojų.

LKP(B) IR NKVD (NKGB) „GLOBA“

Neabejotina, kad 1941 m. kovo mėn. LSSR švietimo liaudies komisariato darbų ir sta-

tistinių duomenų apžvalga, kurioje rašoma, kad „kadrių perauklėjimas taip pat aštrus kaip ir pačią pirmąją tarybų valdžios Lietuvoje dieną“⁸⁵, pateko tiek į LKP(b) CK, tiek į „socialistinių teisingumą“ ir kovą su „liaudies priešais“ užtikrinti turėjusių įstaigų vadovų rankas. Tad 1940–1941 m. m. švietimo įstaigoms teko didelis represinių institucijų dėmesys. Kaip rašė 1940–1941 m. įvykius ir procesus mokykloje išgyvenęs istorikas Antanas Kučinskas, „mokytojai taip pat buvo verbuojami sekti savo kolegas ir mokinčius. Ir jiems buvo primenamas tarybinis patriotizmas, kalėjimas, galimas artimųjų nukentėjimas. [...] Paleisdamas namo čekistas įgrasindavo niekam, net žmonai, nieko nepasakoti apie buvusį pasikalbėjimą ir apie buvimą NKVD kabinete.“⁸⁶ NKVD šešėlyje mokytojai jautėsi labai nejaukiai – „liaudies priešų“ paieškos ir demaskavimas, su tuo susiję straipsniai spaudoje ir kalbos renginiuose tapo ir pedagogų „perauklėjimo“ priemone.

NKVD (NKGB) Lietuvos padalinys turėjo garantuoti komunistų partijos valdžią ir bolševikų ideologijos dominavimą, slopinti pasipriešinimą bolševikų demagogijai. NKVD skyrius Šakiuose 1940–1941 m. iš pradžių veikė kaip apskrities NKVD padalinys, kurį iš dalies buvo galima vadinti milicija. Bet toje pačioje įstaigoje iš SSRS atsiųsti saugumo karininkai ir žemesnio rango pareigūnai (čekistai) verbavo agentus (informatorius), tardė suimtuosius ir kalinius. Po 1941 m. vasario 3 d. NKVD reorganizacijos iš šios institucijos išsirutuliojo NKGB. Pastaroji, žmonių vadinta tiesiog saugumu, kaip atskiras komisariatas Lietuvoje buvo įsteigta 1941 m. kovo mėn.

1941 m. pavasarį, matyt, ruošiantis plataus masto represijoms, NKGB padalinys atsirado ir Šakiuose. Čia jis veikė išvien su NKVD; atrodo, abi įstaigos iki Vokietijos–SSRS karo buvo įsikūrusios vienoje patalpo-

je. Formaliai atskiroms įstaigoms vadovavo lietuviai – Albinas Žemaitis (g. 1908 m. Barzdų vls., LKP narys nuo 1931 m.), Juozas Viščiulis (g. 1908 m. Marijampolėje) ir Aleksandras Jeryga, Vladas Vildžiūnas⁸⁷. Jų pavaduotojai buvo atvykėliai rusai – saugumo ltn. Andrejus Tiškovas ir jaun. ltn. Andrejus Balamutenka⁸⁸. Pastaruosius kaip tardytojus gerai įsidėmėjo 1940–1941 m. su jais represinėje įstaigoje susidūrę šakiečiai, kiti apskrities gyventojai. 1940–1941 m. žiemą ir mokytojai vis dažniau patekdavo į Lietuvą veikusio NKVD padalinio Šakių apskrities tardytojų A. Tiškovo ir A. Balamutenkos akiratį. Šie atvykėliai iš SSSR pasikeisdami ėjo viršininko pavaduotojo pareigas. Pirmojo bolševikmečio pabaigoje vieną iš jų pakeitė kažkoks Ratnikovas⁸⁹. Prieš 1941 m. trėmimą nutarimus represuoti apskrities mokytojus ir jų šeimas rašė ir iš Rusijos atsiųsti NKGB pareigūnai Puzyrevas, Ksteninas⁹⁰.

Palankias mokytojams sekti sąlygas sudarė vietos bolševikų – partijos funkcionierių ir įvairaus lygio vadinamųjų liaudies deputatų tarybų vykdomųjų komitetų pirmininkų – veikla ieškant „reakcionierių“, „kontrrevoliucionierių“ ar kitaip spaudoje ir mitinguose vadinamų „socializmo priešų“. Šakių apskrityje, kaip ir visoje Lietuvoje, į raganų medžioklę aktyviai įsitraukė ir kai kurie miesteliuose ar valsčių kaimuose gyvenę eiliniai sovietų aktyvistai. Vieni jų tapo NKVD informatoriais, kiti ištikimybę bolševizmui įrodinėjo užeidinėdami į mokyklas ir taip trukdydami mokinių ugdymo procesui, dar kiti rašė skundus prieš pedagogus. Skundai buvo siunčiami į Šakių apskrities komitetą ir kitas apskrities įstaigas. Prieš pedagogus nukreiptų skundų gavo ir LSSR centrinė švietimo įstaiga. Tačiau ne visi tokie „dokumentai“, liudijantys bolševikų vykdytą žmonių priešinimą, išliko. Dalis skundų prieš mokytojus galėjo būti pasakyti ir žodžiu.

nusių Šakių apskrityje, slapyvardžius⁹⁷. Antai 1940 m. spalio 16 d. buvo įrašyti 28 agentai. Agentus bolševikų saugumas panaudojo sekti savo kolegoms ir kitiems žmonėms, informuoti apie gyventojų nuotaikas ir „liaudies priešus“. Pavyzdžiui, 1940 m. spalio 20 d. įrašyti agentai gavo Doros, Rūtos, Rakučio, Kybartų, Žebenkšties, Buivydo ir kitus slapyvardžius⁹⁸. NKVD veikla verbuojant skundikus suintensyvėjo po „spalio švenčių“. Net 69 informatoriai Šakių apskrityje registruoti 1940 m. gruodžio 20–25 d. (antai gruodžio 20 d. data, kai jau buvo prasidėjusi rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą kampanija, nurodyta prie 57 užverbuotų asmenų slapyvardžių). Enkavėdistai įvairiais būdais, tarp jų ir šantažu, priversdavo pasirašyti sutikimą bendradarbiauti ir teikti žinias, nors dalis šių asmenų tik imitavo, kad atlieka užduotis. Norisi tikėti, kad tarp provincijos mokytojų tokių netikrų agentų buvo dauguma.

Suimtų šakiečių kankintojas A. Tiškinas (A. Balamutenka buvo ne toks aršus)⁹⁹ 1941 m. sausio 8–14 d. įrašė 4 užverbuotus informatorius¹⁰⁰. Vėliau agentus užverbavusių saugumiečių pavardės nebenurodomos (NKVD dar dirbo saugumiečiai lietuviai Vladas Rakauskas, Aleksas Jančiauskas). LSSR NKGB informatorių įskaitos žurnalas iki 1941 m. birželio 1 d. papildytas dar 106 Šakių apskrities saugumo agentų slapyvardžiais. Iš jų 21 (Ramunė, Kelmas, Gegutė, Raja, Linas, Klimas, Jurkšas, Lapė, Rytas, Rūtelė, Lydeka, Kadugys, Jurgis, Adata, Ragas, Sasnauskas, Motiejus, Valentinas ir kt.¹⁰¹) buvo įrašytas 1941 m. vasario 13 d., t. y. artėjant Nepriklausomybės sukakčiai.

MOKYTOJAI TARP PASIPRIEŠINIMO, PRISITAIKYMO IR KOLABORAVIMO

Kokie buvo okupantų ir kolaborantų vykdyto ideologinio 1918–1940 m. valstybinės ne-

priklausomybės laikotarpiu susiformavusių vertybių ir tradicijų puolimo rezultatai? Ar tai nesustiprino mokinių, ypač vyresniųjų, vidinio vertybinio imuniteto bolševikų ideologijai? Ar daug mokinių užsikrėtė į Lietuvą atvykusių bolševikų funkcionierių ir vietinių kolaborantų skleidžiamomis idėjomis? Ar per 1917 m. bolševikų perversmo minėjimą kelis kartus giedamas Internacionalas, J. Staliną aukštinantys žodžiai, eilėraščiai ir dainos, paprastą logiką paneigianti komunistų partijos panegirika, „užkandis“, kanceliarinės prekės ir kitos dovanėlės padidino mokinių, tikinčių žadamu komunistiniu rytojumi, skaičių? Į šiuos klausimus galima atsakyti nustatant Šakių apskrities švietimo darbuotojų vietą minėtoje kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos grandinėje.

Kolaboravimo apraiškas Šakių vidurinės mokyklos direktoriaus Domo Pinigio, pradžios mokyklų inspektoriaus A. Geištoraičio darbe ir kitoje veikloje jau aptarėme¹⁰². Apie 1941 m. pavasarį inspektoriumi tapusį P. Žievį Romas Treideris rašė: „P. Žievys ėmėsi savotiško gudrumo tarybinei karjerai daryti: pradėjo išgėrinėti su darbininkų klasės atstovais. [...] Jis buvo paskirtas eiti mokyklų inspektoriaus-vizitatoriaus pareigų. Mokytojai tremtiniai įtarė, jog P. Žievys žinojo apie būsimą 1941 m. birželio trėmimą, nes įspėjo apskrities mokytojus, kad per atostogas niekur neišvyktų, o jeigu kur nors išvyks, pranešti – kur.“¹⁰³ O ar žinojo apie būsimas represijas švietimo skyriaus vedėjas B. Laukaitis, neaišku.

Faktai rodo, kad bolševikai panaudojo Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjus ir mokytojus diegdami visuomenei ir mokiniams savo ideologiją, teršdami jų sąmonę okupantų į Lietuvą atneštomis totalitarinio stalinizmo dogmomis (Lenino kampelių rengimas, pionierių organizacijos kūrimas, sienlaikraščių, periodinės spaudos leidimas ir kt.). Tad iš tarnybos nepasitraukusiems

pedagogams 1940–1941 m. m. buvo labai sunkūs tiek profesiniu atžvilgiu, tiek pilietinėje ir moralinėje plotmėje. Mokytojai, patyrę Lietuvos švietimo sistemą gniuždančio bolševizacijos volo poveikį, rinkosi prisitaikymo prie aplinkybių kelią. Juolab kad daugelis požymių rodė, jog Vokietijos ir SSRS karas neišvengiamas. Buvo viliamasi, kad prisitaikymo prie bolševikų primestų darbo ir kitų viešojo gyvenimo sąlygų laikotarpis bus trumpalaikis. Galima teigti, kad dauguma mokytojų buvo priversti tapti bolševikų propagandos skleidėjais, savotiškais okupantų politinės ideologijos įrankiais.

Kita vertus, tam tikras mokytojų konformizmas 1940–1941 m. m. dažnai pynėsi su pasyviu pasipriešinimu. Šiame pasipriešinimo kelyje pedagogams galėjo padėti ir padėjo mokinių tėvai, su kuriais jiems dažnai teko bendrauti. Daug nesigilinsime į Šakių apskrities pradžios mokyklų mokinių tėvų komitetų veiklą 1940–1941 m. m. Partijos apskrities komiteto nurodymu buvo reikalaujama į juos įtraukti aktyvių sovietų valdžios šalininkų. Tačiau tokių nebuvo daug. Mokyklų ir visuomenės sąveikai per tėvų komitetus tirti stinga duomenų. Mat pirmuoju sovietmečiu parengtame mokytojų lankymo apyskaitos klausimyne nebuvo skilties, kuri atspindėtų mokinių tėvų atstovų sudarytų komitetų susirinkimų tematiką. Tačiau aprioriškai galima teigti, kad dalykinių susirinkimų, palyginti su Nepriklausomybės laikotarpiu ir nacmečiu, buvo mažiau. Ko gero, 1940–1941 m. m. daugelyje mokyklų tokie susirinkimai vyko vienintelį kartą – mokslo metų pradžioje. Antai iš nacmečio apyskaitos sužinome, kad Šimkų pradžios mokyklos (Gelgaudiškio vls.) tėvų komitetas, išrinktas 1940 m. spalio 13 d., sovietmečiu daugiau ir nebuvo susirinkęs¹⁰⁴. Vadinas, nebuvo ir mokinių tėvų susirinkimų. Tai galima laikyti savotišku sovietizuojamos mokyklos

renginių boikotu. Šiuo pasyviu būdu tėvai galėjo protestuoti prieš bolševikinę indoktrinaciją (ir bolševikų valdžią apskritai). Jiems nereikėjo klausytis susirinkime paprastai dalyvaujančio komunisto, komjaunuolio ar kito sovietų aktyvisto „tiesų“. Taigi Šimkų pradžios mokyklos mokytojai Lydijai Herbstaitei nereikėjo kelis kartus būti bolševikų propagandos įrankiu ir prievartauti savęs kalbant kaimo žmonėms tikrovės neatitinkančius dalykus. Juk su mokinių tėvais, vengiančiais eiti į J. Staliną liaupsinančius renginius, pedagogai galėjo susitikti ir kitomis aplinkybėmis. Beje, 1940–1941 m. m. Šakių apskrityje buvo ir tokių pradžios mokyklų, kuriose neįvyko nė vienas mokinių tėvų susirinkimas ir nebuvo išrinktas naujas tėvų komitetas¹⁰⁵. Tad, atsisakydami artimiau bendradarbiauti su sovietizuojama mokykla, mokinių tėvai netiesiogiai padėjo mokytojams išvengti didesnio konformizmo ar peržengti ribą, už kurios prasideda į kolaboravimą pereinantis prisitaikėliškumas. Tačiau kai kurie mokytojai, kuriuos galima laikyti ir pasyvaus antisovietinio pasipriešinimo subjektais, palaikydami ryšius su auklėtiniais ir jų tėvais (ir nesukeldami sovietų aktyvistams įtarimo kenkiant bolševikams), gebėdavo jiems Ezopo kalba ar kitaip paaiškinti bolševizmo esmę. Tokie pedagogai, nors ir atiduodavo minimalią duoklę brukamai ideologijai, ne tik netarnavo okupantams, bet ir prisidėjo prie jų socialinės bazės siaurinimo. Pavyzdžiui, toks buvo Gelgaudiškio miestelio mokytojas Valentinas Vakauza, kurį vėliau žmonės apibūdino „apsimetusiu komunistu“¹⁰⁶, nes naująją santvarką jis gyrė tik viešuose renginiuose.

Daugumos 1940–1941 m. m. mokytojų darbas nepadlaižiauja sovietų aktyvistams, nerėkaujant mitinguose, nerodant perdėtos iniciatyvos, kad mokykloje greičiau atsirastų pionierių organizacija, ir kitoks atsiribojimas nuo Lietuvos visuomenei pragaištingų

procesų, pasitelkiant publicisto Vytauto Rubavičiaus įžvalgą, gali būti laikomas tyliąja rezistencija¹⁰⁷. Manytina, kad šios sąvokos turinį sudaro vidinis eilinio žmogaus ar istorinės asmenybės pasipriešinimas. Kaip žinome, 1940 m. taip elgėsi ir daugelis rašytojų (jie nerašė, o P. Cvirka juos už tai barė). Pasyvusis pasipriešinimas gali reikštis įvairiomis formomis. Antai Vanda Zaborskaitė apie savo bendramokslis vyresnius mokinius rašė: „Pirmuoju sovietmečiu religingumas praturtėjo rezistencijos momentais. Visi buvome prieš naująją tvarką, išskyrus dvi komjaunuoles: Marytę Margytę ir Janiną Pilypavičiūtę, bet jos tylėdavo ir į diskusijas nesikišdavo. Daugiausia ginčydavomės su biologijos mokytoju ir mūsų klasės auklėtoju Vaitkevičium, kuris mums dėstė darvinizmą.“¹⁰⁸

Apie Šakių apskrities mokytojų ir mokinių rezistencijos apraiškas sunku spręsti. Mat archyvuose neatsispindi mokytojų, kitų mokyklos tarnautojų ir mokinių pasipriešinimas, jų veikla antisovietiniame pogrindyje 1940–1941 m. m., jeigu ji nebuvo atskleista NKVD pareigūnų. Tai ir nėra šio straipsnio objektas. Paminėtinas tik Jonas Smulkevičius. Žmogus tokia pavarde 1940 m. pabaigoje Šakių vidurinėje mokykloje dirbo sargu. Jis, kaip ir daugelis mokytojų, gavo papildomą atlygį už 1940 m. „pirmąsias 9 lapkričio dienas“¹⁰⁹ (matyt, už budėjimą prieš „šventes“ ir jų metu). Asmuo tokia pavarde dirbo ir pradžios mokykloje mokytoju. Neaišku, ar tai tas pats žmogus. Populiariojoje literatūroje rašyta, kad toks J. Smulkevičius pirmuoju bolševikmečiu vadovavo Šakių ir Vilkaviškio apskrityse veikusiai antisovietinei organizacijai (ar didesnės Lietuvoje veikusios organizacijos padaliniui), spausdinusiai ir platinusiai atsišaukimus, kėlusiai Nepriklausomos Lietuvos vėliavą ir pan. Prasadėjus Vokietijos–SSRS karui ir lietuvių sukilimui prieš bolševikus

ir Raudonąją armiją, J. Smulkevičius prie Šakių nukirpo telefono linijas ir nutraukė telefono ryšį¹¹⁰. Šakių apskrityje pagrindininkai veikė gana konspiratyviai ir nebuvo atskleisti. Į NKVD nagus 1941 m. vasario 16–17 d. įkliuvo tik keli atsišaukimus platinę gimnazistai. Andrius Petrašiūnas ir Kęstutis Kudirka Vasario 16-osios šventės išvakarėse tai darė gimtajame Barzdų valsčiuje¹¹¹. Kartu su jais suimta ir daugiau valsčiaus gyventojų, pas kuriuos rasta atsišaukimų. Beje, 1941 m. birželio 23 d. abu tie gimnazistai ištrūko iš Marijampolės kalėjimo ir Šakių apskrityje įstojo į sukilėlių gretas¹¹².

Šios potėmės pabaigoje verta prisiminti istoriko Česlovo Laurinavičiaus žodžius, kad „A. Venclova buvo kritikuotas už per didelį buržuazinių specialistų kiekį jo vadovaujame Švietimo komisariate. A. Venclova nepritarė 1941 m. birželio trėmimams.“¹¹³ Su pirmuoju šios citatos sakiniu, šiek tiek švelninančiu šio asmens kaip pirmojo sovietmečio švietimo ministro kolaborantinę elgseną, galima sutikti. Iš ŠLK darbuotojų laikysenos per antisovietinį 1941 m. Birželio sukilimą galima spręsti, kad ir po kadru valymo centrinėje švietimo įstaigoje liko daug Nepriklausomybės laikotarpio vertybėms ištikimų pareigūnų¹¹⁴. O dėl trėmimų? Kur, kada ir kokiu lygiu A. Venclova nepritarė mokytojų trėmimams? Ar protestavo ir kaip?

PIONIERIŲ GAUSA NUO REPRESIJŲ NEGELBĖJO

Palyginti nedidelė Šakių apskritis per 1941 m. birželio trėmimą neteko santykinai daug mokytojų. Nacių okupacijos pradžioje sudarytame tada represuotų pradžios mokyklų mokytojų sąrašė – 44 pavardės. Tiesa, į šį sąrašą pateko ir Švietimo skyriaus buhalterė Antanina Vaitkevičienė, išstremta kartu su vyru, Šakių vidurinės mokyklos (gimnazijos) mokytoju Antanu

Vaitkevičiumi (jis yra kitame sąrašė¹¹⁵) ir dviem mažamečiais vaikais, ir Sudargo vaikų darželio vedėja Stasė Vosylienė, represuota kartu su vaikais ir vyru – Sudargo pradžios mokyklos vedėju Vaclovu Vosyliumi, taip pat esančiu tame pačiame sąrašė¹¹⁶. Beje, 1941 m. raudonarmiečiai nušovė Plieniškių pradžios mokyklos (Šakių vls.) mokytoją Justiną Liepuonį¹¹⁷. Galima konstatuoti, kad per 1941 m. birželio trėmimą Šakių apskritis neteko daugiau kaip ketvirtadalio (iš 163 dirbusių) pradžios mokyklų pedagogų¹¹⁸. Be to, represuotų apskrities mokytojų skaičių galėtų papildyti dar keli ištemti asmenys, 1940 m. išėję iš pedagoginio darbo.

Ar tai, kad daug mokytojo auklėtinių tapo pionieriais, 1941 m. birželį galėjo jį apsaugoti nuo tremties? Kaip ši bolševikų valdžios požiūriu mokytoją teigiamai apibūdinanti aplinkybė veikė Šakių apskrityje? Tiksliai atsakyti į šį klausimą trūksta duomenų. Galbūt vieną kitą Šakių pradžios mokyklos mokytoją, buvusį tautininką ar Šaulių sąjungos narį, galėjo išgelbėti jį asmeniškai gerai pažinojęs įtakingas komunistas ar komjaunuolis. Ypač jeigu jis buvo įtakingas sudarant tremtinių sąrašus arba per trėmimo operaciją vykdė kokias nors funkcijas apskrities ar valsčiaus mastu. Tačiau tokios geradarystės tik retkarčiais atsiskleidžia atsiminimų puslapiuose. Šakių apskrityje tokių faktų nerasta.

1941 m. mokytojų trėmimo vykdytojams ypač pagelbėjo ŠLK Kadrių skyriaus darbuotojų surinkti minėti „asmens lapeliai kadrams registruoti“. Daugelis pareigūnų ir naivių mokytojų šiose anketose surašė savo praeities „nuodėmes“. Atsakydami į anketos klausimus, pedagogai paprastai nurodydavo savo narystę Tautininkų partijoje, šaulių ir jaunaliuvių organizacijose, kitą visuomeninę veiklą. Jie nepagalvojo, kad tai gali tapti žiaurių represijų pagrindu. Kaip tik šios žinios daugelyje anketų pabrauktos pieštuku. Galbūt tai anketas tikrinusio NKGB

pareigūno pėdsakas? Trėmimo organizatoriams ir vykdytojams buvo nesvarbu, kiek mokytojo auklėtinių užsirišo pionieriaus kaklaraiščius ir ar jis buvo aktyvus bolševikų renginių dalyvis. Retai kada lėmė ir vietos kolaboranto užtarimas. Svarbiausiu argumentu 1941 m. birželį LKP(b) ir represinėms įstaigoms sprendžiant, represuoti mokytoją ar ne, buvo minėtos anketos faktai. Todėl buvo ištremtas net ir vizitavimo apyskaitoje puikiausiai charakterizuotas Kudirkos Nau miesčio mokytojas J. Smalevičius su šeima, gerai įvertinta mokytoja S. Sadlauskienė¹¹⁹. Tiesa, Gelgaudiškio pedagogė M. Zubrytė, viena iš šaulių organizacijos Gelgaudiškyje įkūrėjų, aktyvi visuomenininkė iki 1940 m., likosi Lietuvoje.

Vadinasi, auklėtiniais užrišti pionieriaus kaklaraiščiai neišgelbėjo Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojų nuo masinių 1941 m. birželio mėn. represijų. Šioms Maskvoje suplanuotoms represijoms pritarė su okupantais kolaboruojančių Lietuvos komunistų ir kitų sovietų valdžios Lietuvoje pareigūnų elitas, bent jau didelė jo dalis. Istoriografijai nėra labai svarbus pritariančiųjų ir nepritariančiųjų to meto represijoms santykis. Mat antrajai kategorijai priskirtini asmenys iš esmės mažai ką galėjo pakeisti tomis 1941 m. birželio dienomis ir tik išimtiniais atvejais jiems pavykdavo panaudoti savo politinį svorį ir išbraukti vieną kitą tremiamą asmenį iš tremtinių žmonių sąrašo, įspėti tame sąrašė esantį pažįstamą žmogų arba paskutiniu momentu ištraukti nelaimingąjį ir jo šeimą iš gyvulinio vagono. Ateityje būtų galima atlikti tyrimą aiškinantis Lietuvos kolaborantų elito veiksmus, elgesį ir nuotaikas laikotarpiu, kai buvo ruošiamasi 1941 m. birželio trėmimui ir jo dienomis. Taip pat svarbu ištirti tuo metu Lietuvos provincijoje dirbusių ir visuomenę aktyviai veikusių įvairių sovietų valdžios pareigūnų asmeninį santykį su 1941 m. trėmimo

įvykiais ir jo užkulisiais. Šykščius archyvų duomenis ta tema gali papildyti tremtinių ir kitų žmonių atsiminimai, sudarantys tarsi atskirą tremties archyvą, tiesa, sukauptą ne vienoje vietoje.

Tokiam simboliniam archyvui priklauso 1977 m. parašyti, bet tik 1990 m. paskelbti Kudirkos Naumiesčio pirmosios pradžios mokyklos vedėjo P. Barkausko, ištremto 1941 m. birželį, atsiminimai. Štai trumpas jų fragmentas: „Vilkaviškio stotyje stovėjo ilgas ešelonas. Žmoną su vaikais pakrovė į vieną vagoną, kuriame buvo moterų, o mane – į kitą, vyrų, vagoną. Paskui matėme, kad žmonės iš visų pusių vežami ir vežami. Prieš ešeloną vaikščiojo partiniai aktyvistai, tarp kurių – Naumiesčio burmistras Tamašauskas [veikiausiai vykdomojo komiteto pirmininkas. – S. B.] ir kiti miesto raudonraščiai.“¹²⁰ Jau iš šios trumpos citatos kyla klausimas, kokį vaidmenį atliko tas Tamašauskas vykstant trėmimui? Kaip buvo suformuotas iš Šakių apskritį atsiųstiems NKGB pareigūnams ir kareiviams 1941 m. birželio 14–18 d. turėjusių talkinti vietos sovietinių aktyvistų korpusas? Kokios buvo jų galimybės pakoreguoti tremtinių žmonių sąrašus? Gilinantis į tremties tematiką kils naujų klausimų. O P. Barkausko, dešimt metų išbuvusio konclageriuose ir dar šešerius – tremtyje, istoriją galima apibendrinti jo rašytų atsiminimų pabaiga: „1956 m. LTSR Aukščiausiasis teismas mane reabilitavo. Tačiau niekas niekada nepajėgs kompensuoti tos ne tik fizinės, bet tuo labiau moralinės skriaudos. Stovykloje netekau viena ausim klausos. Tai rimta profesinė trauma. [...] Ir vaikai, ypač sūnus, nepasiekė to, ką būtų gyvenime pasiekę turėdami tėvą. [...] Apvaizdos globa man neleido žūti ir be manęs ras atpildą tiems, kurie mūsų lėtos mirties ir nekaltų ašarų laukė.“¹²¹ Iš atsiminimų fragmento kyla tų, kurie savo ar ne savo valia tarnavo bolševikų okupantams, nors, be abejo, turėjo ne vieną progą nuo to nusišalinti, atsakomybės klausimas.

1941 m. birželį represuotų mokytojų likimų nenagrinėsime. Beveik visų 1941 m. įkalintų ir ištremtų Šakių apskrities mokytojų, jų sutuoktinių ir vaikų mirtį, žūtį ar grįžimą į Lietuvą trumpai atspindi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidinys¹²². Įamžindami jų atminimą nemažai nuveikė ir šakiečiai.

Lietuvos centrinio valstybės archyvo ir Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga istorikams ir kraštotyrininkams leis bent iš dalies atsakyti į klausimus, susijusius su 1940–1941 m. m. mokytojų prisitaikymo prie bolševikų režimo ir kolaboravimo su juo problematika. Ar daug klusniai bolševizmo ideologų nurodymus vykdžiusių Lietuvos pedagogų, buvusių aktyvių tautinės mokyklos kūrėjų, Tautininkų partijos, Šaulių sąjungos ir kitų iki 1940 m. bolševikų okupacijos veikusių visuomeninių organizacijų narių, išvengė 1941 m. birželio mėn. represijų? Ar būta, o jei taip, tai kokių įvairiose apskrityse ir valsčiuose prieš mokytojus ir apskritai inteligentiją nukreiptų represijų skirtumų? Beje, pasitaikė ir paradoksalių atvejų – kai kurie 1940–1941 m. aktyviau bolševikams talkinę mokytojai atsidūrė Gulage, prie Laptevų jūros ar Sibiro taigoje.

LGGRTC leidinyje „Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“ istorikas Liudas Truska rašė: „Autoritarinė A. Smetonos valdžia buvo gana nuosaiki ir jos nė iš tolo negalima lyginti su totalitariniais režimais. [...] Lietuvos Respublikoje buvo vykdoma liberali kultūrinė politika. Nepaisant viso to, politiniai ir moraliniai „aksominės“ A. Smetonos diktatūros padariniai buvo labai neigiami.“¹²³ Tai išryškėjo šaliai grėsmingais 1938–1939 m., kai pablogėjęs tarptautinei padėčiai Europos civilizacija jau dreifavo į naują pasaulinį karą. Tada bolševikų valdoma agresyvi ir sparčiai militarizuojama Sovietų Sąjunga panoro ne tik susigrąžinti iki Pirmojo pasaulinio karo Rusijos carų valdytas teritorijas, bet ir

įsigalėti dar didesnėje Europos dalyje. Prie to prisidėjo ir SSRS pasiuntinybės Kaune renginiuose bei po jų organizuojamose vaišėse lankydavęsi „kultūrbolševikai“ lietuviai. Tokiuose renginiuose jie buvo savotiškai ugdomi tapti savo šalies penktąja kolona, kuri išėjo į politinę areną 1940 m. vasarą¹²⁴. Po 1940 m. liepą prasidėjusių represijų dalis „kultūrbolševikų“ pasitraukė iš aktyvaus kolaboravimo kelio ir virto konformistais. O 1940–1941 m. m. mokytojavusius pedagogus pirmiausia turime vertinti pagal jų santykį su auklėtiniais ir jų tėvais. Per bolševikų primestus ideologinius renginius mokykloje pasakytos privalomos konformistinės kalbos dar nereiškia, kad visi jie priskirtini prie to laikotarpio prisitaikėlių. Kyla ir retorinis klausimas – ar visi konformistai verti pasmerkimo? Iš dabarties matymo taško pirmojo sovietmečio mokytojus ar švietimo valdininkus lengva laikyti konformistais ar kolaborantais ir pasmerkti, bet juk tiems žmonėms teko gyventi pribloškiančių įvykių ir okupacijos sąlygomis, reikėjo atsižvelgti į artimųjų interesus, neretai iškilusioje situacijoje net neturint galimybės rinktis. Kita vertus, pedagogai sudarė neproporcingai didelę 1941 m. birželį įkalintų ir ištremtų Lietuvos gyventojų dalį, nes netapo bolševikų propagandos įrankiu. Galima sakyti ir taip: mokytojai 1940–1941 m. m. buvo sovietinės ideologijos belaisviai, bet didžioji jų dauguma bolševizmui netarnavo.

IŠVADOS

SSRS okupavo Lietuvą 1940 m. birželį. Šis laikas beveik sutapo su bendrojo lavinimo mokyklų mokinių vasaros atostogomis. Todėl 1940 m. vasarą tik nedaugelis mokytojų buvo panaudoti bolševikinei visuomenės indoktrinacijai.

„Perauklėti“ Lietuvos pedagogus iš esmės pradėta per 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. Kauno sporto halėje vykusį mokytojų suvažiavimą. Jo prezidiume sėdėjo ne tik švietimo sritį kuruojantys kolaborantai (A. Venclova, L. Gira, J. Žiugžda, J. Geniušas, K. Preikšas), bet ir prezidento bei ministro pirmininko titulus tebeturintis J. Paleckis, Maskvos emisaras N. Pozdniakovas, masinių inteligentų represijų vykdytojai A. Sniečkus ir Mečislovas Gedvilas. Tikruosius mokytojų reikalus renginyje nustelbė raginimai diegti „socialistinę dvasią“, liaupsės J. Stalinui ir Raudonajai armijai. Suvažiavimo pabaigoje mokytojai, spontaniškai protestuodami prieš primityvų dviejų dienų „socialistinį auklėjimą“ ir melą apie 1918–1940 m. Lietuvą, vietoj Internacionalo demonstratyviai sugiedojo Lietuvos himną. Šis moralinis pasipriešinimas turėjo įtakos 1941 m. birželio trėmimui – mokytojai sudarė neproporcingai didelę tremtinių dalį.

1940 m. rugpjūčio 27 d. LSSR švietimo ministerija buvo pervadinta į ŠLK, o ministras A. Venclova tapo švietimo liaudies komisarų, L. Gira ir J. Žiugžda – jo pavaduotojais. Kolaboracinėje įstaigos vadovybėje vyravo rašytojai (V. Žilionis, L. Dovydenas, P. Mikutaitis), kai kurie jų kolegos (P. Cvirka, S. Nėris, V. Krėvė ir kt.) prie Lietuvos mokyklos sovietizavimo prisidėjo savo kūriniais, šlovinančiais okupantus bolševikus, proteguodami į kolaboravimą ar konformizmą linkusius žmones.

Prieš 1940–1941 mokslo metus Lietuvoje buvo pakeisti visi aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų direktoriai ir beveik visi jų pavaduotojai (tada vadinti inspektoriais), dalis mokytojų. Šakių gimnazijos direktoriumi vietoj Kazimiero Šapalo buvo paskirtas su okupantais kolaboruoti linkęs D. Pinigis.

1940 m. vasarą Lietuvos apskričių pradžios mokyklų inspekcijos neteko 70 kompetentingų inspektorių ir jų padėjėjų. Šakių pradžios mokyklų inspekcijoje socialistinei

mokyklai netinkamą inspektorių A. Giedraitį-Giedrių pakeitė su okupantais kolaboruoti linkęs A. Geištoraitis. Didžiulė mokytojų kaita vyko ir tų inspekcijų kontroliuojamose pradžios mokyklose. 1940 m. rudenį per trečdalį Šakių apskrities pedagogų nebedirbo ten, kur mokytojavo 1939–1940 m. m. Griebtasi įvairių mokytojų profesinės diskriminacijos formų. Socialistinei mokyklai netinkamus pedagogus atleisdavo iš pareigų, iškeldavo į atkampias kaimo mokyklėles. Bolševikų funkcionieriai ir valsčių sovietų aktyvistai neretai taip suvedinėjo asmenines sąskaitas su jiems praeityje neįtikusiais pedagogais.

1940–1941 m. m. pradžios šventė, nukelta į rugsėjo 16 d., buvo panaudota intensyviai bolševikinei indoktrinacijai. Daugelyje Lietuvos mokyklų per mokslo metų pradžios šventę sovietų aktyvistai patyrė mokinių reiškiamą nepasitenkinimą. Jam nebyliai pritarė dauguma mokytojų. Anksčiau pirmąją mokslo metų dieną mokiniai pradėdavo pamaldomis bažnyčioje. O 1940 m. rugsėjį jie su raudonomis vėliavomis ir plakatais, J. Stalino, kitų SSRS ir LSSR vadų portretais turėjo dalyvauti bolševikų renginiuose. J. Stalino portretas pakeitė ir ant klasės sienos kabėjusius Vytį ir kryžius. Visiems – mokytojams, auklėtiniams, jų tėvams – imta sparčiai brukti bolševikų ideologiją. Mokyklose nebeliko tikybės pamokų.

1917 m. bolševikų perversmo sukaktuvių minėjimo renginiai 1940 m. lapkričio 6–8 d. buvo pirmoji okupantų ir jų kolaborantų vykdyta milžiniška propagandinė kampanija, nukreipta prieš visus Lietuvos visuomenės sluoksnius. Mokytojai turėjo organizuoti mokyklose po kelis renginius (ir auklėtiniams, ir suaugusiesiems), dalyvauti mitinguose ir eitynėse. Atokių kaimų mokyklų pedagogai su mokiniais per lietuvių ir šlapdribą turėjo žygiuoti į renginius miesteliuose ir miestuose. Šakių apskrityje

tokiomis sąlygomis daugelio mažųjų pradžios mokyklų auklėtiniams teko žygiuoti į Šakius ir Kudirkos Naumiestį ar centrines valsčių gyvenvietes.

1940 m. Vėlinės ir sekmadienis po „spalio švenčių“ buvo paskelbta darbo dienomis. Taip siekta atitraukti mokinius nuo dalyvavimo religinėse apeigose. Tradicinis šventinis laisvadienis iš mokytojų ir jų auklėtinių buvo atimtas ir per 1941 m. Velykas. Nors mokyklose vyko pamokos, labai daug mokinių į jas neatėjo, taip kartu su tėvais išreikšdami protestą prieš bolševikų veiksmus. Antireliginei propagandai ir stalinizmo idėjoms labiausiai nepasidavė gimnazistai. O daugelio pradžios mokyklų mokinių į bolševizmą diegiančius renginius neleisdavo tėvai.

Po 1940 m. „spalio švenčių“ Lietuvos mokyklose prasidėjo intensyvus sovietizavimas. Tam buvo panaudota 1941 m. sausio 12 d. rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą kampanija, V. Lenino mirties ir gimimo metinių (sausio 21 d. ir balandžio 22 d.) ar Raudonosios armijos sukūrimo (vasario 23 d.) minėjimai, Gegužės pirmosios eisenos ir kiti renginiai. Mokytojai buvo verčiami studijuoti lietuvių kalba dideliu tiražu išleistą stalininę VKP(b) istoriją, prievartaujami mokyklose steigti Lenino kampelius, rengti bolševikų ideologiją skleidžiančius sienlaikraščius. Dar 1940 m. spalio pabaigoje Lietuvos pradžios mokyklas pasiekė LKP(b) CK ir LLKJS CK inicijuoti ŠLK nurodymai mokytojams raginti vaikus tapti pionieriais. Mokytojai pasijuto patekę į komunistų ir komjaunuolių kontrolę. Mokytojams „perauklėti“ buvo pasitelktos ir represinės struktūros (NKVD ir NKGB).

Nuo 1940 m. gruodžio mėn. mokytojams buvo surengta daug Lietuvos, apskričių, miestų ar valsčių masto konferencijų, kursų ir kitų „perauklėjimo“ priemonių, kurios turėjo pastūmėti švietimo sistemos įstaigas į kitą sovietinimo etapą. Šakių apskrities

pradžios mokyklų mokytojų ideologinio apdorojimo konferencija vyko gruodžio 20–21 d.

Tolesniam švietimo sistemos sovietizavimui priskirtini dar keli struktūriniai pokyčiai, susiję su įstaigų funkcijų persikirstymu apskrityse ir ŠLK. 1941 m. sausio–vasario mėn. pradžios mokyklų inspekcijos pagal SSRS modelį buvo pertvarkytos į apskričių ir miestų švietimo skyrius. Dėl to kilo daug biurokratinės painiavos. Mat tik 1941 m. kovo pabaigoje ŠLK Pradžios mokyklų valdyba buvo sujungta su aukštesniąsias bendrojo lavinimo mokyklas kuravusia valdyba. Jungtinis padalinys buvo pavadintas Pradžios ir vidurinių mokyklų valdyba. Jai vadovauti patikėta ne kuriam nors iš naikinamų valdybų viršininkų (P. Mikutaičiui ar V. Žilioniui), bet Valerijai Čepulytei.

Šakių apskrities švietimo skyriaus vedėju buvo paskirtas apskrities partijos komiteto sekretoriaus P. Olekos ir vykdomojo komiteto pirmininko Viktoro Valaičio arobuotas buvęs Šakių vidurinės mokyklos (gimnazijos) mokytojas B. Laukaitis.

Iki 1940 m. sovietų okupacijos Lietuvoje kasmet vis daugiau dėmesio buvo skiriama beraščių ir mažaraščių suaugusiųjų mokymui. Tuo rūpinosi Lietuvos darbo rūmai, savivaldybės, ir draugijos. Kitaip vyko 1940 m. rudenį pradėta socialistinė beraščių ir mažaraščių mokslinimo kampanija. ŠLK buvo įsteigtas specialus padalinys – Suaugusiųjų švietimo departamentas, kuris 1940 m. spalio mėn. virto valdyba (viršininkas J. Geniušas). Be kai kurių teigiamų padarinių (ir tai tik kai kuriose vietovėse), ją lydėjo

iki tol Lietuvoje neįprastas bolševikinėms reformoms ir pertvarkymams būdingas propagandinis triukšmas.

1940–1941 m. m. pradžioje neraštingumui įveikti sukurtas pompastiškas projektas buvo susietas su vadinamaisiais kultūros židiniai (idėja buvo dirbtinai atkelta iš Sovietų Rusijos praktikos). Juose vakarais dirbę mokytojai buvo vadinami lektoriais. Šis kultūros židinių vykdytas propagandinis suaugusiųjų mokymo vėjus sudėtingomis okupacijos ir bolševizmo diegimo, komunistų kontrolės ir kitos biurokratinės painiavos sąlygomis iš pradžios mokyklų mokytojų (ypač provincijoje) atėmė daug laiko ir energijos. Statistiniai duomenys rodo, kad Šakių apskrityje bendrojo lavinimo ir rusų kalbos kursų lankytojų skaičius iškart ėmė mažėti. Dalis formaliai įsteigtų suaugusiųjų kursų net nepradėjo veikti. To buvo neįmanoma nuslėpti net pagražintose ataskaitose. Daugelis kultūros židinių nustojo veikti 1941 m. pradžioje, o tų metų pavasarį apie juos išvis nustota kalbėti. Taigi chaotiška suaugusiųjų mokymo kampanija virto sovietų valdžią diskredituojančiu reiškiniu ir iš esmės baigėsi nesėkme. Imta ruošti naujai – vykdomai ne lektorių, bet „kultūrarminėčių“ – kampanijai, kurią planuota pradėti 1941 m. vasarą.

Galima teigti, kad 1940–1941 m. m. dauguma mokytojų neatsisakė Nepriklausomybės metais puoselėtų vertybių, netapo okupantų ir kolaborantų įrankiais ar konformistais. Dažnai apie susiklosčiusią tikrovę mokiniams ir jų tėvams kalbėdami Ezopo kalba, jie perėjo į pasyviąją (vidinę) rezistenciją.

Nuorodos

¹ *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 7–26, Nr. 2 (36), p. 7–27; 2015, Nr. 1 (37), p. 7–25.

² Švietimo liaudies komisariato struktūra, remiantis LSSR liaudies komisarų tarybos 1940 m.

spalio 7 d. patvirtintais etatais, buvo nustatyta 1940 m. spalio 18 d., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 102.

³ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 1 d., *ibid.*, ap. 6, b. 47a, l. 1–37.

⁴ A. Bendžius, *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje 1940–1970 m.*, Vilnius, 1973.

⁵ N. Maslauskienė, „Nusikalstamos politikos sistema. Okupacinių politinių ir visuomeninių struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis 1940–1941 m.“, *Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*, Vilnius, 2007, p. 149.

⁶ G. Mitrulevičius, „Ar buvo SSRS socializmas: socialdemokratų ir kitų kairiųjų požiūriai istoriniu aspektu“, *Gairės*, 2008, Nr. 1 (166), p. 39–46.

⁷ *Ibid.*, p. 45.

⁸ J. Starkauskas, „Apie dar vieną stalininio laikotarpio teroro organą – troikas ir petiorkas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 1 (11).

⁹ Žr., pvz., V. Zaborskaitė, *Autobiografijos bandymas*, Vilnius, 2012.

¹⁰ Žr., pvz., M. Liulevičienė, „Šakių gimnazijoje (1924–1944)“, *Zanavykija*, t. 2, Čikaga, 1979, p. 90–98.

¹¹ Žr., pvz., V. Tininis, „Kolaboravimo“ sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 71–78; L. Truska, „Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 79–84; *Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*, Vilnius, 2007; V. Kašauskienė, *Istorijos sąstauose*, Vilnius, 2014.

¹² V. Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu (mokslų daktaro disertacija)*, [prieiga internete: <<http://vddb.laba.lt/fedora/get>>].

¹³ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007.

¹⁴ S. Stašaitis, „Istorija Lietuvos mokykloje 1940–1941 metais: tautiškuo naikinimas ir sovietinės ideologijos diegimas“, *Istorija*, t. 70, 2008.

¹⁵ V. Žilionis, „Susitikimai su Petru Cvirka“, *Atsiminimai apie Petrą Cvirką*, Vilnius, 1969, p. 617.

¹⁶ *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 12–13.

¹⁷ A. Sniečkus, „Rašytojas komunistas“, *Atsiminimai apie Petrą Cvirką*, p. 272.

¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 25–37.

¹⁹ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 1, Vilnius, 1985, p. 339; M. Tamošaitis, „Tarp iliuzijų ir tikrovės: Petras Cvirka priešokupacinių dešimtmečių“, pranešimas, skaitytas Lietuvos literatūros ir tautosakos institute 2009 m. gegužės 22 d. vykusioje konferencijoje „Socialistinio realizmo klasika: K. Korsakas, J. Baltušis, P. Cvirka“.

²⁰ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 1, p. 623.

²¹ M. Tamošaitis, op. cit.

²² A. Lukšas, „Liudas Gira: tuštybės ir godumo pinklėse“, *Lietuvos žinios*, 2015, liepos 10.

²³ N. Maslauskienė, op. cit., p. 150.

²⁴ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius, 1988, p. 682–683; V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 307–311.

²⁵ „Rašytojo laiškas mokytojams“, *Lietuvos žinios*, 1937, birželio 12; P. Cvirka, *Raštai*, t. 6, Vilnius, 1985, p. 305.

²⁶ V. Žilionio 1940 m. lapkričio 22 d. asmens lapelis kadrans registruoti, LCVA, f. R-762, ap. 2, b. 653, l. 1.

²⁷ K. Surblys, *Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raida*, Vilnius, 1985, p. 43.

²⁸ „Išmokti organizuoti savo darbą“, *Tiesa*, 1940, balandžio 5; P. Cvirka, *Raštai*, p. 385–386.

²⁹ A. Gumuliauskas, „Didysis apakimas: tendencija ar naivumas“, *Istorija*, t. 82, 2011 [prieiga internete: <<http://www.istorijoszurnalas.lt/index>>]; M. Tamošaitis, op. cit.

³⁰ A. Lukšas, „Antanas Venclova: nuo nuoskaudų iki nuopuolio“, *Lietuvos žinios*, 2015, rugpjūčio 14.

³¹ LTSR ŠL komisariato vidurinių mokyklų ir nepilnų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavimo 1940 m. gruodžio mėn. 8–9 d. protokolas, LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 424, l. 323.

³² *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (37), p. 22.

³³ P. Mikutaičio baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P-2187; V. Kutkevičius, „Petras Mikutaitis – pedagogas, literatūrologas“, *Mūsų laikas*, 2013, liepos 5.

³⁴ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 1987, p. 88.

³⁵ *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (37), p. 20–21.

³⁶ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 1, p. 599; *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 6, Vilnius, 2004, p. 545.

³⁷ *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 12.

³⁸ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 5, Vilnius, 2003, p. 634.

³⁹ L. Dovydenas, „Mano kelias į Liaudies Seimą“, *Lietuvių archyvas*, t. 3, Kaunas, 1942, p. 47; L. Dovydenas, *Užrašai*, Kaunas, 1943.

⁴⁰ N. Maslauskienė, op. cit., p. 46–50.

⁴¹ A. Lukšas, „Naivumo kaina“, *Lietuvos žinios*, 2010, spalio 22.

⁴² *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1986, p. 375.

⁴³ V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002, p. 51.

⁴⁴ B. Vosylius, „Kaip pradžios mokykla pradėjo bolševikinius mokslus“, *Lietuvių archyvas*, t. 2, Kaunas, 1942, p. 51.

⁴⁵ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 22.

⁴⁶ A. Lukšas, „Kazys Preikšas: nuo pagrindžio idealisto iki stalininio inkvizitoriaus“, *Lietuvos žinios*, 2015, spalio 2.

⁴⁷ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 2, p. 363.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 12; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 136.

⁴⁹ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, p. 270; M. Tamošaitis, op. cit.; „Povilas Pakarklis: kontroversiška asmenybė“, *Voruta*, 2010, sausio 10.

⁵⁰ 1940 m. spalio 14 d. instrukcija pionieriams organizuoti prie pradžios mokyklų, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 189, l. 72.

⁵¹ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, p. 383.

⁵² *Ibid.*, p. 382–383.

⁵³ LTSR ŠL komisariato vidurinių mokyklų ir nepilnų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavimo 1940 m. gruodžio mėn. 8–9 d. protokolas, LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 424, l. 329.

⁵⁴ Švietimo liaudies komisaro 1940 m. spalio 21 d. aplinkraštis vidurinėms ir specialinėms mokykloms bei mokytojų seminarijoms, *ibid.*, ap. 1, b. 146, l. 94.

⁵⁵ 1941 m. gegužės 26 d. LLKJS pirmojo sekretoriaus F. Bieliausko ataskaita LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjui D. Šupikovui, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 20.

⁵⁶ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, p. 383.

⁵⁷ LLKJS pirmojo sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 26 d. ataskaita LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjui D. Šupikovui, LYA, f. 1771, ap. 2, f. 226, l. 22.

⁵⁸ Vidurinių mokyklų departamento 1940 m. rugsėjo 18 d. aplinkraštis vidurinių mokyklų direktoriams, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 93.

⁵⁹ Lietuvos komunistinės jaunimo sąjungos Centro komiteto 1940 m. spalio 4 d. raštas liaudies švietimo komisarui A. Venclovai, *ibid.*, b. 422, l. 1.

⁶⁰ LSSR švietimo liaudies komisaro 1940 m. spalio 5 d. aplinkraštis, *ibid.*, b. 146, l. 121.

⁶¹ LLKJS pirmojo sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 26 d. ataskaita, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 22.

⁶² LLKJS CK duomenys apie komjaunuolius apskrityse, *ibid.*, l. 53.

⁶³ 1940 m. spalio 14 d. instrukcija pionieriams organizuoti prie pradžios mokyklų, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 189, l. 72.

⁶⁴ 1941 m. balandžio 30 d. Bajoraičių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, b. 204, l. 8.

⁶⁵ 1941 m. balandžio 2 d. Eičiūnų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 6.

⁶⁶ 1941 m. balandžio 2 d. Skubrių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 7.

⁶⁷ 1941 m. balandžio 1 d. Klevinių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 11.

⁶⁸ 1941 m. balandžio 4 d. Kriūkų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 15.

⁶⁹ *Ibid.*, l. 19.

⁷⁰ *Ibid.*, l. 20.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² 1941 m. balandžio 3 d. Kriūkų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 32.

⁷³ 1941 m. gegužės 7 d. Tarpūčių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 21.

⁷⁴ 1941 m. balandžio 9 d. Braziūkų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 22.

⁷⁵ 1941 m. balandžio 23 d. Kudirkos Naumiesčio pirmosios pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 30.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ *Ibid.*, l. 28.

⁷⁸ 1941 m. balandžio 24 d. Kudirkos Naumiesčio pirmosios pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 31.

⁷⁹ 1941 m. balandžio 23 d. Kudirkos Naumiesčio pirmosios pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 29.

⁸⁰ Arturo Flikaičio (g. 1933 m.) ir Romo Treiderio (g. 1931 m.), kurie 1940–1941 m. mokėsi Kudirkos Naumiesčio pradžios mokykloje, atsiminimai, 2013 ir 2015 m. užrašyti S. Buchavecko.

⁸¹ R. Treiderio atsiminimai.

⁸² 1941 m. balandžio 25 d. Kudirkos Naumiesčio antrosios pradžios mokyklos lankymo apyskaita, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 204, l. 25–26.

⁸³ 1941 m. balandžio 8 d. Pajotijo pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 17.

⁸⁴ Žinios apie Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojų skyrimus, kėlimus ir atleidimus, *ibid.*, ap. 4, b. 181, l. 53.

⁸⁵ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 1 d., *ibid.*, ap. 6, b. 47a, l. 1.

⁸⁶ A. Kučinskas, „Tarybiniai metai gimnazijose“, *Lietuvių archyvas*, t. 3, Kaunas, 1942, p. 143.

⁸⁷ A. Endriukaitis, *Šakių apskrities okupacinis NKVD 1940–1941 metais* [prieiga internete: <<http://www.savastis.lt>>].

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ P. Barkausko, S. Garliausko, V. Dundulio nutartys išstremti, LYA, f. V-5, ap. 1, b. 37273, 36307, 1206.

⁹¹ M. Stankaitienės, V. Špakausko 1940 m. lapkričio mėn. apklausos protokolai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-13039, l. 13.

⁹² J. Naikaus 1940 m. rugpjūčio 13 d. skundas, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 244, l. 33.

⁹³ Bunikių pradžios mokyklos vedėjo Juozo Šilingo 1940 m. rugpjūčio 30 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriumi, *ibid.*, l. 34.

⁹⁴ 1940 m. pareiškimas dėl mokytojo Vaclovo Vosylius, *ibid.*, l. 50.

⁹⁵ V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, p. 43.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 42.

⁹⁷ A. Endriukaitis, *op. cit.*

⁹⁸ LSSR NKVD informatorių registracijos žurnalas, LYA, f. K-10, ap. 3, b. 2, l. 177 a. p.

⁹⁹ P. Barkauskas, „Kur kartais sunkios mintys nuklysta (atsiminimai)“, *Kudirkos Naumiestis*, Vilnius, 1990, p. 92.

¹⁰⁰ LSSR NKVD informatorių registracijos žurnalas, LYA, f. K-10, ap. 3, b. 2, l. 338 a. p.

¹⁰¹ *Ibid.*, l. 347–348.

¹⁰² *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1(37), p. 12, 21–23.

¹⁰³ R. Treideris, *Kudirkos Naumiesčio vidurinė mokykla*, Vilnius, 2006, p. 14.

¹⁰⁴ 1941 m. rugsėjo 29 d. Šimkų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 11, l. 243.

¹⁰⁵ *Ibid.*, l. 221–246; b. 24, l. 217–280.

¹⁰⁶ *Gelgaudiškis*, d. 2, Vilnius, 2011, p. 758.

¹⁰⁷ V. Rubavičius, *Vėluojanti savastis*, Vilnius, 2014, p. 119.

¹⁰⁸ V. Zaborskaitė, *op. cit.*, p. 89.

¹⁰⁹ Šakių vidurinės mokyklos papildomam atlyginimui gauti tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 361, l. 72.

¹¹⁰ A. Miškinis, *Šakiai (1599–1999)*, Marijampolė, 1999, p. 181.

¹¹¹ A. Petrašiūno 1941 m. vasario 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9135, l. 10.

¹¹² LTSR VSK 1965 m. liepos 10 d. pažyma, *ibid.*, l. 178.

¹¹³ Č. Laurinavičius, *Dėl Antano Venclovos politinio apsisprendimo motyvų ir kainos* [prieiga internete: <<http://www.Vilniausmuziejai.lt/Venclova>>].

¹¹⁴ Įvairūs šaltiniai.

¹¹⁵ Sąrašas gimnazijų ir progimnazijų mokytojų, kuriuos bolševikai 1941 m. birželio mėn. suėmė ir išvežė į Rusiją, *Lietuvos archyvai*, t. 2, Vilnius, 1990, p. 71–73.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 72.

¹¹⁷ Sąrašas mokytojų, kurie žuvę per karo veiksmus arba karo metu bolševikų nužudyti, *ibid.*, p. 92.

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 71–72.

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 71.

¹²⁰ P. Barkauskas, *op. cit.*, p. 94.

¹²¹ *Ibid.*, p. 122.

¹²² *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, Vilnius, 1999.

¹²³ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 31.

¹²⁴ M. Tamošaitis, „Politika, prisidengusi kultūra: apie legalią Sovietų Sąjungos penktąją koloną Lietuvoje XX a. 4-ajame dešimtmetyje“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 6, p. 67–71.

Gauta 2015 10 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

SOVIETISATION OF SCHOOLS IN THE 1940/41 SCHOOL YEAR: THE ROLE OF WRITERS IN “RE-EDUCATING” TEACHERS; ESTABLISHMENT OF THE PIONEER ORGANISATION IN SCHOOLS OF ŠAKIAI COUNTY; TEACHERS BETWEEN RESISTANCE, CONFORMISM AND COLLABORATION; REPRESSIONS (4)

Summary

The article is dedicated to certain aspects of the Sovietisation of general education schools in Lithuania in the 1940/41 school year. It provides the facts of the Bolshevik indoctrination in the local area – Šakiai county schools.

The “re-education” of teachers essentially started on 14–15 August 1940, at the Lithuanian Teachers’ Congress held in Kaunas Sports Hall. The matters important for teachers were overshadowed by calls to implement the “socialist

spirit” and praises to Josif Stalin and the Red Army. At the end of the Congress, teachers spontaneously protested against the two-day “socialist education” and lies about independent Lithuania in 1918–1940, by signing the Lithuanian national anthem instead of the *Internationale*. This moral resistance had implications later, during the deportations of June 1941, where teachers accounted for a disproportionately large share of deportees (more than a quarter of elementary school teachers of Šakiai County were repressed).

On 27 August 1940, the Ministry of Education of the Lithuanian SSR was renamed into the People’s Commissariat for Education. Minister Antanas Venclova (a poet) became the people’s commissar for education and Liudas Gira (poet and writer) and Juozas Žiugžda were appointed his deputies. This collaborative administration included more Lithuanian writers (Vincas Žilionis, Liudas Dovydėnas, and Petras Mikutaitis). Some of their colleagues (Petras Cvirka, Saloméja Nėris, Vincas Krėvė and others) contributed to the Sovietisation of Lithuanian schools with their works, in which they glorified Bolshevik invaders, and promoted those who were suitable for collaboration or conformism.

Before the start of the 1940/41 school year, all principals, nearly all their deputies (at that time called “inspectors”), and part of teachers of high general education schools in Lithuania were dismissed. Instead of Kazimieras Šapalas, the principal of Šakiai Gymnasium, Domas Pinigis who was inclined to collaborate with the occupying forces was appointed.

In summer 1940, elementary school inspectorates of Lithuanian counties lost 70 competent inspectors and their assistants. Antanas Giedraitis-Giedrius, the inspector who according to the Soviet authorities was not suitable for a “socialist school” in Šakiai, was replaced with Albinas Geištoraitis, who was inclined to collaborate with the occupying forces. When in 1941, Geištoraitis was appointed the head of the newly established people’s education division, he was replaced by teacher Balys Laukaitis. There was a huge turnover of teachers in elementary schools. In autumn 1940, over a third of teachers in Šakiai County no longer worked where they had worked as teachers in 1939–1940. Various forms of discrimination against teachers were used. Those who were not suitable for a socialist school were dismissed or relocated to remote rural schools. Bolshevik functionaries, Soviet and Komsomol activists abused their powers by taking personal revenge against the teachers they had felt animosity to in the past. Repressive structures (NKVD, NKGB) were invoked to “re-educate” teachers.

The start of the 1940/41 school year was postponed to 16 September and was used for intensive Bolshevik indoctrination. During the school year opening day in Lithuania, many Soviet activists heard pupils’ complaints. The majority of teachers tacitly agreed with them. In previous years the school year would start with the Mass in the church. In September 1940, it started with red flags and banners, portraits of Joseph Stalin and other leaders of the USSR and the Lithuanian SSR and participation in the Bolshevik events. A portrait of Stalin in the classrooms replaced the

Lithuanian coat of arms and the crucifix. Lessons of religion were abolished. At the end October 1940, elementary schools received orders from Venclova requesting teachers to encourage children to become members of the Pioneer Organisation.

The events organised on 6–8 November 1940, to commemorate the anniversary of the Bolshevik revolution of 1917, were the first huge campaign of the Stalinist indoctrination carried out by the occupation authorities and their collaborators and directed against all layers of the Lithuanian society. Teachers had to organise several events at schools (for pupils and adults) and to take part in rallies. Teachers and students of remote villages had to march in rain and sleet in the events organised in towns and cities.

All Souls’ Day in 1940 fell on Sunday, but was announced to be the working day after the celebrations of the Russian revolution. This was an attempt to prevent pupils from attending religious services dedicated to All Souls’ Day. The traditional Easter Sunday in 1941 was also made into a working day. Although there were lessons in schools, many pupils failed to attend school thus, together with their parents, expressing their protest against the Bolshevik actions. Students in gymnasiums resisted the ideas of atheism and Stalinism most. Parents often did not allow their children, who were elementary school pupils, to attend the events that promoted Bolshevism.

Elections to the Supreme Council of 21 January 1941, commemoration of Vladimir Lenin’s death and birth (21 January and 22 April respectively), commemoration of the establishment of the Red Army (23 February), rallies of 1 May and other events were also used for the Sovietisation of schools. Teachers were forced to study the history of the Communist Party (Bolsheviks) of the Soviet Union that was published in Lithuanian in large number of copies, to establish “Lenin’s corners” for the display of propaganda in schools, and to prepare wallpapers that spread the Bolshevik ideology. Many conferences and courses at the level of the country, counties, cities and rural areas and other measures aimed at “re-educating” teachers were held, which had to push the education system to the next stage of Sovietisation.

The socialist campaign of educating illiterate and semi-literate people in Lithuania in autumn 1940 was accompanied by loud propaganda typical for Bolshevik reforms. A pompous project to combat illiteracy was prepared and was linked to the so-called “culture hearths” (an idea artificially borrowed from the practice in the Soviet Russia). Teachers who taught at these “hearths” in the evenings were called lecturers. The adult education campaign was conducted under difficult conditions of occupation, spread of Bolshevik propaganda, Communist control and other bureaucratic confusion which demanded time and energy from elementary school teachers (especially in the province). Statistical data show that in Šakiai County the number of people who attended general education and Russian language courses started to decline immediately. Some of formally established adult courses did not even start. It was impossible to hide this even in the embellished reports. Many “culture hearths” ceased to function

in early 1941 and in spring 1941 no one talked about them anymore. Apart from some of its positive outcomes (but only in some areas), the first chaotic adult-education campaign turned into the campaign that discredited the Soviet government and essentially ended in failure. Soon afterwards, preparations for the new campaign, this time carried out by literacy workers (also called “cultural soldiers”), but not lecturers started and was due to be launched in the summer 1941.

We can say that in the 1940/41 school year, most of the teachers did not give up the values nurtured during Lithuania's independence and did not become collaborators, conformists or henchmen of the occupying authorities. By speaking about the reality at hand with their students and their parents using the language of fables, they became part of the passive (internal) resistance.

1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Pušaloto valsčiuje

Straipsnio tyrimo objektas – 1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Pušaloto valsčiuje. Tikslas – išnagrinėti sukilimo valsčiuje eigą ir specifiką.

ĮVADAS

Ankštą 1941 m. birželio 22 d. rytą prasidėjęs Vokietijos–Sovietų Sąjungos karas Lietuvoje tapo signalu sukilti antisovietiniam pogrindžiui. Pagrindiniai sukilimo židiniai susiformavo didžiuosiuose šalies miestuose, bet nuošalyje neliko ir provincija. Vienu iš aktyviausių sukilimo regionų periferijoje tapo Panevėžio apskritis. Joje sukilėliai veikė gan aktyviai. Sukilimo metu apskrityje žuvo ne mažiau kaip 39 sukilėliai. Daugiau aukų pareikalavo tik sukilimas Kaune¹. Prieš prasidedant karui, Panevėžio apskrityje buvo 16 valsčių. Ne visuose juose sukilėliai veikė vienodai aktyviai. Vienuose iš jų pirmoji karo savaitė prabėgo gana ramiai, kituose, priešingai, aktyvūs sukilimo veiksmai prasidėjo jau pirmosiomis dienomis. Iš pastarųjų išsiskiria Pušaloto valsčius ir jame esantis Pušaloto miestelis. Sukilimo pradžioje valsčius atsidūrė strategiškai svarbioje geografinėje padėtyje: nutolęs 24 km į šiaurę nuo apskrities centro Panevėžio, jis tapo vienu iš svarbiausių punktų (per Pušalotą ėjo siaurojo geležinkelio atkarpa), per kurį, prasidėjęs Vokietijos–SSRS karui, sovietinė

kariuomenė ir aktyvistai bandė trauktis į Sovietų Sąjungos gilumą. Iš dalies tai ir lėmė tokį aktyvų sukilimo pobūdį jame.

Nors darbų sukilimo tema paskelbta nemažai, ypač pastaruoju metu, bet juose 1941 m. birželio įvykiams Pušaloto valsčiuje skirta labai nedaug dėmesio. Iki šiol sukilimas Pušalote aptartas tik sukilimo visoje Lietuvoje kontekste ir atskirai plačiau nenagrinėtas. Sovietmečiu tiek Lietuvoje, tiek išeivijoje pasirodžiusioje istoriografijoje apie 1941 m. Birželio sukilimą dėmesio Pušaloto valsčiui iš esmės neskirta. Galima paminėti tik 1965 m. paskelbtą dviejų tomų rinkinį apie žudynes Lietuvoje vokiečių okupacijos metais². Tiesa, informacijos apie sukilimą jame labai nedaug. Daugiau duomenų apie tai galima rasti istorikų publikacijose, išleistose Lietuvai atkūrus nepriklausomybę: Valentino Brandišausko darbe „Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą“³ ir jo sudarytame dokumentų rinkinyje „1941 m. Birželio sukilimas“⁴; Sigito Jegelevičiaus straipsnyje apie Šaulių sąjungos narių veiklą Lietuvoje⁵, taip pat 2011 m. minint 70-ąsias sukilimo metines išleistoje monografijoje⁶. Kadangi šios publikacijos orientuojasi į sukilimą visoje Lietuvoje, Pušaloto valsčiui jose skirta palyginti nedaug dėmesio, sukilimas čia aprašytas bendrais bruožais.

Rašydamas šį straipsnį, autorius susipažino su daugeliu archyvinių šaltinių, teikiančių vertingos informacijos apie 1941 m. Birželio

sukilimą. Chronologiškai artimiausi sukilimui šaltiniai yra įvairūs vokiečių okupacinės valdžios įkurtos Lietuvos generalinės srities dokumentai, esantys Lietuvos centriniam valstybės archyve (toliau – LCVA). Panevėžio apskrities dokumentai saugomi fonde R-729. Jame esantys įvairūs dokumentai nušviečia įvykius apskrityje visą vokiečių okupacijos laikotarpį. Fragmentinės informacijos apie Pušaloto valsčių 1940–1941 m. galima rasti vokiečių okupacijos metais vykdytų Pušaloto valsčiaus sovietinių aktyvistų apklausų protokoluose (f. R-650). Šiek tiek duomenų apie sukilimą Pušalote esama ir periodinėje spaudoje. 1941 m. rugpjūčio mėn. Panevėžio apskrities periodinėje spaudoje pasirodė du nedideli straipsniai su Pušaloto sukilėlių atsiminimais⁷. Vieno iš jų originalas saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje. Tai chronologiškai artimiausi sukilimui šaltiniai. Juose jaučiama tam tikra provokiška gaida – veikiausiai todėl, kad jie išspausdinti jau vokiečių okupacijos metu.

Atskirai reikėtų paminėti pagrindinį archyvinį šaltinį – Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomas sovietmečiu represinių struktūrų teistų Pušaloto sukilėlių baudžiamąsias bylas. Autoriui pavyko rasti 23 tokias bylas, jose buvo kaltinami 52 buvę sukilėliai. Šiose bylose gausu buvusių sukilėlių ir vietos gyventojų (tarp jų ir sovietinių aktyvistų) apklausų protokolų, įvairių archyvinių pažymų. Susipažinus su šiais dokumentais kyla pagrįstas klausimas, kiek jie patikimi. Sukilėliams iškeltos bylos apima 1944–1950 m. laikotarpį. To meto bylos buvo netolygios apimties, ilgainiui jos tapo išsamesnės, jose galima rasti daugiau apklausos protokolų ir pažymų. Kai kurių sukilėlių apklausos protokolų specifika leidžia įtarti, kad jiems galėjo būti taikomos fizinio poveikio priemonės (kai kuriais atvejais įtariamas sukilėlis vienos apklausos metu

neigė dalyvavęs sukilime, o po kelių dienų jau tvirtino priešingai). Kita vertus, kai kurie sukilėliai, vengdami gresiančios bausmės, galėjo sąmoningai painioti arba iškraipyti faktus. Gan panaši paini padėtis ir kalbant apie liudytojų (dažnu atveju – sovietinių aktyvistų) parodymus. Daugelyje bylų kartojasi tų pačių liudytojų, vien tik sovietinių aktyvistų, parodymai. Daugumos jų požiūris į sukilėlius nepalankus, todėl tikėtina, kad taip galėjo būti suvedamos asmeninės sąskaitos (tarp liudytojų buvo ir tokių, kuriuos teisiškai sukilėliai sulaukė per sukilimą arba vokiečių okupacijos metais), be to, parodymų turinį galėjo lemti ir ideologinės priežastys. Dažnai kaip liudytojai apklausti asmenys, kurie sukilimo metu dar buvo paaugliai. Apklausų protokolus užrašydavo sovietinių represinių struktūrų tardytojai, kurie daugelį sukilėlių veiksmų interpretavo remdamiesi sovietine ideologija. Suimtieji privalėjo pasirašyti kiekvieną apklausos protokolo puslapį, bet kadangi dalis jų buvo neraštingi arba nemokėjo rusų kalbos (ja užrašyti dauguma protokolų), todėl galėjo ir nesuprasti jiems pateikiamo teksto.

Vis dėlto šios aplinkybės neleidžia teigti, kad visi parodymai klaidingi arba kad jų informacija niekinė. Susipažindamas su šiais šaltiniais autorius siekė atsiriboti nuo išankstinių vertinimų. Norint patikrinti faktų tikrumą buvo stengiamasi juos gretinti su kitų šaltinių informacija. Tam labai pagelbėjo faktas, kad nors informacija apie sukilimą Pušalote negausi, bet jos randama įvairiuose šaltiniuose. Kai kuriuos sukilėlių ar liudytojų parodymuose rastus faktus pavyko sutikrinti su LCVA esančia vokiečių okupacijos meto dokumentacija arba su pačių sukilėlių prisiminimais, užrašytais netrukus po 1941 m. birželio įvykių. Nustatyti faktų neatitikimai nurodomi straipsnyje.

Vis dėlto pagrindinė informacijos bazė rašant šį straipsnį – sukilėlių baudžiamosios

bylos. Siekiant kuo didesnio patikimumo jose esantys faktai buvo sutikrinti su kitų bylų informacija. Čia reikėtų išskirti svarbų sovietinės teisinės sistemos bruožą: iš esmės jau pačioje pradžioje suimtajam būdavo pateikiami įtarimai. Kaip tik jie (dažniausiai konkretūs dalyvavimo ginkluotuose veiksmuose prieš Raudonąją armiją ar sovietinius aktyvistus faktai) ir tapdavo bylos ašimi. Tardytojai tiek sukilėlių, tiek liudytojų dažniausiai klausdavo kaip tik apie šiuos įvykius, bet ne mažiau svarbu ir tai, kad šalia to daugumoje bylų randama ir šalutinės, tiesiogiai nesusijusios su suimtuoju ir jo veikla informacijos apie sukilimą. Sukilėliams pateikiami įtarimai buvo gan įvairūs ir atskirose bylose dažnai skyrėsi. Todėl tai, kas vienu atveju buvo bylos ašis, kitoje byloje tebuvo šalutinė informacija. Galima pagrįstai manyti, kad paaiškėję šalutiniai faktai yra patikimesni, nes tardytojams nebuvo tikslo daryti dėl jų kokios nors įtakos (klaidingai užrašyti, bandyti išgauti norimą informaciją sukilėliams grasinant ar taikant fizinio poveikio priemones, pasitelkti galbūt klaidingus sovietinių aktyvistų parodymus), o patiems sukilėliams – tikslingai klaidinti, nes, kaip minėta, jie buvo nesusiję su teisiamaisiais. Remiantis šia metodologija pavyko nustatyti atvejų, kai ašinė vienos bylos informacija atitinka (arba beveik atitinka) šalutinę kitos bylos informaciją. O tai savo ruožtu leidžia manyti, kad tokie faktai daugiau mažiau atitinka tikrovę. Taip pat nustatyta atvejų, kai panašūs faktai neatitinka, kai kuriais atvejais – netgi labai. Tokie neatitikimai pabrėžiami straipsnyje. Vis dėlto, net ir laikantis aptartos metodikos, negalima teigti, kad straipsnio turinys visiškai atitinka tikruosius 1941 m. Birželio sukilimo Pušalote įvykius.

Straipsnyje išskirti šie uždaviniai: 1) nustatyti, ar sukilimui Pušalote buvo ruošiamasi iš anksto, ar jis įvyko spontaniškai ir kokie motyvai paskatino vietos gyventojus sukilti;

2) išanalizuoti, kaip Pušaloto valsčiuje formavosi sukilėlių būrys arba būriai ir kiek asmenų dalyvavo sukilime; 3) atskleisti sukilimo eigą, išskirti svarbiausius jo ypatumus; 4) nustatyti, kokių nuostolių patyrė sukilėliai ir sovietai, kiek buvo suimta civilių gyventojų, kiek iš jų buvo sovietinių aktyvistų; 5) patvirtinti arba paneigti faktą, kad žydai Pušalote pradėti persekioti sukilimo metu.

PUŠALOTO VALSČIUS SUKILIMO IŠVAKARĖSE

Sovietinė okupacija 1940 m. birželio 15 d. didžiaiai lietuvių tautos daliai buvo netikėtas ir skaudus smūgis. Visuomenė buvo šokiruota, daugelis gyventojų nesuprato, kodėl valstybė buvo okupuota nespriešinant. Tuo metu šalyje veikė stiprios „Jaunosios Lietuvos“, Lietuvos katalikų moksleivių ir Šaulių sąjungos. Vien pastarojoje buvo apie 60 tūkst. narių⁸. Lietuva turėjo ir tam metui gan modernią kariuomenę, kurią sudarė 28 tūkst. karių⁹ (palyginimui: dabartinėje Lietuvos kariuomenėje yra apie 15 tūkst. karių¹⁰).

Nors 1940 m. birželio 15 d., jau faktiškai vykstant okupacijai, per radiją buvo raginama laikytis rimties, išgirdę apie Raudonosios armijos įvedimą į Lietuvą, patriotiškai nusiteikę gyventojai įvairiose šalies vietose savanoriškai būrėsi bendruosiuose mobilizacijos planuose numatytose rinkimosi vietose. Vis dėlto ginkluotų susidūrimų su sovietine kariuomene neįvyko, nes per radiją nebuvo duota įsakymo¹¹. Todėl sovietinės kariuomenės įžengimas į šalį visiškai nespriešinant buvo dar skaudesnis. Šalis nesulaukė ir jokios pagalbos iš išorės. Tuo metu pasauliui (pirmiausia Vakarų Europai) mažai rūpėjo, kas vyksta Rytų Europoje: Lietuvos okupacija iš esmės sutapo su Vokietijos kariuomenės įžengimu į Paryžių birželio 14 d.¹², todėl mūsų valstybė buvo palikta vienui viena.

Šalyje vyravo suirutė. Jau 1940 m. liepos 7 d. buvo pradėtas įgyvendinti planas, pagal kurį turėjo būti sunaikinti visų tarpukario Lietuvos partijų ir kultūrinių organizacijų vadovai – kultūrinėje, visuomeninėje ir politinėje srityse labiausiai pasireiškę asmenys¹³. Dauguma vyraujančių politinių partijų (Tautininkų ir Krikščionių demokratų) vadovų buvo suimti liepos 11 d. naktį¹⁴. Toks pat likimas ištiko nemažai Lietuvos kariuomenės karininkų – juos suiminėti pradėta jau birželio mėn.¹⁵ 1940 m. liepos 13 d. sovietų valdžia uždraudė Šaulių sąjungą¹⁶. Šauliai buvo paskelbti „prieštarybiniais elementais“¹⁷. Tačiau daugelis šaulių būrių neiširo: tam neleido nutikti porą dešimtmečių puoselėti bendri ryšiai, be to, Šaulių sąjungos nariai nemanė, kad sovietų valdžios įsakymas uždaryti šią organizaciją yra legalus.

Šalyje tvyrant suirutei, užsienyje buvę lietuvių diplomatai ir pasiuntiniai veikė nuo pat okupacijos pradžios. Jų iniciatyva jau 1940 m. rudenį susikūrė antisovietinis lietuvių judėjimas. Berlyne pradėjo veikti Lietuvių aktyvistų frontas (toliau – LAF), vadovaujamas buvusio Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje Kazio Škirpos. Tuo tarpu 1940 m. spalio 9 d. Kaune įvyko rezistencijos branduolio, ilgainiui suvienijusio visas antisovietines organizacijas, pasitarimas. Iš esmės tai buvo Vokietijoje įkurto LAF'o padalinys. Jis turėjo savo skyrių visoje Lietuvoje.

Ne visai aišku, kada antisovietinis sąjūdis susibūrė Panevėžio apskrityje. Archyvinė medžiaga apie tai užsimena tik fragmentiškai. Kaip rodo pokario KGB dokumentai, tai galėjo nutikti 1941 m. sausio mėn. – tuo metu apskrityje jau veikė pagrindinės „Partizanų lygos“, „Žalgiriečių“, taip pat studentų ir moksleivių ateitininkų organizacijos¹⁸. Tikėtina, kad pasipriešinimo centrai tikrai buvo įsikūrę pačiame Panevėžyje, Smilgių, Pušaloto ir Šeduvos valsčiuose. Tačiau pavieniai negausūs rezistencijos centrai galėjo

susikurti jau 1940 m. pabaigoje (galbūt tada jau veikė ir Pilypo Naručio įkurtas LAF'o Panevėžio skyrius¹⁹). Tikėtina, kad 1941 m. pradžioje visas šalies rezistencinis sąjūdis įsitraukė į LAF'ą.

Tikriausiai panašiu metu ir Pušalote kūrėsi antisovietinis judėjimas. Tiesa, neaišku, kiek jis buvo organizuotas. 1940 m. lapkričio mėn., rengiantis rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, Kupstų kaime buvo iškabinta agitacinių plakatų, kuriuos vietos gyventojas Juozas Stasiūnas netrukus nuplėšė²⁰. Tuo tarpu per pačius rinkimus, 1941 m. sausio 12 d., Pušaloto valsčiuje, Skaigirio rinkimų apylinkėje, naktį buvo sunaikinti partijos ir vyriausybės narių portretai, išmušti rinkimų patalpos langai²¹. Minint Vasario 16-ąją, Pušalote buvo iškelta tautinė vėliava, kurią netrukus nuplėšė vietos komunistas²². Balandžio mėn. pagrindininkų veikla sustiprėjo. Tikėtina, kad vadovaujamo vaidmens ėmėsi buvę šauliai ir ateitininkai, nes sovietų represijos juos palietė kiek mažiau. Iš archyvinių šaltinių žinoma, kad Pušaloto valsčiaus pasipriešinimo dalyviai palaikė glaudžius ryšius su Smilgių valsčiumi. Gretimame Šeduvos valsčiuje pagrindininkams pavyko užverbuoti vietos milicininką. Į organizaciją buvo verbuojama labai atsargiai – tik per labai patikimus asmenis. Artėjant vasarai, antisovietinis sąjūdis vis labiau aktyvėjo. Dar iki prasidedant karui Pušaloto mieste lyje, patikimų vietos gyventojų namuose, įvyko keli antisovietiniai susirinkimai²³. 1941 m. gegužės–birželio mėn. valsčiuje buvo platinami antisovietiniai atsišaukimai, skelbiantys apie artėjančią karą ir raginantys visus būti pasirėngusius. Įdomu, kad atsišaukimai buvo platinami perrašyti ranka²⁴. Galbūt taip buvo stengiamasi apsisaugoti nuo atskleidimo, o gal pagrindžiui trūko techninių priemonių platinti proklamacijas masiškai. Svarbiausias pagrindžio uždavinys buvo kaupti ginklus ir ruošti sukilti,

vos tik prasidės karas. Būsiami sukilėliai kaupė ginklus nuo pat sovietinės okupacijos pradžios. Okupavusi Lietuvą, sovietų valdžia išleido potvarkių, raginančių gyventojus, pirmiausia šaulius, grąžinti ginklus. Dalis pušalotiečių ketino taip pasielgti, bet vieno iš būsimų sukilimo vadų Vinco Simonaičio buvo paraginti to nedaryti – esą ginklų dar prireiks ateityje²⁵.

Antisovietiniam sąjūdžiui nuolat aktyvėjant, tarp jo dalyvių pasklido iš Berlyno atėjusi žinia, kad karas prasidės pirmąjį gegužės dešimtadienį²⁶. Deja, ši informacija pasirodė klaidinga (karo pradžia buvo atidėta dėl vokiečių puolimo Jugoslavijoje²⁷), todėl pogrindininkams beliko laukti tolesnių įvykių. Laukimo įtampa pasiekė viršūnę 1941 m. birželio 13 d., kai valsčiuje pasklido gandas, kad lietuvius rengiamasi vežti į Rusijos gilumą, o pirmiausia esą bus vežami įvairių sąjungų nariai. Tai paskatino daugelį šaulių pradėti slapytis. Dalis būsimų Pušaloto sukilėlių – Pušaloto vls. policijos viršininko pareigas tarpukariu ėjęs Steponas Alksnis, Kazys Šidagis, Bronius Juzėnas – pasislėpė Girpetrių kaimo gyventojų Jono Šidagio sodyboje. Vyras buvo ginkluoti pistoletais, turėjo granatų²⁸. Stumbriškių kaime pas J. Jasiūną slapstėsi būsimas sukilėlis A. Špokauskas²⁹. Panaši padėtis tikriausiai buvo ir daugelyje kitų valsčiaus kaimų.

Vietos gyventojai baiminosi ne veltui. Iš tiesų birželio 14 d., antrą trečią valandą ryto, visoje Lietuvoje prasidėjo masiniai gyventojų trėmimai³⁰. Ne išimtis buvo ir Pušaloto valsčius. Tą dieną didelis kareivių būrys apsupo Jakūbonių kaimo mokyklos pastatą ir jame gyvenusiai mokytojo Aleksandro Šukio šeimai pranešė, kad ji ištremiama į Sovietų Sąjungos gilumą. Suimta buvo Marija Šukienė ir du jos vaikai – Algirdas ir Danutė³¹; nesuimtas liko tik šeimos galva A. Šukys (vienas iš būsimų sukilimo valsčiuje vadovų), tuo metu jau slapstęsis pogrindyje. Šeima

drauge su Mikaliūnais (išvežta tik žmona su sūnumi, o vyras, nepriklausomoje Lietuvoje buvęs valsčiaus viršaitis, slapstėsi), Pušaloto mokytojais Janušauskais (ištremti šeimos galva Pranas, žmona Filomena, vaikai Apolinaras ir Danutė³²) ir Ona Alksniene³³ bei kitais išvežta į Panevėžį ir ten, buvusio cukraus fabriko teritorijoje, suformuotais tremtinių ešelonais išsiųsta į Rusijos platus. Trėmimų liudininkai prisimena, kad sovietų kariai su jais elgėsi padoriai, bet kartu pažymi, kad, suimant Šukių šeimą, be Raudonosios armijos karių, dalyvavo ir civilių, kurie kalbėję vien rusiškai, bei keletas vietos gyventojų. Atrodo, tarp pastarųjų buvo Pušaloto valsčiaus paštininkas, krautuvės savininkas³⁴. Neaišku, koks buvo šių asmenų indėlis į trėmimų organizavimą ir vykdymą. Vos tik prasidėjus sukilimui, sukilėliai miestelio priegose sulaikė ir nuginklavo paštininką³⁵. Galbūt jis buvo sovietinis aktyvistas. Jo likimas straipsnio autoriui nežinomas. Iš archyvinių dokumentų žinoma, kad vietos sovietiniai aktyvistai apie trėmimus galėjo žinoti jau kovo mėn.³⁶ Tremiama buvo ir gretimuose valsčiuose, ten vietos gyventojai taip pat slapstėsi³⁷. Praslinkus trėmimų bangai, dalis besislapstančių asmenų grįžo namo, kiti ir toliau slapstėsi. Netrukus pogrindį pasiekė žinia iš pasipriešinimo centro Berlyne, kad karas kils tarp birželio 18 ir 26 d.³⁸ Šį kartą naujiena pasitvirtino.

SUKILIMAS

Vokietijos–SSRS karo ženklus pušalotiečiai pamatė jau pačią pirmą jo dieną. Apie 4 val. ryto Panevėžio pusėje pasigirdo sprogimai, virš neseniai pradėto statyti Pajuostės aerodromo buvo matyti dūmai. Dalis gyventojų svarstė, kad prasidėjo karas, kiti manė, kad vyksta didelės karinės pratybos³⁹. Iš miesto

besitraukiantys gyventojai papasakojo, kad miestą subombardavo vokiečių aviacija. Dalis gyventojų, bijodami blogiausio, ėmė kastis bunkerius⁴⁰. Vis dėlto pirmoji karo diena valsčiuje praėjo gana ramiai. Tikriausiai dėl to, kad vietovė buvo palyginti toli nuo sienos ir frontas jos dar nebuvo pasiekęs, vietos gyventojai dar abejojo, ar tikrai prasidėjo karas, o būsimi sukilėliai galbūt laukė oficialių žinių per radiją. Tačiau antrąją karo dieną sukilėliai ėmė veikti. Apie 8 val. ryto pirmieji sukilimo dalyviai susibūrė pas pušalotietį Juozą Zakaruską. Tai vietos gyventojai B. Juzėnas, Stasys Kunkulis, V. Simonaitis, Justinas Vasiliauskas, broliai Jonas ir Juozas Zakaruskai, netrukus prie jų prisidėjo broliai Mykolas ir Antanas Alebos bei Jurgis Kuprys⁴¹. Šie 9 vyrai buvo netrukus labai išaugšiančio sukilėlių būrio užuomazga. Pušalotiečiams, kaip ir daugeliui šalyje, signalu sukilti tapo 1941 m. birželio 23 d. 9 val. 28 min. per Kauno radiją paskelbtas LAF'o Vyriausiojo štabo įgaliotinio Leono Prapuolenio pranešimas apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, Laikinosios vyriausybės sukūrimą ir sugrotas Lietuvos himnas⁴². Pranešimas buvo išgirstas ne tik miestelyje, bet ir visame valsčiuje; kaimų gyventojai rinkosi pas kaimynus, turinčius radijo imtuvą, ir klausėsi naujienų⁴³. Apie 10 val., iš karto po radijo pranešimo, būrys sukilėlių susirinko Pušaloto kalvėje. Čia buvo nuspręsta nieko nelaukiant sulaikyti vietos sovietinius aktyvistus ir besitraukiančius Raudonosios armijos karius. Siekiant sutrukdyti sovietinės kariuomenės atsitraukimą ketinta sugriauti medinį tiltą per Lėvens upę, užversti medžiais kelius⁴⁴. Netrukus Pušalote iškeltos tautinės vėliavos, užimtas paštas, valsčiaus valdybos pastatas ir geležinkelio stotis, nuplėšti sovietinių vadovų portretai⁴⁵. Greitai visame valsčiuje atsirado ir daugiau sukilimo židinių. Vaitkūnų kaime broliai Kazys ir Juozas Januševičiai iškėlė nepriklausomos Lietuvos vėliavą ir nuplėšė sovietinių vadovų portretus⁴⁶.

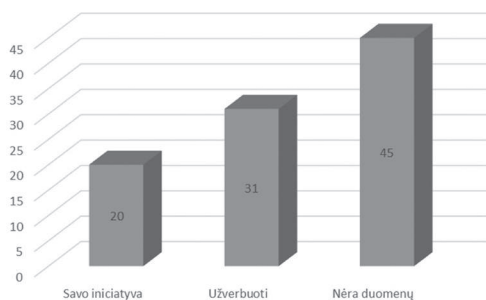
Pirmuosius sukilėlius tikriausiai subūrė tarnautojas V. Simonaitis, tarpukariu tarnavęs Lietuvos kariuomenėje, o pirmosios sovietinės okupacijos metu aktyviai veikęs pogrindyje. Kaip, apklausiamas sovietinių pareigūnų, nurodė pokariu teistas buvęs sukilėlis V. Dvoževskis (čia ir toliau sukilėlių liudijimai paimti iš pokariųjų baudžiamųjų bylų), susibūrimo kalvėje V. Simonaitis buvo išrinktas vadu⁴⁷. Kita vertus, yra žinoma, kad jau pirmą sukilimo dieną sukilėliams vadovauti ėmėsi buvęs nepriklausomos Lietuvos kariuomenės lttn. Vladas Šimoliūnas, kilęs iš Jusėnų kaimo⁴⁸. Tiesa, jo atsiradimo Pušalote aplinkybės ne visai aiškios. Nežinoma, kada jis atvyko į Pušalotą – sukilimo išvakarėse ar jam jau prasidėjus. Taip pat neaišku, ar jo, kaip sukilimo vadovo, vaidmuo buvo numatytas iš anksto (yra duomenų, kad sovietinės okupacijos metu jis veikė pogrindyje, tik neaišku, kur tiksliai; galbūt į Pušalotą jis buvo paskirtas LAF'o⁴⁹, o gal vadovu tapo kaip turintis aukščiausią karinį laipsnį). Be to, yra archyvinių duomenų, kad sukilimo metu jis galėjęs būti Alytuje⁵⁰, nors tikėtinau, kad tai spausdinimo klaida. Iš pokariu teistų sukilėlių liudijimų manytina, kad V. Šimoliūnas galėjo būti organizacinis ir administracinis sukilimo vadovas ir daugiau laiko leido sukilėlių štabe, o konkreitiems sukilėlių veiksams (sovietinių aktyvistų sulaikymams, kovai su sovietų kariais ir milicininkais) tikriausiai vadovavo V. Simonaitis. Mat dauguma sukilėlių ir vietos gyventojų V. Šimoliūną mini kaip vadovą, bet apie jo faktinę veiklą pateikia nedaug informacijos (dažnai nurodo, kad sukilimo metu jis buvo štabe), o V. Simonaitį, priešingai, dažnas prisimena kaip buvusį aktyvų sukilėlių vedlį. Kai kurie V. Simonaitį netgi įvardija kaip valsčiaus komendantą⁵¹. Atrodo, kad V. Šimoliūnas Pušalote užsibuvo neilgai ir jau po kelių dienų (neaišku, kada tiksliai) išvyko į Kauną⁵². Tiesa, kai kurie liudytojai

nurodo jį išvykus liepos pabaigoje⁵³. Ką jis veikė vokiečių okupacijos metais, nežinoma, aišku tik, kad 1944 m. pasitraukė su vokiečiais, vėliau išvyko gyventi į Jungtines Amerikos Valstijas⁵⁴. Taip pat pažymėtina, kad keli sukilėliai mini, jog jiems vadovavo kitas karininkas – ltn. A. Stapulionis (tikriausiai turimas omenyje plk. Antanas Stapulionis, nuo 1941 m. birželio 26 d. ėjęs Panevėžio apsaugos viršininko pareigas⁵⁵). Deja, informacija apie jo vaidmenį sukilime fragmentiška ir prieštaringa. Sukilėlis Ksaveras Blynas nurodo, kad sukilėliams vadovavo A. Stapulionis, bet vėliau jis buvo perkeltas kitur ir į jo vietą paskirtas ltn. Šimulis. Turbūt turėtas omenyje V. Šimoliūnas, nes Lietuvos kariuomenėje nebuvo karininko pavarde Šimulis⁵⁶. Tuo tarpu sukilėlis Antanas Dvoževskis nurodo, kad A. Stapulionis atvyko kartu su vokiečiais⁵⁷. Turint omenyje visą sukilimo eigą pastarasis variantas, ko gero, patikimesnis. Be to, A. Dvoževskio liudijimas chronologiškai artimesnis sukilimo įvykiams, jis datuojamas 1941 m. rugpjūčio mėn., tuo tarpu K. Blyno liudijimas – 1944 m. rugsėjo mėn. Tikėtina, kad, išvykus V. Šimoliūnui, vadovavimą sukilimui perėmė V. Simonaitis⁵⁸.

Gana neaišku ir kaip buvo organizuojamas pats sukilėlių būrys. Kaip minėta, jau pirmąją sukilimo dieną, birželio 23-iąją, buvo užimtas Pušaloto valsčiaus valdybos pastatas ir jame įkurtas štabas. Sukilėliai pažymi, kad jie buvo organizuoti kariuomenės pavyzdžiu (turbūt tai V. Šimoliūno ir V. Simonaičio nuopelnas)⁵⁹. Štabą sudarė 8–10 žmonių, jam vadovavo V. Šimoliūnas, jo pavaduotojai buvo V. Simonaitis ir mokytojas A. Šukys. V. Šimoliūnui išvykus, vadovu tapusio V. Simonaičio pavaduotojas buvo Juozas Lelys⁶⁰. Į štabą taip pat įėjo M. Aleba, Antanas Gaidukas, mokytojas Pranas Kaminskas, J. Lelys, Kazys Tribinevičius ir Jonas Zakarauskas⁶¹. Kiti štabo nariai nežinomi,

bet tikriausiai bent dalis jų buvo pirmieji sukilėliai, susibūrę dar birželio 23-iosios rytą. Per kurjerius S. Baltramiejūną, iki sukilimo gyvenusį Smilgių miestelyje, ir kitus štabas palaikė nuolatinį ryšį su Smilgių valsčiaus sukilėlių būriu⁶². Ryšys buvo palaikomas ir su gretimo Pumpėnų valsčiaus sukilėliais – jiems buvo tiekiami ginklai⁶³. Tiesa, pagalbos mastas, matyt, buvo simbolinis, nes Pumpėnų sukilėlių būrys buvo labai nedidelis (apie 8 asmenys⁶⁴), jo nariai visą sukilimo laikotarpį prasislapstė miške netoli Pumpėnų ir grįžo į miestelį tik 1941 m. birželio 28 d., kai jis jau buvo okupuotas vokiečių⁶⁵. Neatmestina, kad tokių besislapstančių grupelių valsčiuje būta ir daugiau. Bent iš pradžių Pušaloto sukilėliai buvo susiskirstę į būrius ar grupes⁶⁶, tikėtina – pagal gyvenamąją vietą. Sukilimo metu Pušaloto valsčiuje buvo 68 kaimai ir vienkiemiai⁶⁷. Ryšiams palaikyti buvo siuntinėjami pasiuntiniai. Vargu ar visi kaimai (o ką jau kalbėti apie vienkiemius) turėjo savo būrį. Galbūt tik didesnieji kaimai. Sovietinio aktyvisto Mykolo Vyšniausko duomenimis, Orelių kaime jau 1941 m. birželio 23 d. galėjo veikti apie 50 sukilėlių būrys⁶⁸. Veikiausiai šiuo atveju sukilėlių skaičius smarkiai padidintas, nes, 1942 m. visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, Orelių kaime tuo metu gyveno tik 79 asmenys⁶⁹. Archyvinių duomenų apie sukilėlių veiklą atskiruose kaimuose rasti nepavyko. Mažesniuose kaimeliuose tiesiog nebuvo prieš ką sukilti – negyveno sovietinių aktyvistų, nebuvo milicininkų (be to, nebuvo ir pačių sukilėlių – gal dėl mažo gyventojų skaičiaus). Bet vėlesnėje sukilimo pakopoje siekdami geriau koordinuoti veiksmus sukilėliai susijungė į vieną būrį, kurio štabas veikė Pušalote. Tikėtina, kad nedaug nuo Pušaloto nutolusių kaimų gyventojai tiesiog vykdavo į miestelį ir ten įstodavo į sukilėlių gretas. Prisidėjimo prie būrio aplinkybės labai įvairios. Asmenys, kurie slapstėsi dar

iki karo pradžios, prie būrio savo iniciatyva prisidėjo jau pirmąją dieną. Šiandien sunku pasakyti, kiek tiksliai tokių buvo (autoriumi pavyko nustatyti 20 asmenų), bet bent iš pradžių būrys nebuvo didelis. Kadangi gretos buvo negausios, sukilėlių vadovybė ėmė aktyviai verbuoti vietos gyventojus į būrį. Pirmiausia dėmesys buvo kreipiamas į buvusius „Geležinio vilko“ organizacijos, Šaulių ir „Jaunosios Lietuvos“ sąjungų narius. Tarpukariu reguliariai vykdavo šių organizacijų susirinkimai⁷⁰, todėl jų dalyviai pažinojo vieni kitus, buvo gana gerai organizuoti, mokėjo veikti komandoje, vykdyti nurodymus. Prasidėjus sukilimui, būrio vadovybė per kurjerius (galbūt turėjo tų organizacijų narių sąrašus) kviesdavo valsčiaus gyventojus atvykti į štabą ir prisidėti prie sukilimo. Sunku pasakyti, kiek toks kvietimas buvo privalomas: dalis po karo teisiamų sukilėlių nurodė, kad sutiko prisistatyti į štabą ir stoti į sukilėlių gretas bijodami susidorojimo, kiti sakė, jog į būrį įstojo todėl, kad gavo raštišką nurodymą atvykti į štabą⁷¹ (žr. 1 pav.).

1 pav. Pušaloto valsčiaus gyventojų tapimo sukilėliais motyvai

Sunku pasakyti, kiek tame tiesos; įmanoma, kad tardomi jie taip teigė bijodami represijų. Vis dėlto tikėtinau, kad verbuojama buvo laisva valia, nes nemaža dalis sukilėlių buvo šauliai ir kitų sąjungų nariai, tautiškai nusiteikę, įpratę laikytis kariškos drausmės.

Sukilėlis K. Blynas, pokariu tardymo metu sovietinių represinių struktūrų pareigūnų paklaustas, kodėl stojęs į būrį, atsakė, kad išgirdęs per radiją, jog atkuriamą Lietuvos nepriklausomybę, ir norėjęs prisidėti prie jos įtvirtinimo⁷². Taip tikriausiai manė daugelis; tiesa, sovietinius pareigūnus retai domino motyvai, lėmę pušalotiečių prisidėjimą prie sukilimo, – tokio klausimo tardomas sulaukdavo vos vienas kitas pokariu teistas sukilėlis. Archyviniai duomenys rodo, kad kai kuriuos pušalotiečius prisidėti prie sukilėlių paskatino asmeninės priežastys. Antai brolius Kazį ir Petrą Šidagius paskatino tai, kad 1941 m. birželio 14 d. už antisovietines pažiūras buvo sulaikytas jų brolis Julius, tuo metu tarnavęs 29-ajame teritoriniame šaulių korpuse⁷³. Prasidėjus karui jis buvo be teismo išvežtas į SSRS gilumą, kur 1942 m. rugsėjo 5 d. Ypatingojo pasitarimo nuteistas 8 metams lagerio⁷⁴; paleistas 1947 m. birželio 14 d.⁷⁵ Gali būti, kad kaip tik šis įvykis ir lėmė Kazio ir Petro pasiryžimą prisidėti prie sukilimo, nes tuo metu, neturėdami žinių apie brolio likimą, jie pagrįstai galėjo įtarti, kad jis išvežtas į SSRS gilumą ar net sušaudytas. Būsiami sukilėliai į būrį buvo verbuojami ne tik su kurjerių pagalba – didelė jų dalis prisidėjo pakviesti kaimynų, draugų, giminaičių ar šiaip pažįstamų, kurie jau buvo būryje, arba, išgirdę radijo pranešimą, tiesiog atvyko į Pušalotą kaip į valsčiaus centrą ir papildė sukilėlių gretas. Nemažai sukilėlių užverbavo štabo narys K. Tribinevičius; tikriausiai toks jis buvo ne vienas⁷⁶. Kai kurie Pušaloto gyventojai į štabą buvo iškviesti dėl savo specialybės civiliniame gyvenime. Vienas tokių buvo šaltkalvis Petras Marozas, iki sukilimo turėjęs nedidelę dirbtuvę Pušalote. Prasidėjus sukilimui, jis buvo iškviestas į sukilėlių štabą, kur jam buvo pasiūlyta prisidėti prie sukilėlių ir taisyti jų ginklus⁷⁷. Pasitaikė ir išskirtinesnių atvejų. Antai būsimą sukilėlį Feliksą Alabavičių karas, o kartu

ir sukilimas užklupo iš Toliūnų kaimo kartu su vienuolikmete dukra atvykusį į Pušaloto turgų. Taip susiklosčius aplinkybėms, jis pasiliko Pušalote su ginklu rankose saugoti štabo ir kitų objektų, o dukra tuo metu viena grįžo namo⁷⁸.

Archyviniai šaltiniai rodo, kad štabe sukilėliai duodavo raštišką sutikimą⁷⁹, deja, autoriui šių dokumentų rasti nepavyko. Tikėtina, kad iki šių dienų jie neišliko (gali būti, kad prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai sukilimo dalyviai savo saugumo labai juos sunaikino).

Įprasta manyti, kad vykstant sukilimui sukilėliai vilkėjo šaulių ar Lietuvos kariuomenės uniformas, bet Pušalote taip nebuvo. Sukilėlis K. Blynas mini, kad kariškai apsirengę buvo tik vadai, o paprasti sukilėliai vilkėjo kostiumus⁸⁰. Tai patvirtina ir sukilėlis V. Dvoževskis⁸¹. Kaip skiriamąjį ženklą sukilėliai iš pradžių ryšėjo raištį su tautine simbolika (trispalve), vėliau visiems buvo išdalyti balti raiščiai (kai kuriais duomenimis, su vokišku užrašu; galbūt tai nutiko jau vokiečiams užėmus šalį)⁸². Dalis vietos gyventojų nurodo, kad sukilėliai ryšėjo raudonus raiščius⁸³.

Kaip jau minėta, pirmoji sukilėlių užduotis buvo užversti kelius, einančius per Pušalotą. Vienas pirmųjų buvo užverstas Panevėžio–Šiaulių kelias⁸⁴. Kaip vėliau paaiškėjo, užversti keliai labai apsunkino Raudonosios armijos karių ir sovietinių aktyvistų traukimąsi į rytus. Juolab kad sovietų valdžia bėgti iš Panevėžio pradėjo kaip tik birželio 23 d.⁸⁵ Sukilėliai aktyviai patruliuose miestelyje, jo apylinkėse ir regioniniuose keliuose (Pušaloto–Pumpėnų ir kituose⁸⁶). Patruliai tikrindavo dokumentus, o įtariamus asmenis vesdavo į sukilėlių štabą ir apklausdavo.

Kadangi Pušalote nebuvo Raudonosios armijos įgulos, sukilėliams jau pirmąją dieną pavyko paimti miestelį į savo rankas⁸⁷. Duomenų, patvirtinančių, kad vietos milicinin-

kai būtų kaip nors priešinęsi, nerasta, todėl tikėtina, kad, prasidėjus neramumams, jie tiesiog išsibėgijo. Kita vertus, žinoma, kad valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas M. Vyšniauskas prasidėjus sukilimui Vaitkūnų geležinkelio stotyje buvo išstatęs sargybą⁸⁸. Kas stovėjo sargyboje ir ar įvyko koks nors jos ir sukilėlių susidūrimas, nenustatyta. Visiškai įmanoma, kad, didėjant suirutei, sargyba netrukus paliko šį postą ir išsibėgijo. Nuo pat birželio 23-iosios buvo suiminėjami vietos sovietiniai aktyvistai. Pirmiausia buvo bandoma sulaukyti pagrindinius sovietų valdžios atstovus: partijos sekretorių, milicijos viršininką ir kitus. Šie, birželio 23-iosios rytą pastebėję miestelyje antisovietines nuotaikas, apie 10 val. ryto (turbūt vos išgirdę pranešimą per radiją) susirinko Lietuvos komunistų partijos Pušaloto valsčiaus komiteto sekretoriaus Petro Lukoševičiaus bute (po karo ten buvo MGB būstinė, kur buvo tardomi sukilėliai), kur nusprendė, kad kaip tik P. Lukoševičius vyks į Panevėžį išsiaiškinti padėtis. (Kadangi sukilėliai jau buvo užėmę paštą, matyt, nebegalėjo paskambinti, o gal bandė tai daryti iš namų, bet dėl suirutės Panevėžyje nepavyko susisiekti su vadovybe.) Apie 11 val., netrukus po to, kai P. Lukoševičius dviračiu išvažiavo į Panevėžį, sukilėliai atvyko prie jo buto suimti sovietinių aktyvistų. Valsčiaus milicijos viršininkui Povilui Židoniui ir iš Panevėžio atvykusiam milicininkui Kuzmai (tiksliai jo asmenybė autoriui nežinoma) atsišaudant pavyko pabėgti; kiti bute rasti asmenys buvo suimti⁸⁹. Pasprukęs nuo sukilėlių, P. Lukoševičius per aplinkinius kaimus tą pačią dieną pasiekė Panevėžį. Tuo tarpu P. Židonis kartu su milicininku Kuzma apsistojo pas savo brolių Aukštitrakio kaime⁹⁰. Vėliau pasitraukė į Pumpėnus, kur slapstėsi pas žmonos seserį, bet netrukus buvo suimtas⁹¹.

Panevėžyje P. Lukoševičius suorganizavo (arba jam buvo pavesta suorganizuoti) būrį

pareigūnų, kurie turėjo atkurti Pušalote tvarką. Birželio 23 d., apie 17 val. (kitais duomenimis – apie 19 val.⁹²), jis kartu su keliais milicininkais ir sovietiniais aktyvistais traukiniu (kitais duomenimis – automotrise) atvyko į Pušaloto geležinkelio stotį. Atrodo, kad sukilėliai apie tai buvo įspėti iš anksto, tikriausiai gavo žinių iš Panevėžio. Tai patvirtina faktas, kad buvo žinoma, kiek žmonių atvažiuoja ir kad tarp jų yra P. Lukoševičius⁹³. Dar prieš traukiniui atvykstant į stotį, atvažiavo būrys sukilėlių (apie 25, iš jų 10 neginkluoti⁹⁴) ir pasirengė sutikti sovietinius aktyvistus. Jų vadovas V. Simonaitis nurodęs visiems stoties tarnautojams pasitraukti, esą greitai čia vyks susišaudymas. Traukiniu atvažiavo 4 sovietiniai aktyvistai ir 4 milicijos pareigūnai (kitais duomenimis – 7 asmenys⁹⁵), tarp jų ir P. Lukoševičius. Neaišku, kodėl jis, tos pačios dienos rytą taip sunkiai pabėgęs iš miestelio, vakarop sugrįžo su tokiais palyginti menkais pajėgomis. Juolab kad Panevėžyje tuo metu stovėjo šarvuotas traukinys su raudonarmiečiais⁹⁶. Galbūt P. Lukoševičius vykdė įsakymą, o gal blogai įvertino padėtį – nenumatė, kad per tokį trumpą laiką sukilimas taip išplis. Neatmestina galimybė, kad, atvykstant keleiviniu traukiniu, buvo ketinama netikėtai užklupti sukilėlius. Būdami kiekybiškai pranašesni, sukilėliai apsupo traukinį ir ėmė tikrinti atvykėlių dokumentus. Tuo metu vienas atvykęs milicininkas bandė pabėgti ir buvo nušautas⁹⁷. Ko gero, tai buvo pirmoji sukilimo auka Pušalote⁹⁸. Sukilėliams taip pat atiteko pirmasis karo grobis – 2 šautuvai ir 4 revolveriai⁹⁹.

Iš esmės pirmoji sukilimo diena sukilėliams prabėgo sėkmingai. Jiems tądien pavyko ne tik išsilaikyti, nors frontas buvo dar palyginti toli, o apskrities centras Panevėžys ir didesni aplinkiniai miesteliai (Pumpėnai, Joniškėlis, Pakruojis) – vis dar sovietų rankose¹⁰⁰, bet ir nemažai nuveikti: išplėsti gretas, paimti į savo rankas Pušaloto miestelio ir

apylinkių kontrolę, atlaikyti pirmą sovietų valdžios bandymą atsiimti miestelį. Pirmoji sukilimo naktis prabėgo be didesnių įvykių.

Birželio 24-ąją sovietų valdžia Panevėžyje pagaliau suvokė, kad Pušaloto įvykiai nėra vietinės reikšmės neramumai ir kad ten vyksta sukilimas prieš okupantus. Tądien jau iš ryto sovietų valdžia pabandė atsiimti miestelį. Tiesa, neaišku, ar tas bandymas buvo planuotas, ar tiesiog vyko kaip sovietų traukimosi iš Panevėžio pasekmė. Iš pradžių ankstų rytą į Pušalotą bandė patekti du sunkvežimiai su Raudonosios armijos kariais. Įvyko trumpas jų ir maždaug 20 sukilėlių susišaudymas ir sovietų kariai pasitraukė. Sukilėliams pavyko sulaikyti 1 karininką ir 2 raudonarmiečius, dar 2 kariai buvo nukauti, sukilėliai nuostolių nepatyrė. Yra duomenų, kad liepos mėn. šiuos sulaikytuosius Šedeikonių miške sušaudė vokiečiai¹⁰¹.

Po karo vietos gyventojai liudijo, kad birželio 23 d. (neaišku, kada tiksliai) į Pušalotą iš Joniškėlio atvyko šarvuotas Raudonosios armijos automobilis su karininku ir 7 kariais. Jam nepavyko įvažiuoti į miestelį, nes kelias buvo užverstas medžiais. Iš automobilio išlipęs sovietų karininkas pėsčiomis atėjo į miestelį ir iš karto buvo suimtas. Suimti ir su juo atvažiavę kariai. Archyviniais duomenimis, visi suimtieji buvo uždaryti tuščiam pastate šalia bažnyčios¹⁰². Tai gan ryškus sukilimo Pušalote epizodas. Prastai ginkluoti sukilėliai (iš pradžių dalis jų iš viso neturėjo ginklų) ne tik sugebėjo atremti karių puolimą, bet netgi dalį jų sulaikė.

Kaip sukilėliai buvo ginkluoti, nevisiškai aišku. Kaip minėta, Pušalote nebuvo Raudonosios armijos dalinių, kuriuos nuginklavę sukilėliai būtų papildę savo arsenalą. Ko gero, bent iš pradžių jų ginkluotė buvo labai įvairi: medžiokliniai šautuvai, seni revolveriai, savadarbiai ginklai, „Molotovo kokteiliai“, ginklai iš užimtos policijos būstinės sandėlio¹⁰³. Po karo apklausiami sukilimo dalyviai

daugeliu atvejų nurodė, kad buvo ginkluoti rusiškais šautuvais. Sunku pasakyti, iš kur jie juos gavo. Kadangi dalis sukilėlių buvo Šaulių sąjungos nariai, gali būti, kad jie buvo sukaupę ginklų dar iš nepriklausomos Lietuvos laikų¹⁰⁴ arba juos įvairiais būdais įsigijo jau sovietinės okupacijos metais. Dalis sukilėlių ginklus laikė užkasę¹⁰⁵. Iš archyvinių šaltinių žinomas atvejis, kai, jau vykstant sukilimui, keli sukilėliai buvo pasiųsti iškasti Mikoliškio kaime paslėptų šovinių, bet, juos bekasdami, buvo užklupti Raudonosios armijos kareivių ir priversti pasitraukti¹⁰⁶. S. Baltramiejūnas pokariu liudijo, kad sukilimo vadovai buvo jiems davę nurodymą kaupti ginklus¹⁰⁷. Dalis asmenų, ateidami į štabą užsirašyti į sukilėlius, atsinešdavo ir ginklą. Eigulys Vladas Matulionis jų į štabą atnešė net tris¹⁰⁸.

1941 m. birželio 24-osios ryto įvykiai sukilėliams buvo ženklas, kad sovietų valdžia Pušaloto lengvai neatiduos. Iš esmės ji neturėjo kito pasirinkimo – kaip minėta, per miestelį ėjo svarbus atsitraukimo iš Panevėžio kelias. Remiantis archyviniais šaltiniais, pavyko nustatyti, kad tą dieną sovietai dar bent kelis kartus bandė atsiimti Pušalotą. Duomenys apie tai gana prieštaringi: liudytojų parodymai dažnai nesutampa, painiojamos datos. Atrodo, bent du kartus miestelį mėginta atsiimti atvykus geležinkeliu. Po rytinio susišaudymo su Raudonosios armijos kariais dalis sukilėlių grįžo į miestelį, dalis pasiliko budėti geležinkelio stotyje (matyt, tikėjosi galimų nemalonumų), į kurią rytą atvyko automotrisė su Raudonosios armijos kariais ir milicininkais. Jos mašinisto prisiminimų duomenimis, Raudonosios armijos karininko nurodymu apie 30 asmenų būrys tą dieną išvyko iš Panevėžio į Pušalotą atkurti tvarkos¹⁰⁹. Tikslus automotrisės atvykimo laikas nežinomas. Pušaloto geležinkelio stoties darbininkas J. Žigas nurodė, kad raudonarmiečiai atvyko apie 7 val. ryto¹¹⁰. Atrodo, sukilėliai ir šį kartą nebuvo užklupti

iš netyčių. J. Žigas, remdamasis tvarkaraščiu, žinojo, kad iš Panevėžio turi atvykti automotrisė¹¹¹. Kad ji atvažiuoja, pranešė ir kitas stoties darbininkas Juozas Snarskis¹¹². Automotrisė atvykęs Juozas Ulvydas liudijo, kad iš Panevėžio jie išvažiavo apie 10 val. ryto¹¹³. Automotrisė sustojo maždaug už kilometro nuo Pušaloto. Toliau raudonarmiečiai patraukė pėsčiomis, bet netrukus buvo sukilėlių pastebėti ir apšaudyti. Susišaudymas truko apie 30 min.¹¹⁴ Jo metu sukilėliai nuostolių nepatyrė, o iš sovietų žuvo 3 asmenys. Kaip vėliau paaiškėjo, vienas jų buvo LLKJS Raseinių apskrities komiteto pirmasis sekretorius Albertas Garenis¹¹⁵ (kitais duomenimis – Albertas Garjonis¹¹⁶). Sunku pasakyti, ką jis tuo metu veikė Panevėžio apskrityje. Gal, kilus karui, darbo reikalais atvyko į Panevėžį ir vėliau buvo pasiūstas ištirti padėties Pušalote. O gal tai buvo chaoso, kilusio sovietų gretose prasidėjus karui, rezultatas. Po kiek laiko automotrisė pasitraukė, bet netrukus nuvažiavo nuo bėgių.

Sukilėlių vadovybė tikėjosi, kad iš Panevėžio gali atvykti didesnis būrys sovietų karių (minėtas Panevėžyje stovėjęs karinis ešelonas, be to, mieste bazavosi gen. lt. Kuznecovo vadavietė¹¹⁷), todėl nusprendė užkirsti tam kelią. Sukilėliai V. Simonaitis ir Pušaloto geležinkelio stoties viršininkas A. Gaidukas dar birželio 23 d. vakarą iš stoties sandėlio paėmė įvairių įrankių¹¹⁸. Jais būrelis sukilėlių, vykstant susišaudymui, apėjo sovietų karius ir už maždaug 8 km nuo stoties, netoli Ožkyčių kaimo, išardė geležinkelio atkarpą. Po avarijos raudonarmiečiai išsibėgijo palikę sužeistuosius ir nemažai ginkluotės¹¹⁹.

Po šių įvykių sukilėliai neturėjo daug laiko atsikvėpti. Netrukus J. Snarskis jiems pranešė, kad iš Panevėžio atvyksta garvežys su vienu vagonu ir NKVD pareigūnais jame¹²⁰. Iš tiesų apie vidurdienį pataisyti automotrisės ir bėgių iš Panevėžio atvažiavo traukinys

su maždaug 20 NKVD darbuotojų, milicininkų ir Raudonosios armijos karių. Pataisę geležinkelį, jie patraukė į Pušaloto stotį, bet ten sukilėliai ir vėl surengė pasalą – traukinys buvo apšaudytas. Sutikę pasipriešinimą, raudonarmiečiai po maždaug 40 min. vykusio susišaudymo pradėjo trauktis Panevėžio link, bet netoli Pušaloto garvežys su vagonu nuvažiavo nuo bėgių. Sukilėliai pakartojo manevrą, pavykusį anksčiau. Susišaudymo metu jų grupė išvyko iš Medikonių kaimo (kitais duomenimis – iš Pušaloto geležinkelio stoties) palei pylimą Pušaloto link ir pridėjo ant bėgių akmenų. Traukinys buvo nuverstas 1,5–2 km iki Medikonių geležinkelio stoties¹²¹. Per avariją iš sovietų žuvo 2 asmenys¹²² (kitais duomenimis – 3 raudonarmiečiai¹²³); sukilėliai nuostolių nepatyrė. Pasak archyvinų šaltinių, prieš nuverčiant garvežį su vagonu, toje vietoje nuo bėgių nuvažiavo automotrisė. Jos mašinisto prisiminimų duomenimis, automotrisė pagal tvarkaraštį kursavo maršrutu Panevėžys–Joniškėlis. Avarijos metu joje buvo 12 civilių keleivių, nė vienas iš jų nenukentėjo¹²⁴. Ko gero, sukilėliai neketino automotrisės nuversti, jos avarija buvo atsitiktinė. Šiems labai sėkmingiems sukilėlių veiksams įtakos turėjo darni ir drausminga veikla bei nuolatinis ryšys su Panevėžiu. Kita vertus, lydėjo ir sėkmė – prieš sukilėlius buvo siunčiamos palyginti negausios pajėgos, tad per susišaudymus nė vienas jų nežuvo.

Sėkmė nuo sukilėlių nususuko birželio 24 d. vakarą. Tada J. Snarskis telefonu sužinojo, kad į Pušalotą atvyksta gausios raudonarmiečių pajėgos¹²⁵. Apie 10 val. vakaro į miestelį įvažiavo keli tankai (ar šarvuoti automobiliai) ir 8 sunkvežimiai su maždaug 300 Raudonosios armijos karių¹²⁶. Tokiai jėgai sukilėliai jau nepajėgė pasipriešinti (trūko šovinių), todėl nuspręsta pasitraukti iš miestelio Jusėnų kaimo link¹²⁷. Nors Pušalotas buvo prarastas, bet, atrodo, sukilėliai

toli nuo miestelio neatsitraukė ir veikė jo apylinkėse.

Kitą dieną, birželio 25-ąją, kovodami su okupantais Pušaloto valsčiuje žuvo 2 sukilėliai: dvidešimtmetis Steponas Balčiūnas ir Nepriklausomybės kovų savanoris Antanas Norvaiša. Tai nutiko, kai keletas sukilėlių netoli Daglėnų kaimo esančiame miške pastebėjo kelis Raudonosios armijos karius. Trumpai pasitarus buvo nuspręsta juos sunaikinti. A. Norvaiša prisiartinęs metė į sovietų karius granatą, bet ši nesprogo, o pats sukilėlis buvo nukautas. Kilus susišaudymui žuvo ir S. Balčiūnas, kiti sukilėliai atsitraukė¹²⁸. Birželio 29-ąją, sekmadienį, kai kraštas jau buvo užimtas vokiečių, žuvę sukilėliai buvo iškilmingai palaidoti¹²⁹.

Užėmę Pušalotą, sovietų kariai išlaisvino visus iki tol sukilėlių sulaikytus asmenis¹³⁰. Raudonoji armija miestelyje išbuvo iki birželio 26 d. vakaro, tada pasitraukė. Trumpo buvimo Pušalote metu sovietai apiplėšė parduotuves, kooperatyvą, iš vietos gyventojų atiminėjo maistą, drabužius, gyvulius. Pasak kai kurių šaltinių, jiems pasisėkė sulaikyti kelis sukilėlius ir jų artimuosius (jų likimas autoriui nežinomas, nes apie tai sukilėlių bylose informacijos nėra), taip pat, jau traukdamiesi iš Pušaloto, sovietai nužudė beginkles moteris Oną Punkrienę (64 metų) ir Oną Punkrytę (38 metų) bei Pušaloto vargonininko padėjėją Antaną Čibirą¹³¹. Kitą rytą, birželio 27-ąją, į Pušalotą įžengė vokiečių kariai¹³². Kokie vermachto daliniai užėmė Pušalotą, neaišku, bet tikriausiai jie priklausė 4-ajai tankų armijai, puolusiai per Panevėžio apskritį¹³³.

Pušaloto sukilėlių veiksmai 1941 m. birželio 23–26 d. – vienas ryškesnių Birželio sukilimo provincijoje epizodų. Tomis dienomis jiems pavyko atlaikyti mažiausiai penkis sovietų valdžios bandymus užimti Pušalotą. Tam turėjo įtakos drausmingi sukilėlių veiksmai (sukilėlių žuvo 2, sovietų – ne mažiau

kaip 8 asmenys), jų vadovybė, susiklosčius grėsmingai padėčiai, sugebėjo priimti lanksčius, savalaikius ir veiksmingus sprendimus (geležinkelio išardymas), kurie leido sėkmingai laikytis net ir labai nepalankiomis aplinkybėmis.

Siekiant išsilaikyti nevengta ir improvizacijų. Antai norėdama Raudonąją armiją suklaidinti ir įtikinti, kad Pušalotas jau užimtas vokiečių, sukilėlių vadovybė nurodė keletui vyrų užvesti miestelyje buvusius traktorius ir jais važinėti imituojant vokiečių tankus¹³⁴. Sunku pasakyti, kiek toks manevras pavyko, bet jis tik patvirtina, kad sukilėliams netrūko nei drąsos, nei išmonės.

Kaip minėta, sukilėlių veikla nesiribojo vien veiksmais prieš Raudonąją armiją – tuo pat metu buvo sulaikomi vietos sovietiniai aktyvistai (taip pat asmenys, įtariami tokie esantys) ir per valsčių besitraukiantys raudonarmiečiai. Jau pirmąją sukilimo dieną sulaikyta apie 50 sovietinių aktyvistų¹³⁵. Neaišku, kiek šis skaičius atitinka tikrovę, ar visi sulaikytieji buvo aktyvistai ir ar tarp jų buvo žydų tautybės asmenų. MGB Pasvalio skyriaus 1950 m. gegužės 30 d. pažymoje nurodoma, kad buvo suimta apie 20 aktyvistų¹³⁶.

Sukilėlių pokario bylose nėra duomenų, kad masiškai (nors pavienių atvejų pasitaikė) būtų buvę sulaikomi civiliai asmenys, kurie nebuvo sovietiniai aktyvistai ir nedirbo sovietų valdžiai. Taip pat nerasta duomenų, kad sukilimo metu būtų buvusios suvedinėjamos asmeninės sąskaitos. Sukilėlis B. Juzėnas nurodo, kad iš pradžių suimtieji buvo laikomi Pušaloto geležinkelio stoties laukiamojame salėje¹³⁷. Taip pat žinoma, kad dalis suimtųjų buvo saugomi sandėlyje šalia valsčiaus valdybos pastato, areštinėje ir žydų sinagogoje¹³⁸. Suimtuosius apklausė sukilėlių vadovai ir dalį jų, išsiaiškinę, kad tai ne sovietiniai aktyvistai ar valdžios pareigūnai, netrukus paleido¹³⁹. Siekiant nustatyti, ar suimtas iš

tiesų yra sovietinis aktyvistas, į štabą buvo iškviečiami ir apklausiami jo kaimynai¹⁴⁰. Pasitaikė atvejis, kai atvykę sukilėliai milicininko nesuėmė, bet tik jam pagrasino¹⁴¹. Tikėtina, kad suimtieji buvo konvojuojami dirbti įvairių darbų, dažniausiai – taisyti sukilimo metu užverstų kelių¹⁴².

Sunku pasakyti, kiek per sukilimą iš viso buvo suimta žmonių. Autoriui pavyko nustatyti 28 tokius asmenis. Tarp jų buvo Pušaloto milicijos viršininkas P. Židonis, Jasiūnų apylinkės sekretorius Jonas Balčiūnas ir Jonas Čėponis, žemės dalijimo komisijos pirmininkas Vaičeliūnas, milicininkas Jurgis Ožalas, taip pat jau minėti P. Lukoševičius ir M. Vyšniauskas. Sovietiniai aktyvistai buvo suiminėjami ne tik Pušalote, bet ir visame valsčiuje. Pazukų kaime suimta ne mažiau kaip 7 asmenys, tarp jų ir apylinkės pirmininko pavaduotojas Leonas Macijauskas¹⁴³. Orelių kaime sukilėliai sulaikė 18 asmenų¹⁴⁴. Archyviniai dokumentai rodo, kad galėjo būti suimta ir daugiau nei 28 asmenys. Sukilėlis K. Šidagis nurodo, kad jau antrą karo (t. y. pirmą sukilimo) dieną jis buvo paskirtas saugoti maždaug 30 suimtų asmenų, laikomų geležinkelio soties sandėlyje¹⁴⁵. 1941 m. birželio 24 d. vakarą sovietai, atsiėmę Pušalotą, išlaisvino apie 10 sukilėlių sulaikytų asmenų¹⁴⁶. Kiti suimtieji, tikriausiai prieš pat sovietams įžengiant į Pušalotą, besitraukiančių sukilėlių buvo nukonvojuoti į Orelių kaimą, kur netrukus sovietų taip pat buvo išlaisvinti¹⁴⁷. Nemaža dalis išlaisvintųjų pasiliko gyventi Pušaloto valsčiuje. Sunku pasakyti, kodėl jie nepasitraukė į SSRS gilumą, – galbūt pasiliko dėl šeimos arba tikėjosi, kad karas greitai baigsis ir vokiečiai pasitrauks, o gal tiesiog nesusėjo. Vokiečių okupacijos metais dalis šių asmenų ir vėl buvo suimti.

Archyviniais duomenimis, sukilimo metu buvo sulaikyti mažiausiai 6 žydų kilmės asmenys. Tikėtina, kad bent 3 iš jų buvo

sovietiniai aktyvistai. Vienas iš jų sovietmečiu ėjo Pušaloto autoūkio vedėjo pareigas, buvo VKP(b) narys. Jį sukilėliai sulaikė birželio 23 d., apie 11 val., P. Lukoševičiaus bute¹⁴⁸. Kitas žydų kilmės asmuo sulaikytas tą pačią dieną, kai kartu su P. Lukoševičiumi ir kitais automotrise atvyko į Pušalotą. Jį sulaikant dalyvavęs sukilėlis B. Juzėnas nurodo, kad šis asmuo turėjo pistoletą, todėl buvo nuginkluotas ir nukonvojuotas į sukilėlių štabą. Trečias sulaikytasis taip pat buvo VKP(b) narys¹⁴⁹. Iš archyvinių šaltinių žinoma, kad pirmąją sukilimo dieną sukilėliai Pušaloto žydų kapinėse sulaikė ir uždarė areštiniėje 3 žydus, bandžiusius pabėgti iš valsčiaus valdybos pastato¹⁵⁰. Jų asmenybių nustatyti nepavyko. Neaišku ir ką jie veikė tame pastate. Galbūt buvo sovietiniai aktyvistai ir ten dirbo, o gal bandė pasislėpti miestelyje kilus neramumams.

Archyviniai duomenys rodo, kad sukilimo metu valsčiuje suimtieji nebuvo šaudomi. Taip tvirtina tiek patys sukilėliai, tiek buvę suimti sovietiniai aktyvistai¹⁵¹.

Šiandien sunku pasakyti, kiek iš viso vietos gyventojų dalyvavo sukilime Pušaloto valsčiuje. Jokių sukilėlių sąrašų, deja, neišliko. Sprendžiant iš liudytojų parodymų, jų galėjo būti nuo 40 iki 500. Tikėtina, kad liudytojai galėjo maišyti sukilėlius su jau atėjus vokiečiams prie būrio prisidėjusiais asmenimis. Sukilėlis V. Dvoževskis nurodo, kad jau birželio 23 d. vakare sukilėlių gretose buvo apie 100 narių (panašų skaičių pokariu mini ir sovietiniai aktyvistai¹⁵²), vėliau jų skaičius išaugo iki 200¹⁵³. Sukilėlis M. Giedra, teisiama sovietinių pareigūnų, tvirtino, kad vadovybės nurodymu pasiuvo apie 250 baltų raiščių, kuriuos kaip atpažinimo ženklą nešiojo sukilėliai¹⁵⁴. Neaišku, ar visi jie buvo panaudoti. MGB Pasvalio skyriaus 1950 m. gegužės 30 d. pažymoje rašoma, kad sukilėlių būrį sudarė apie 250 asmenų¹⁵⁵. Tačiau gali būti, kad tiek patys sukilėliai, tiek

sovietiniai tardytojai suplakė sukilėlius ir jau atėjus vokiečiams prisidėjusius asmenis į vieną skaičių. Šią galimybę patvirtina faktas, kad autoriui pavyko nustatyti 239 asmenis, galėjusius veikti tiek sukilimo metu, tiek jau kraštą okupavus vokiečiams. Iš esmės autorius linkęs sukilėliais laikyti asmenis, kurie sukilimo metu (t. y. iki ateinant vokiečiams) vykdė veiksmus, nukreiptus prieš okupantus. Šie veiksmai nesiribojo vien ginkluota kova, tai buvo ir kelių užvertimas, patruliavimas, sovietinių aktyvistų sulaikymas ir saugojimas, darbas štabe, ginklų taisymas. Pavyko nustatyti 96 asmenis, apie kurių veiklą sukilimo metu rasta daugiau duomenų arba kurių veiklą nurodo daugiau nei vienas šaltinis. Taip pat pavyko nustatyti 43 asmenis, kurie, pasak archyvinių šaltinių, buvo sukilėliai, bet tai nurodo tik vienas šaltinis (jie į sukilėlių sąrašą neįtraukti).

Susipažinus su sukilimo Pušalote eiga, jame dalyvavusius asmenis galima skirstyti į dvi grupes. Pirmajai priskirtini pušalotiečiai, kurie į sukilimą nuo pat pradžių įsitraukė savo iniciatyva ir aktyviai veikė iki pat ateinant vokiečiams. Jų veiklos spektras platus: jie kovojo su Raudonosios armijos daliniais, suiminėjo ir saugojo sovietinius aktyvistus, patruliavo po miestelį ir jo apylinkes, saugojo štabą, verbavo vietos gyventojus į sukilėlių gretas. Daugelis jų vėliau, vokiečių okupacijos metais, atliko vienokį ar kitokį vaidmenį Pušaloto valsčiaus administraciniame valdyme. Šiai kategorijai priskirtini jau minėti V. Simonaitis (iki sukilimo dirbo draudimo agentu, sukilimo metu buvo vadas, vėliau – pagalbinės policijos viršininkas¹⁵⁶), V. Dvoževskis (iki karo ūkininkavo, dirbo siuvėju, sukilimo metu buvo vienas aktyviausių sukilėlių, o vokiečių okupacijos metais kurį laiką ėjo valsčiaus viršaičio pareigas¹⁵⁷), B. Juzėnas (iki sukilimo ūkininkavo, aktyviai veikė sukilimo metu, vokiečių okupacijos metais kurį laiką

ėjo valsčiaus viršaičio ir seniūnijos seniūno pareigas¹⁵⁸), A. Šukys (iki sukilimo mokytojavo, sukilimo metu buvo V. Simonaičio pavaduotojas, vokiečių okupacijos metais kurį laiką ėjo valsčiaus viršaičio pareigas¹⁵⁹) ir kiti. Antrajai grupei priskirtini asmenys, kurie į sukilėlių gretas buvo užverbuoti jau sukilimo metu ir dažniausiai atliko įvairias konkrečias užduotis: saugojo suimtuosius, štabą, patruliavo po miestelį ir jo apylinkes. Archyviniais duomenimis, 21 sukilimo dalyvio veikla sukilimo metu apsiribojo tik vienu konkrečiu veiksmu, 75 dalyvių veikla buvo platesnė, t. y. apėmė kelis skirtingus veiksmus (žr. 1 lent.).

1 lentelė. *Pušaloto sukilėlių veikla Birželio sukilime*

Sukilėlių veikla	Sukilėlių skaičius
Veikė štabe arba ėjo konkrečias pareigas (ginklų ar maisto sandėlio viršininko; areštinės viršininko; buvo kurjeriai; dirbo kanceliarinį darbą; taisė ginklus)	23
Dalyvavo nugriaunant tiltus ir užverčiant kelius į Pušalotą	16
Dalyvavo sulaikant ir saugant sovietinius aktyvistus (arba tuo įtariamus asmenis)	53
Dalyvavo saugant įvairius Pušaloto objektus (štabą, ginklų sandėlį, parduotuvę)	4
Dalyvavo ginkluotose kovose su Raudonąja armija, milicininkais, NKVD darbuotojais, sovietiniais aktyvistais	24
Verbavo vietos gyventojus į sukilėlių būrį	9
Patruliavo Pušaloto miestelyje ir jo apylinkėse	12

IŠVADOS

1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Pušaloto valsčiuje buvo iki tol vykusio antisovietinio pasipriešinimo, kurį paskatino siekis atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir kuris itin sustiprėjo po 1941 m. birželio 14–15 d. trėmimų į Sovietų Sąjungos gilumą, viršūnė. Pagrindinė priežastis, lėmusi Pušaloto valsčiaus gyventojų įsitraukimą į 1941 m. Birželio sukilimą, buvo patriotizmas: sukilėliai, kaip ir daugelis Lietuvoje, tuo metu buvo įsitikinę, kad vokiečiai išlaisvins Lietuvą ir grąžins nepriklausomybę. Taip pat būta atvejų, kai prisidėti prie sukilimo paskatino asmeninės priežastys. Sukilimui Pušaloto valsčiuje buvo rengiamasi iš anksto. Būsiami sukilėliai jau nuo sovietinės okupacijos pradžios kaupė ginklus ir šaudmenis. Valsčiuje vyko antisovietiniai vietos gyventojų susirinkimai. Faktą, kad sukilimui buvo rengiamasi, patvirtina ir tai, kad jis jau iš pat pradžių turėjo vieną organizacinį centrą.

Pirmajame sukilimo etape (pirmosiomis jo dienomis) sukilėlių būriai formavosi daugelyje valsčiaus vietų. Vėliau jie susijungė į vieną didelį vienetą su štabu Pušaloto miestelyje (Pušaloto valsčiuje nuo pat sukilimo pradžios veikė tik vienas sukilėlių štabas). Antrajame sukilimo etape sukilėliai stengėsi telkti jėgas. Sukilėlių veikla nedidelėmis grupelėmis su retomis išimtimis apsiribojo vien patruliavimo ir vietos sovietinių aktyvistų sulaikymo funkcijomis. Sukilime Pušaloto valsčiuje dalyvavo ne mažiau kaip 96 asmenys, dar apie 90 vietos gyventojų galėjo dalyvauti, bet tai patvirtinti arba paneigti šiandien trūksta archyvinių duomenų.

Sukilimo metu sukilėliai, siekdami pagrindinio tikslo – atkurti Lietuvos nepriklausomybę, aktyviai kovėsi su besitraukiančiais per valsčių Raudonosios armijos kariais, suiminėjo vietos sovietinius aktyvistus. 1941 m. Birželio sukilimui Pušaloto valsčiuje

būdinga, kad jis vyko labai permainingai: iš pradžių sukilėliai greitai paėmė valdžią į savo rankas, bet netrukus buvo gausesnių Raudonosios armijos pajėgų išstumti, o vėliau vėl sugebėjo paimti valsčiaus kontrolę į savo rankas. Iš pradžių Pušaloto sukilėliai formavosi teritoriniu pagrindu visame valsčiuje, bet jau pirmosiomis dienomis pagrindiniu sukilėlių veiksmų lauku tapo Pušaloto miestelis ir artimiausios jo apylinkės. Kaip tik čia ir vyko pagrindiniai sukilimo įvykiai. Kitoje valsčiaus teritorijoje sukilėliai aktyviau nesireiškė, dažniausiai buvo apsiribojama patruliavimu ir vietos sovietinių aktyvistų sulaikymu. Sukilimui Pušalote būdinga ir tai, kad, siekdami savo tikslų, sukilėliai nevengė improvizuoti pasitelkdami visas prieinamas priemones.

Remiantis archyviniais duomenimis, nustatyti 3 dideli (trukę 30–40 min.) sukilimo metu vykę ginkluoti sukilėlių ir Raudonosios armijos, milicijos, sovietinių aktyvistų susidūrimai bei keletas mažesnio masto susidūrimų. Jų metu žuvo 2 sukilėliai (jų žūtį lėmė techninis nesklaidumas – nesprogusi mesta granata) ir ne mažiau kaip 8 sovietų pusės asmenys. Per minėtus didžiuosius susidūrimus žuvo tik Raudonosios armijos kariai, milicininkai arba sovietiniai aktyvistai, tuo tarpu sukilėliai nuostolių nepatyrė, išskyrus vieną lengvai sužeistą asmenį. Abu sukilėliai buvo prarasti per tą patį susidūrimą

su Raudonosios armijos kariais. Nuostolių mastas rodo, kad sukilėliai tiek strategiškai, tiek taktiškai veikė sėkmingai. Vykstant sukilimui buvo suimti ne mažiau kaip 28 civiliai gyventojai. Iš archyvinių šaltinių pavyko nustatyti, kad iš esmės visi jie buvo (ar buvo įtariami tokie esantys) sovietiniai aktyvistai, milicininkai, sovietinės administracijos darbuotojai arba jų giminaičiai. Daugelis iš jų buvo apklausti, po to dalis paleisti. Autorius nerado duomenų, kad per sukilimą Pušaloto valsčiuje būtų buvęs sušaudytas nors vienas civilis gyventojas.

Vokietijos–SSRS karo pradžia sutapo su žydų Holokausto pradžia Rytų Europoje. Ne išimtis buvo ir Pušaloto valsčius. Jame taip pat vykdytas žydų Holokaustas, bet jau sukilimui pasibaigus ir kraštą okupavus vokiečiams. Remiantis archyviniais duomenimis, sukilimo metu, 1941 m. birželio 23–26 d., Pušaloto žydai nebuvo masiškai persekiojami. Pasitaikė tik pavienių persekiojimo atvejų. Sukilimo metu buvo sulaikyti 6 žydai. Neaišku, koku pagrindu jie buvo suimti, bet bent 3 iš jų galėjo būti sovietiniai aktyvistai. Mažiausiai vienas iš jų 1941 m. liepos mėn. buvo sušaudytas, kitų 5 asmenų likimas nežinomas, bet tikėtina, kad jie sušaudyti 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. Archyviniai duomenys rodo, kad pagrindinė priežastis, dėl ko žydai persekioti sukilimo metu, buvo įtarimas, kad jie yra sovietiniai aktyvistai.

Nuorodos

¹ *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, 2011, p. 423.

² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, t. 2, Vilnius, 1965.

³ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius, 1996.

⁴ *1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys*, sud. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000.

⁵ S. Jegelevičius, „Šauliai 1940–1941 m. antisovietinėje kovoje“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės*

ir visuomenės tarnyboje 1919–2004, Kaunas, 2005, p. 165–188.

⁶ *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, 2011.

⁷ „Pušaloto partizanai“, *Išlaisvintas panevėžietis*, 1941, rugpjūčio 15, Nr. 9, p. 3; „Pušalotas pirmasis išlaisvintas provincijos miestas“, *ibid.*, rugpjūčio 8, Nr. 7, p. 3.

⁸ *Tautos teisė sukilti. 1941 metų birželis*, Kaunas, 2001, p. 15; *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 65.

⁹ *Tautos teisė sukilti. 1941 metų birželis*, p. 15.

¹⁰ Žr. <<http://www.karys.lt/lietuvos-kariuome-ne-daliniai.html>>.

¹¹ *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1963, t. 29, p. 166.

¹² R. Petrauskas, *Trečiojo Reicho triumfas*, Vilnius, 2014, p. 610.

¹³ Archyvinė pažyma apie čekistų siautėjimą pirmosios sovietinės okupacijos metu, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-635, ap. 1, b. 3, l. 7

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Archyvinė pažyma apie lietuvių karininkų areštus ir persekiojimus pirmosios sovietinės okupacijos metais, *ibid.*, b. 2, l. 6.

¹⁶ *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 65.

¹⁷ Archyvinė pažyma apie čekistų siautėjimą pirmosios sovietinės okupacijos metu, LCVA, f. R-635, ap. 1, b. 3, l. 8.

¹⁸ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44085/3, l. 11; P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, Ill, 1994, p. 130.

¹⁹ P. Narutis, *op. cit.*, p. 171.

²⁰ Pušaloto milicijos įgaliotinio pranešimo protokolas, LCVA, f. R-650, ap. 1, b. 1, l. 1.

²¹ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius, 1996, p. 44.

²² L. Kadlauskio 1941 m. liepos 23 d. apklausos protokolas, LCVA, f. R-650, ap. 1, b. 2, l. 13.

²³ S. Mazariovo 1945 m. rugpjūčio 25 d. apklausos protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 28441/3, l. 7.

²⁴ S. Baltramiejūno ir J. Kuprio 1947 m. vasario 25 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 22622/3, t. 2, l. 180.

²⁵ S. Balandžio 1945 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28441/3, l. 13.

²⁶ P. Narutis, *op. cit.*, p. 207.

²⁷ A. Rukšėnas, „1941 m. Birželio sukilimas Kretingos, Mažeikių ir Telsių apskrityse“, *Genocidas ir rezistencija*, 2010, Nr. 1 (27), p. 32.

²⁸ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44085/3, l. 11.

²⁹ A. Špokausko 1941 m. liepos 23 d. apklausos protokolas, LCVA, f. R-650, ap. 1, b. 14, l. 56.

³⁰ *1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai*, d. 1, Vilnius, 1993, p. 6.

³¹ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1, Vilnius, 1999, p. 824–825.

³² *Ibid.*, p. 350.

³³ *Ibid.*, p. 91.

³⁴ <<http://www.mif.vu.lt/~sukys/Biografija/istorija01.htm>> (žiūrėta 2015-08-27); A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais*, Vilnius, 1991, p. 134–135.

³⁵ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44085/3, l. 13.

³⁶ J. Mečio 1941 m. liepos 15 d. apklausos protokolas, LCVA, f. R-650, ap. 1, b. 14, l. 58.

³⁷ *1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys*, p. 127.

³⁸ P. Narutis, *op. cit.*, p. 193.

³⁹ A. Dvoževskio prisiminimai apie sukilimą Pušalote, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 222, b. 1756, l. 3–5.

⁴⁰ V. Vasiliausko 1947 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18040, l. 151.

⁴¹ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 12.

⁴² V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, p. 72; *Lietuvių enciklopedija*, l. 172.

⁴³ V. Garnio 1947 m. rugpjūčio 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18040, l. 145 a. p.

⁴⁴ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 12 a. p.

⁴⁵ „Pušaloto partizanai“, p. 3; A. Dvoževskio prisiminimai apie sukilimą Pušalote, LMAVB RS, f. 222, b. 1756, l. 3–5.

⁴⁶ M. Vyšniausko 1946 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22622/3, t. 2, l. 16 a. p.

⁴⁷ V. Dvoževskio 1945 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44000/3, l. 23.

⁴⁸ „Pušaloto partizanai“, p. 3. *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 7, Vilnius, 2007, p. 305.

⁴⁹ S. Jegelevičius, *op. cit.*, p. 170.

⁵⁰ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, p. 305.

⁵¹ P. Kamanlausko 1944 m. rugsėjo 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44085/3, l. 33.

⁵² S. Baltramiejūno 1946 m. lapkričio 2 ir 16 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 35280/3, t. 2, l. 277 a. p., 281; P. Eržikevičiaus 1947 m. liepos 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 126 a. p.

⁵³ A. Aleksandravičiaus 1946 m. lapkričio 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 35280/3, t. 1, l. 43.

⁵⁴ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, p. 305.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 164.

⁵⁶ K. Blyno 1944 m. rugsėjo 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28197/3, l. 12 a. p.–13.

- ⁵⁷ „Pušaloto partizanai“, p. 3.
- ⁵⁸ S. Baltramiejūno 1946 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35280/3, t. 1, l. 277 a. p.
- ⁵⁹ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 13.
- ⁶⁰ M. Vyšniausko 1950 m. kovo 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-19462, l. 58.
- ⁶¹ M. Levulis, „Pušaloto tragedijos budeliai“, *Panevėžio tiesa*, 1959, Nr. 257, p. 2; S. Baltramiejūno 1947 m. sausio 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35280/3, t. 1, l. 283.
- ⁶² S. Baltramiejūno 1945 m. birželio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 29269/3, l. 13.
- ⁶³ J. Bladžiūno 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 38476/3, l. 52 a. p.
- ⁶⁴ *Ibid.*
- ⁶⁵ S. Zakarevičiaus 1949 m. rugsėjo 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 42913/3, l. 17.
- ⁶⁶ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 13.
- ⁶⁷ 1942 m. Panevėžio aps. Pušaloto vls. gyventojų surašymo duomenys, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4180–4207.
- ⁶⁸ M. Vyšniausko 1947 m. liepos 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18040, l. 91.
- ⁶⁹ 1942 m. visuotinio gyventojų surašymo Panevėžio aps. Pušaloto vls. Orelių k. gyventojų anketos, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4205.
- ⁷⁰ J. Matusas, *Šaulių sąjungos istorija*, Sidnėjus, 1966, p. 175.
- ⁷¹ J. Garnio 1946 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21280/3, l. 31 a. p.
- ⁷² K. Blyno 1944 m. rugsėjo 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28197/3, l. 13.
- ⁷³ SSRS NKVD 1941 m. rugsėjo 12 d. pažyma apie J. Šidagio areštą, *ibid.*, b. P-4938, l. 1.
- ⁷⁴ SSRS Ypatingojo pasitarimo 1942 m. rugsėjo 5 d. nutarimas Nr. 71-b, *ibid.*, l. 13.
- ⁷⁵ Pabaltijo karo tribunolo 1956 m. lapkričio 5 d. pažyma, *ibid.*, l. 24.
- ⁷⁶ M. Levulis, *op. cit.*, p. 2
- ⁷⁷ P. Marozo 1946 m. lapkričio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35280/3, t. 1, l. 160–161 a. p.
- ⁷⁸ F. Alabavičiaus 1946 m. rugpjūčio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4750/3, l. 24–25.
- ⁷⁹ L. Blyno 1944 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28174/3, l. 13.
- ⁸⁰ K. Blyno 1944 m. rugsėjo 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28197/3, l. 13 a. p.
- ⁸¹ V. Dvoževskio 1945 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44000/3, l. 42.
- ⁸² B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 11; J. Pakėno 1944 m. rugsėjo 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 46; V. Dvoževskio 1945 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44000/3, l. 42.
- ⁸³ P. Kamanlausko 1944 m. rugsėjo 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 33 a. p.
- ⁸⁴ J. Pučkos 1947 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-16239, l. 14.
- ⁸⁵ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse, 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 68.
- ⁸⁶ A. Dabranausko 1946 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22622/3, l. 26.
- ⁸⁷ L. Blyno 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28174/3, l. 9 a. p.
- ⁸⁸ L. Kadlauskio 1941 m. liepos 23 d. apklausos protokolas, LCVA, f. R-650, ap. 1, b. 2, l. 11.
- ⁸⁹ J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18040, l. 69–70.
- ⁹⁰ *Ibid.*, l. 70.
- ⁹¹ A. Vasiliausko 1948 m. balandžio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-19310, l. 186 a. p.
- ⁹² „Pušaloto partizanai“, p. 3.
- ⁹³ *Ibid.*
- ⁹⁴ A. Dvoževskio prisiminimai, LMAVB RS, f. 222, b. 1756, l. 3–5.
- ⁹⁵ „Pušaloto partizanai“, p. 3.
- ⁹⁶ A. Dvoževskio prisiminimai, LMAVB RS, f. 222, b. 1756, l. 3–5.
- ⁹⁷ P. Ramanausko 1950 m. kovo 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19462, l. 38.
- ⁹⁸ V. Dvoževskio 1945 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44000/3, l. 26; B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 14; J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 71; S. Karpavičiaus 1947 m. liepos 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*
- ⁹⁹ A. Dvoževskio prisiminimai, LMAVB RS, f. 222, b. 1756, l. 3–5.
- ¹⁰⁰ „Pušalotas pirmasis išlaisvintas provincijos miestas“, p. 3.
- ¹⁰¹ K. Januševičiaus 1946 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35280/3, t. 1, l. 11; S. Baltramiejūno 1946 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 277; A. Dudienės 1948 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 19621/3, l. 27 a. p.
- ¹⁰² P. Iržiikevičiaus ir J. Lelio 1950 m. balandžio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-19462, l. 108.

- ¹⁰³ „Pušaloto partizanai“, p. 3.
- ¹⁰⁴ A. Židonio 1947 m. rugpjūčio 11–12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16239, l. 126.
- ¹⁰⁵ E. Kučinsko 1946 m. lapkričio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22622/3, t. 2, l. 24 a. p.
- ¹⁰⁶ J. Pranulio 1947 m. balandžio 24 ir 27 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. P-19310, l. 15, 21.
- ¹⁰⁷ S. Baltramiejūno 1947 m. sausio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 35280/3, t. 1, l. 273.
- ¹⁰⁸ B. Zarankos 1947 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22622/3, t. 2, l. 82.
- ¹⁰⁹ J. Ulvydo 1946 m. sausio 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 110–110 a. p.
- ¹¹⁰ J. Žigo 1944 m. lapkričio 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22466/3, t. 2, l. 15.
- ¹¹¹ *Ibid.*, l. 16.
- ¹¹² J. Snarskio 1946 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22964/3, t. 2, l. 9.
- ¹¹³ J. Ulvydo 1946 m. sausio 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 35280/3, t. 1, l. 284 a. p.
- ¹¹⁴ *Ibid.*, b. 22622/3, t. 2, l. 110–110 a. p.
- ¹¹⁵ M. Levulis, *op. cit.*, p. 2.
- ¹¹⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 195.
- ¹¹⁷ *Lietuvos naikinimas ir tautos kova 1940–1998*, Vilnius, 1999, p. 69.
- ¹¹⁸ J. Žigo 1944 m. lapkričio 21 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22466/3, t. 2, l. 15 a. p.
- ¹¹⁹ S. Baltramiejūno 1946 m. gruodžio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 35280/3, t. 1, l. 282; J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 72–74.
- ¹²⁰ J. Žigo 1944 m. lapkričio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22466/3, l. 13.
- ¹²¹ A. Vasiliausko 1947 m. liepos 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 87; S. Petrausko 1946 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22622/3, t. 2, l. 109–109 a. p.
- ¹²² J. Žigo 1944 m. lapkričio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22466/3, l. 13.
- ¹²³ P. Ramanausko 1947 m. liepos 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 102.
- ¹²⁴ S. Petrausko 1946 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 35280/3, t. 2, l. 108 a. p.
- ¹²⁵ J. Snarskio 1946 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22964/3, t. 2, l. 10.
- ¹²⁶ „Pušaloto partizanai“, p. 3; B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44085/3, l. 14; J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 74.
- ¹²⁷ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 15.
- ¹²⁸ P. Marozo 1946 m. gruodžio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 35280/3, t. 1, l. 164 a. p.
- ¹²⁹ „Pušalotas pirmasis išlaisvintas provincijos miestas“, p. 3.
- ¹³⁰ „Pušaloto partizanai“, p. 3.
- ¹³¹ *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 419–420; J. Stankevičienė, „Pušalotas“, *Užaugau Pasvaly*, Vilnius, 1997, p. 487.
- ¹³² J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18040, l. 75.
- ¹³³ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Washington, D. C., 1973, p. 279, 291.
- ¹³⁴ J. Krasausko 1948 m. kovo 4–6 d. teismo apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35280/3, t. 2, l. 272.
- ¹³⁵ V. Dvoževskio 1945 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44000/3, l. 26.
- ¹³⁶ MGB Pasvalio skyriaus 1950 m. gegužės 30 d. pažyma, *ibid.*, b. P-19462, l. 235–4.
- ¹³⁷ B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 13.
- ¹³⁸ L. Blyno 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28174/3, l. 9; S. Vaivados 1950 m. kovo 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-19462, l. 55.
- ¹³⁹ J. Vasiliausko 1950 m. kovo 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 60.
- ¹⁴⁰ J. Baranausko 1950 m. kovo 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 49.
- ¹⁴¹ L. Damaševičiaus 1947 m. sausio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22622/3, t. 2, l. 59–60.
- ¹⁴² J. Jasiūno 1946 m. gruodžio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 34.
- ¹⁴³ L. Blyno 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28174/3, l. 9 a. p.
- ¹⁴⁴ M. Vyšniausko 1947 m. liepos 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 91.
- ¹⁴⁵ K. Šidagio 1944 m. rugsėjo 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44390/3, l. 29; L. Macijausko 1947 m. rugpjūčio 11–12 d. apklausos protokolas, *ibid.*
- ¹⁴⁶ J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 74.
- ¹⁴⁷ M. Kanapecko 1945 m. rugpjūčio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28441/3, l. 10 a. p.
- ¹⁴⁸ J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 68; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 196.
- ¹⁴⁹ M. Janušo 1947 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19621/3, l. 20 a. p.

¹⁵⁰ P. Iržikevičiaus 1950 m. kovo 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-19462, l. 46.

¹⁵¹ „Pušaloto partizanai“, p. 3; J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18040, l. 76.

¹⁵² J. Židonio 1947 m. liepos 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 71.

¹⁵³ V. Dvoževskio 1945 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44000/3, l. 23.

¹⁵⁴ M. Giedros 1948 m. kovo 4–6 d. teismo apklausos protokolas, *ibid.*, b. 35280/3, t. 2, l. 273.

¹⁵⁵ MGB Pasvalio skyriaus 1950 m. gegužės 30 d. pažyma, *ibid.*, b. P-19462, l. 235-4.

¹⁵⁶ „Pušaloto partizanai“, p. 3; LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 17, l. 127 a. p.

¹⁵⁷ V. Dvoževskio 1945 m. rugsėjo 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44000/3, l. 14 a. p.

¹⁵⁸ J. Pakėno 1944 m. rugsėjo 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44085/3, l. 37; B. Juzėno 1944 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 15, 21 a. p.

¹⁵⁹ S. Baltramiejūno 1947 m. sausio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22622/3, t. 1, l. 12 a. p.

Gauta 2015 09 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Tadas Jaskėlevičius

THE 1941 JUNE UPRISING IN PUŠALOTAS RURAL AREA OF PANEVĖŽYS COUNTY

Summary

The 1941 June uprising in Pušalotas rural area of Panevėžys County was the acme of the anti-Soviet resistance that had been taking place at the time. The main reason for the participation of the population of Pušalotas rural area in the 1941 June uprising was their patriotism: like many people in Lithuania, the rebels were convinced that the Germans will free Lithuania from the Soviets and the country will regain its independence. Preparations for the uprising in Pušalotas rural area were made in advance. Since the start of the Soviet occupation, future rebels amassed arms and ammunition. Partisans began their operations on the second day of the war between Germany and the USSR. In stage one (in the first days) of the uprising, squads of rebels were formed in various locations of the rural area. Later they merged into one large unit with the command in the town of Pušalotas (from the very beginning of the uprising there was only one rebel command in Pušalotas rural area). During the uprising, the partisans sought their main goal to restore the independence of Lithuania. As a result, they actively fought against the Red Army troops retrieving across Pušalotas rural area and arrested local Soviet activists.

The characteristic feature of the 1941 June uprising in Pušalotas rural area was that it was very erratic: initially,

the rebels quickly took the power into their hands, but were soon forced out by Red Army forces which outnumbered the rebels, and later again managed to regain control over the area. During the combat with the Red Army troops, NKVD personnel, militia men and Soviet activists, two rebels were killed; at least eight lives were lost on the Soviet side. At least 28 civilians were arrested on suspicion that they were Soviet activists. If suspicions were not confirmed, those persons were released. Based on the archival sources, it was not established that any civilian had been shot in Pušalotas rural area during the uprising.

During the uprising, on 23–26 June 1941, the Jews of Pušalotas were *not* massively persecuted. There were instances of individual persecution. During the uprising, the rebels detained six Jews. At least one of them was executed in July 1941, the fate of the remaining five people is not known, but it is likely that they may have been executed in July–August 1941. The archival sources indicate that the main reason for the persecution of the Jews during the uprising was the suspicion that they were Soviet activists.

At least 96 people and another 90 local residents could have taken part in the uprising in Pušalotas rural area, but there is no archival data to confirm or deny this.

1951 m. Lietuvos gyventojų trėmimo operacija „Ruduo“: deportacijos iš Eišiškių rajono

1951 m. rudens Lietuvos gyventojų trėmimai kodiniu pavadinimu „Ruduo“ – viena didžiausių tokio pobūdžio operacijų. Straipsnyje analizuojama, kaip ji buvo vykdoma Eišiškių r. Šis rajonas, kaip ir keli kiti tuometiniai Lietuvos SSR rajonai, buvo nevienatautis. Tad tyrimo tikslas – ne tik išnagrinėti trėmimo operaciją šiame rajone, bet ir atsakyti į klausimą, ar tikrai nuo trėmimų Lietuvoje kentėjo tik lietuviai, kaip neretai teigiama viešojoje erdvėje.

ĮVADAS

Vienas esminių stalinizmo laikotarpio Lietuvoje įvykių – prievartinės gyventojų deportacijos. Didžiulio masto gyventojų trėmimus (perkėlimą iš gyvenamosios vietos į kitas teritorijas) vykdė dar carinės Rusijos valdžia. Per keletą dešimtmečių Sovietų Sąjungoje susiformavo masinio žmonių perkėlimo praktika. Deportacijas inicijavo politinė vadovybė, o praktiškai planavo ir vykdė represinės struktūros.

Lietuvos gyventojų trėmimai sulaukia vis daugiau visuomenės dėmesio. Tai rodo, pavyzdžiui, projektas „Misija – Sibiras“, gyvuojantis jau dešimt metų ir sutraukiantis daug šalies istorijai neabejingų jaunų žmonių. Projekto tikslas – kasmet rengiamomis ekspedicijomis po lietuvių tremties ir kalinimo vietas Sibire ugdyti jaunimo patriotiškumą ir pilietiškumą. Taip pat trėmimų tematika

rengiamos konferencijos, minėjimai, diskusijos, kuriami dokumentiniai filmai. Taigi šis laikotarpis iki šiol išlieka labai aktualus ir keliantis susidomėjimą.

Vis dėlto reikia pažymėti, kad trėmimai dar nėra sulaukę didesnio istorikų dėmesio. Per dvidešimt penkerius Nepriklausomybės metus šią temą nagrinėjančių mokslinių darbų parašyta mažai. Derėtų išskirti vieną knygą ir du dokumentų rinkinius, kuriuose jie nagrinėjami bene plačiausiai¹. Šiuose darbuose paskelbta nemažai archyvinių dokumentų, aprašoma trėmimų eiga, tvarka, pateikiama statistinių duomenų ir pan. Trėmimų tematika domėjosi istorikas Arvydas Anušauskas². Taip pat ji šiek tiek nagrinėjama kolektyvinėje monografijoje „Lietuva 1940–1990“³. 1993 m. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija išleido 1941–1952 m. ištremtų Lietuvos gyventojų sąvadą⁴. Informacijos apie konkrečius tremtinius galima rasti ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro tęstiniame leidinyje „Lietuvos gyventojų genocidas“, kurio naujasis tomas, skirtas 1949 m. represuotiems Lietuvos gyventojams, išleistas 2014 m. Istorikė Vitalija Stravinskienė nagrinėjo Lietuvos lenkų trėmimus 1941–1952 m.⁵

Turbūt geriausiai trėmimų tragizmas ir dramatiški ištremtų žmonių likimai atiskleidžia memuarinėje literatūroje. Būtent jos išleista tikrai daug. Knygose pasakojama apie tremtinių gyvenimo ir darbo Sibire

ypatumus, sunkumus susidūrus su nepažįstamomis klimato sąlygomis, viltis grįžti į Lietuvą ir t. t.⁶ Visų atsiminimų ir dienoraščių išvardyti tiesiog neįmanoma.

Rašant straipsnį, daugiausia remtasi pirminiais šaltiniais, saugomais Lietuvos ypatingojo archyvo MVD ir LKP dokumentų skyriuose: įskaitos (tremties) bylomis (f. V-5), LSSR MVD sekretoriato ir LSSR MVD Miličijos valdybos sekretoriato (f. V-141), LSSR MVD Informacijos centro (f. V-135), LKP Vilniaus sr. komiteto (f. 3387) ir LKP CK (f. 1771) fondų dokumentais. Jie puikiai atspindi trėmimų mastą, operacijų organizavimą, planavimą ir vykdymą.

Sovietų Sąjungos okupuotoje Lietuvoje nuo 1941 m. įvykdyta per 30 gyventojų trėmimo operacijų. SSRS vadovybė deportacijas laikė didelės politinės svarbos valstybiniu uždaviniu. Jomis siekta palaužti ginkluotą gyventojų pasipriešinimą okupacijai, įgyvendinti politinius ir ekonominius tikslus: sovietizuoti Lietuvą ir panaudoti tremtinius kaip iš esmės nemokamą darbo jėgą mažai apgyvendintose Sovietų Sąjungos srityse. Žmonės buvo prievarta iškeliami iš gimtojo krašto į tolumus regionus, apgyvendinami jiems neįprastomis gyvenimo sąlygomis, netekdavo viso savo turto. Tremtiniai neturėjo teisės išvykti iš apgyvendinimo vietos (specialiųjų gyvenviečių), už šio draudimo nesilaikymą grėsė baudžiamoji atsakomybė.

1950 m. birželio 20 d. Sovietų Lietuvoje suformuoti nauji administraciniai teritoriniai vienetai. Vietoj apskričių ir valsčių įsteigtos 4 sritys ir sukurti 87 rajonai. Kiekvieną sritį sudarė nuo 16 iki 24 rajonų. Eišiškių rajonas priklausė Vilniaus sričiai.

TRĖMIMŲ EIGA

Sovietų Sąjungos Ministrų Taryba 1951 m. rugsėjo 5 d. priėmė nutarimą Nr. 3309-1568vs

„Dėl buožių su šeimomis iškeldinimo iš Lietuvos teritorijos“. Buvo nutarta: „1. Iškeldinti iš Lietuvos SSR ribų visiems laikams į Krasnojarsko kraštą ir Tomsko sritį apie 4 000 priešiškaikai veikiančių prieš kolūkius buožių su šeimomis. Iškeldinamiesiems taikyti SSRS aukščiausiosios tarybos 1948 m. lapkričio 26 d. įsaką „Dėl į tolimuosius Sovietų Sąjungos rajonus Tėvynės karo laikotarpiu iškeldintų asmenų baudžiamosios atsakomybės už pabėgimą iš privalomosios ir nuolatinės tremties vietų“. 2. Įpareigoti SSRS valstybės saugumo ministeriją [...] buožių su šeimomis iškeldinimą įvykdyti 1951 m. rugsėjo mėn. pagal Lietuvos SSR ministrų tarybos patvirtintus sąrašus. 3. Įpareigoti SSRS vidaus reikalų ministeriją [...] pasirūpinti iškeldinamųjų iš Lietuvos SSR konvojavimu ir nugabenimu į jų tremties vietas. 4. Leisti iškeldinamiesiems pasiimti jiems priklausančias vertybes, namų apyvokos daiktų ir maisto atsargų, iš viso kiekvienai šeimai iki 1 500 kg. Visą likusį turtą konfiskuoti ir perduoti vietinių valdžios organų atstovams. Konfiskuotąjį iškeldinamųjų buožių ūkių turtą panaudoti valstybinių prievolių įsiskolinimui padengti. Likusią nuo įsiskolinimo padengimo turto dalį [...] perduoti kolūkiams nemokamai, įskaitant į nedalomojus fondus. Maistinius grūdus, pašarinius grūdus ir technines kultūras perduoti valstybei. 5. Įpareigoti Susisiekimo ministeriją [...] pagal SSRS vidaus reikalų ministerijos paraišką skirti kiek reikia geležinkelio vagonų, pritaikytų žmonėms vežti žiemą, ir užtikrinti, kad iškeldinamųjų ešelonai iki paskyrimo vietų vyktų karinių ešelonų teisėmis. 6. Įpareigoti SSRS finansų ministeriją [...] SSRS valstybės saugumo ministerijai iš sąjunginio biudžeto skirti papildomų lėšų specialiosioms komendantūroms išlaikyti, taip pat SSRS vidaus reikalų ministerijai skirti lėšų iškeldinamųjų maitinimo ir medicininio aptarnavimo kelionėje išlaidoms apmokėti.

7. Įpareigoti SSRS valstybės tiekimo komitetą [...] skirti, o Naftos pramonės ministeriją [...] pagal SSRS valstybės saugumo ministerijos paraišką pateikti 300 tonų benzino išskeldinamiesiems nuvežti iš gyvenamųjų vietų iki geležinkelio stočių ir pagal Krasnojarsko krašto vykdomojo komiteto ir Tomsko srities vykdomojo komiteto paraišką – 700 tonų benzino nugabenti išskeldinamiesiems iš geležinkelio stočių iki įkurdinimo vietų.

8. Įpareigoti Krasnojarsko krašto vykdomąjį komitetą ir Tomsko srities vykdomąjį komitetą pasirūpinti išskeldinamųjų nugabenimu automobilių ir kinkomuoju transportu iš geležinkelio stočių iki įkurdinimo vietų, taip pat įkurdinamuosius įdarbinti ir aprūpinti būstu.⁶⁷

LKP(b) Centro komitetas 1951 m. rugsėjo 28 d. priėmė nutarimą Nr. Bc-155/1vs (YA) „Dėl buožių ir jų šeimų išskeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos“⁶⁸. Dokumentą pasirašė LKP(b) CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus. Prie nutarimo pridėtas priedas⁹. 1951 m. rugsėjo 29 d. LSSR Ministrų Taryba taip pat priėmė nutarimą „Dėl buožių ir jų šeimų išskeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos“¹⁰. Jį pasirašė LSSR MT pirmininko pavaduotojas Kazys Preikšas. Abiejų nutarimų ir LKP(b) CK nutarimo priedo turinys iš esmės analogiškas 1951 m. rugsėjo 5 d. priimtam SSRS MT nutarimui. Visuose šiuose dokumentuose kalbama tik apie „buožių“ trėmimus. Panašių nutarimų dėl partizanų ir jų rėmėjų šeimų trėmimo nėra.

SSRS vidaus reikalų ministras gen. plk. Sergejus Kruglovas 1951 m. rugsėjo 13 d. parengė įsakymą Nr. 00636. Jame įsakyta LSSR vidaus reikalų ministrui gen. mjr. Juozui Bartašiūnui parengti vidaus reikalų sistemos darbuotojų dalyvavimo trėmime planą. Iš patyrusių LSSR MVD pareigūnų reikėjo paskirti ešelonų viršininkus, numatyti tremiamų žmonių skaičių, įlaipinimo į ešelonus stotis, įlaipinimo ir ešelonų išvykimo

laiką suderinti su MGB. Įsakyme SSRS MVD Vandens ir geležinkelių pervežimo skyriaus viršininkui nurodoma kartu su SSRS MVD ir Susisieikimo kelių ministerijos atstovais sudaryti ešelonų maršrutus. SSRS MVD Konvojinės apsaugos valdybos viršininkui įsakoma skirti reikiamą skaičių konvojų (po 38 žmones) ir sutelkti juos priėmimo punktuose, suderinus su LSSR MGB ir MVD, punktuose tremiamuosius priimti į ešelonus pagal MGB operatyvinių grupių sąrašus ir konvojuoti juos į paskyrimo vietas. Taip pat nurodoma į įlaipinimo stotis komandiruoti atsakingus SSRS MVD Konvojinės apsaugos valdybos karininkus¹¹.

Į 1951 m. rugsėjo mėn. tremiamųjų kategoriją pateko partizanų ir jų rėmėjų šeimos. Tokius sąrašus sudarydavo rajono MGB skyriaus pareigūnai, o patvirtindavo srities valdyba. Kitaip tariant, konkrečiu atveju sąrašus sudarė LSSR MGB Eišiškių r. skyrius, o patvirtino LSSR MGB Vilniaus sr. valdyba.

Į 1951 m. spalio mėn. tremiamųjų kategoriją pateko „buožės“ (stambieji ūkininkai) su šeimomis ir kartu gyvenančiais giminaičiais, kurie bendrai valdo ūkį¹².

LSSR MGB srities (šiuo atveju – Vilniaus sr.) valdyboje buvo užvedama kiekvienos tremiamos šeimos įskaitos byla, komplektuojami dokumentai, nurodantys jos sudėtį, socialinę ir turtinę padėtį, ginkluotajam pasipriešinimui priklausančius šeimos narius, kita „kompromituojanti“ medžiaga. Tada šeimos įskaitos bylos išrašas buvo siunčiamas į atitinkamo LSSR MGB rajono (šiuo atveju – Eišiškių r.) skyrių¹³. Numatytytū išstremti „buožių“ sąrašus sudarydavo rajonų vykdomieji komitetai¹⁴, o tvirtindavo LSSR Ministrų Taryba¹⁵.

Trėmimui vykdyti MGB rajonų (šiuo atveju – Eišiškių r.) skyriuose buvo formuojamos operatyvinės grupės, kurias pagal instrukcijas turėjo sudaryti vienas operatyvinis darbuotojas, 2 kareiviai arba „liaudies

gynėjai“, milicininkai ir 2 sovietinio partinio aktyvo nariai. Vienai operatyvinei grupei priskirta išstremti vieną šeimą¹⁶.

Iš archyvinių dokumentų matyti, kad 1951 m. trėmimo operacijos „Ruduo“ dokumentacija buvo tvarkoma kaip ir per ankstesnius trėmimus.

Prieš pradėdant operaciją, kiekvienas operatyvinės grupės vyresnysis gaudavo paketą su konkrečios šeimos dokumentais, taip pat vieną apklausos lapo ir 2 pažymos blankus. Operatyvinės grupės vyresnysis privalėjo tvarkingai, įskaitomai ir be taisyčių šiuos blankus užpildyti. Instrukcijos numatė tremiamos šeimos paėmimo iš gyvenamosios vietos procedūrą ir jos pristatymo į ešeloną eigą. Šiuos veiksmus taip pat organizavo operatyvinės grupės vyresnysis. Grupei atvykus į šeimos gyvenamąją vietą, jis privalėjo užtikrinti, kad jos nariai nepasislėptų, sulaukyti visus ten galinčius būti pašalinius asmenis, užtikrinti apsaugą nuo galimų partizanų antpuolių. Tremiama šeima turėjo būti suburta į vieną vietą ir jai paskelbtas sprendimas dėl iškeldinimo. Ten pat užpildžius apklausos lapą, visi anketiniai duomenys turėjo būti tuojau pat patikrinami pagal suaugusių šeimos narių dokumentus¹⁷. Nustatęs, kad yra ne visi numatyti išstremti asmenys, operatyvinės grupės vyresnysis privalėjo nedelsiant imtis jų paieškos ir sulaukyti¹⁸. Apklausos lapą pasirašydavo operatyvinės grupės vyresnysis ir šeimos nariai nuo 15 metų¹⁹.

Operatyvinės grupės vyresnysis už šeimos iškeldinimą buvo atsakingas, iki įlaidavimą ją į tremtinių ešeloną. Perdavimo ir priėmimo faktą fiksavo pažyma, kurios vieną egzempliorių paimdavo ešelono viršininkas, kitą – operatyvinės grupės vyresnysis. Šiuos dokumentus pasirašydavo abu minėti pareigūnai²⁰. Tremiant buvo galima panaudoti ginklą, apie ką tremiamieji turėjo būti informuoti²¹.

Jei operacijos metu kurio nors šeimos nario nerasdavo arba aptikdavo neįrašytą į sąrašą asmenų, taip pat atsiradus kitokių netikslumų (iškraiptytų pavardžių, duomenų ir pan.) operatyvinės grupės vyresnysis privalėjo raportu informuoti savo tiesioginę vadovybę²². Išstremtos šeimos dokumentaciją per savaitę jis pristatydavo MGB rajono skyriaus vadovybei. Toliau visa medžiaga būdavo pridėdama prie įskaitos bylos. Iš MGB srities valdybos ji keliaudavo į LSSR MGB A skyrių. Įskaitos bylas nuolat papildydavo kiti dokumentai: susirašinėjimas dėl išstremtų asmenų, jų skundai, prašymai, kartais – pabėgimo iš tremties vietos tyrimo medžiaga ir t. t.²³

RUGSĖJO MĖN. TRĖMIMAI IŠ EIŠIŠKIŲ RAJONO

Kaip jau minėta, 1951 m. rugsėjo mėn. iš Lietuvos buvo tremiamos partizanų ir jų rėmėjų šeimos. Deja, išlikę labai mažai šio trėmimo iš Eišiškių rajono archyvinių dokumentų, tad išsamiai rekonstruoti šiuos įvykius keblu.

Ruošiantis spalio mėn. trėmimams, 1951 m. rugsėjo 6 d. įvyko LSSR MGB vadovybės instruktažas, kuriame dalyvavo SSRS MGB įgaliotiniai plk. Nikolajus Miakotnychas ir gen. ltn. Jakovas Jedunovas, LSSR valstybės saugumo ministras gen. mjr. Piotras Kapralovas bei jo pavaduotojai plk. Andrejus Leonovas ir pplk. Leonardas Martavičius, LSSR MGB 2-N valdybos viršininkas plk. Ilja Počkajus, LSSR MGB sričių valdybų ir Tardymo skyrių viršininkai, kiti aukštas pareigas einantys Lietuvos SSR čekistai. Susirinkusiuosius instruktavo gen. ltn. J. Jedunovas²⁴.

Kadangi atskirų SSRS ir LSSR vadovybės nutarimų dėl partizanų ir jų rėmėjų šeimų trėmimo nėra, darytina išvada, kad šis trėmimas buvo gana spontaniškas ir sumanytas vykdyti lygiagrečiai su spalio mėn.

trėmimais. Ko gero, į minėtą posėdį susirinkę aukšti SSRS ir LSSR MGB struktūrų pareigūnai nusprendė galutinai palaužti ginkluotąjį Lietuvos gyventojų pasipriešinimą. Tai iliustruoja keli išlikę archyviniai dokumentai. Antai LSSR MGB Šiaulių sr. valdybos viršininko pavaduotojo plk. Vladimiro Jarockio 1952 m. spalio 25 d. pasirašytame aiškinamajame rašte teigiama, kad 1951 m. rugsėjo mėn. trėmimai buvo planuojami tuo pat metu kaip ir 1951 m. spalio mėn. trėmimai. Tai buvo atsakas į „terroristinius partizanų aktus prieš sovietinius, partinius ir kolūkių aktyvistus“²⁵. Panašiai rašoma ir LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo plk. Aleksandro Gavrilovo 1952 m. gegužės 22 d. rašte. Jame pažymima, kad 1951 m. rugsėjo mėn. vykdyti partizanų ir jų rėmėjų šeimų trėmimai buvo atsakas į jų „terroristinius aktus“²⁶.

1951 m. rugsėjo 21 d. iš Lietuvos į Sibirą (Irkutsko sr.) buvo išsiųsti trys tremtinių ešelonai: ešelonas Nr. 97331 – iš Švenčionėlių (595 žmonės), ešelonas Nr. 97330 – iš Radviliškio (1 071 žmogus) ir ešelonas Nr. 97329 – iš Kužių (1 012 žmonių)²⁷.

Iš Vilniaus sr. Eišiškių r. 1951 m. rugsėjo 21 d. buvo ištremti 33 žmonės (10 šeimų). Jie išvežti ešelonu Nr. 97331²⁸. Tarp išvežtųjų 12 asmenų, arba 36 proc., buvo lenkų tautybės. Jų šeimų nariai priklausė lenkų partizanams – Armijai Krajovai. Kiti išvežtieji (21 žmogus) – lietuviai. Jų šeimų nariai priklausė lietuvių partizanams. Šis skaičius gautas patikrinus išvežtųjų ešeloninius sąrašus (žr. 1 pav.). Ešelonu Nr. 97331 ištremtųjų sąraše, 1951 m. rugsėjo 21 d. pasirašytame LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. Vasilijaus Desiatnikovo ir karinės dalies Nr. 7574 kariuomenės diviziono štabo viršininko kpt. Grecovo, įrašyta 21 asmens iš Eišiškių r. pavardė, t. y. 5 šeimos²⁹. Vienos šeimos (brolio ir sesers iš Čižiūnų k.) tremties bylos nėra.

Ešelonas Nr. 97331 į Irkutsko sritį (numatyją tremties vietą) pajudėjo 1951 m. rugsėjo 21 d. 19 val. Ešeloną sudarė 58 vagonai, kuriuose važiavo 979 žmonės (264 vyrai, 412 moterų, 303 vaikai, iš viso 256 šeimos). Ešelono konvojų sudarė 54 žmonės: 2 karininkai, 9 seržantai, 43 kareiviai. Konvojui vadovavo kpt. Grecovas, ešelono viršininkas – pplk. Judinas. Ešelone buvo 2 medicinos seserys³⁰.

Pplk. Judino, kpt. Grecovo ir SSRS MGB Irkutsko srities valdybos 9-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko mjr. Aleksandrovo 1951 m. spalio 10 d. pasirašytame akte rašoma, kad ešelonas Nr. 97331 į Rytų Sibiro geležinkelio stotį atvyko 1951 m. spalio 7 d. Čeremchovo stotyje buvo išlaipinta 219 šeimų (846 žmonės), o Irkutsko antrojoje stotyje – 34 šeimos (133 žmonės). Pakeliui 1 žmogus mirė, o 2 kūdikiai gimė³¹.

■ Lenkai (12 žmonių) ■ Lietuviai (21 žmogus)

1 pav. 1951 m. rugsėjo mėn. iš Eišiškių r. ištremtų partizanų ir jų rėmėjų tautinė sudėtis

SPALIO MĖN. TRĖMIMAI IŠ EIŠIŠKIŲ RAJONO

Spalio mėn. trėmimo operacijai Lietuvoje vadovavo LSSR valstybės saugumo ministras gen. mjr. P. Kapralovas ir SSRS MGB įgaliotinis gen. ltn. J. Jedunovas³². Joje daly-

vavo 3 818 MGB karininkų ir operatyvinių pareigūnų, milicijos, kontržvalgybos, vidaus ir pasienio apsaugos pareigūnų, 11 270 kareivių, „liaudies gynėjų“ ir eilinių milicininkų, taip pat 8 000 sovietinių partinių aktyvistų³³. Buvo numatyta, kad per visą Lietuvą operacijoje dalyvaus 3 600 operatyvinių grupių³⁴. Išskeldinamiesiems nugabenti į numatytas tremties vietas buvo suformuota 800 vagonų, kurie sudarė 16 ešelonų. Žmonėms nuvežti iki geležinkelio stoties skirta 2 350 sunkvežimių³⁵.

Per 1951 m. spalio mėn. trėmimą iš Lietuvos į Tomsko sritį išsiųsti 6 ešelonai (360 vagonų), į Krasnojarsko kraštą – 10 ešelonų (602 vagonai)³⁶.

Ruošiantis šiai operacijai, buvo parengtas veiksmų planas, numatantis tremiamų asmenų surinkimą, konvojavimą, nuvežimą iš gyvenamosios vietos į numatytą tremties vietą ir medicinos pagalbą kelionės metu. Ešelonų viršininkais paskirti patyrę LSSR MVD operatyviniai darbuotojai. Jie buvo instrukuoti, aprūpinti būtinaisiais (maitinimo ir gamtinių reikalų atlikimo) ištekliais ir priemonėmis. Medicinos pagalbai teikti LSSR sveikatos apsaugos ministerija skyrė 2 gydytojus, 1 felčerį, 5 medicinos seseris, o SSRS sveikatos apsaugos ministerija – 16 gydytojų ir 32 medicinos seseris. Taip pat skirta medikamentų ir tvarsliaivos. Saugumui ir tvarkai užtikrinti (į pagalbą ešelonų viršininkams ir konvojui) kiekvienam ešelonui papildomai buvo skirta po operatyvinę grupę, kurioms vadovavo LSSR MVD pareigūnai. 1951 m. rugsėjo 29 d. įvyko susirinkimas, kuriame dalyvavo SSRS MVD Konvojinės apsaugos valdybos atstovas plk. Kuskalas ir Spec. pervežimo skyriaus atstovas kpt. Soldatovas, LSSR MVD sričių valdybų viršininkai, ešelonų viršininkai ir operatyvinių grupių vyresnieji. Jame aptarti visi trėmimo klausimai (tremtinių priėmimas, vežimas ir t. t.).

Tremiamus žmones laipinant į ešelonus, paaiškėjo nemažai atvejų, kai LSSR MGB pareigūnai klaidingai ir aplaidžiai buvo užpildę šeimų pažymas. Tai sukėlė keblumų, teko iš naujo pildyti dokumentus. Penkiuose ešelonuose žmonių trūko, o septyni, atvirkščiai, buvo perpildyti. Du ešelonai (Nr. 97483 ir Nr. 97485) Švenčionėlių geležinkelio stotyje buvo sulaikyti neribotam laikui, siekiant įlaipinti žmones, neišvežtus ankstesniais ešelonais. Šie ešelonai išvažiavo tik spalio 4 d.: ešelonas Nr. 97483, perpildytas 35 žmonėmis, išvyko 19 val., o ešelonas Nr. 97485, perpildytas 67 žmonėmis, – 20 val.³⁷

SSRS MGB Vyriausiosios apsaugos valdybos Transporto skyriaus viršininkas plk. Gruzdovas pasirašė planą, numatantį, iš kokio miesto geležinkelio stoties kokių rajonų žmonės turėjo būti vežami į numatytas tremties vietas. Numatyti ištremti Eišiškių r. gyventojai turėjo būti vežami iš Varėnos geležinkelio stoties³⁸. Tačiau žinoma, kad dalis vienos šeimos narių buvo išvežti iš Dūkštų geležinkelio stoties³⁹, mat tremiant jų nebuvo namie.

Varėnos geležinkelio stoties komendantu buvo paskirtas pplk. Surmačius, jo pavaduotoju – vyr. lt. Zaicevas, Dūkšto geležinkelio stoties komendantu – mjr. Patrikejevas, jo pavaduotoju – kpt. Ivanovas⁴⁰. Ešelonu Nr. 97484 viršininku paskirtas pplk. Paršinas, konvojaus viršininku – kpt. Semeičenka; ešelonu Nr. 97483 viršininku – mjr. Škapoidas, konvojaus viršininku – kpt. Krestovas⁴¹.

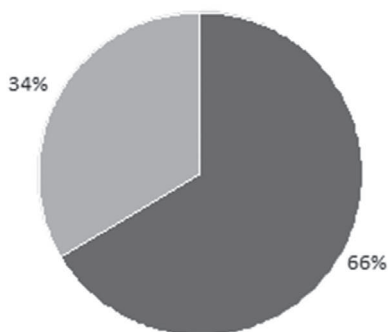
Varėnos geležinkelio stotyje žmonės į ešeloną Nr. 97484 pradėti laipinti 1951 m. spalio 2 d. 9 val. 45 min., o baigti kitos dienos 9 val. 10 min⁴². Ilgo laipinimo į ešeloną priežastys nurodytos ešelonu viršininko pplk. Paršino 1951 m. spalio 30 d. pasirašytame raporte. Jame teigiama, kad dalis MGB darbuotojų netinkamai užpildė tremiamų šeimų pažymas, buvo vėluojama atvežti žmones. Raporte taip pat rašoma, kad pakeliui į

tremties vietą pasitaikė vienas pabėgimo atvejis. Maistas tremtiniais pakeliui buvo dalijamas vienuolikoje punktų. Į numatytą tremties vietą ešelonas atvyko 1951 m. spalio 16 d. Kliukvenajos stotyje išlaipinti 382, Kansko stotyje – 514 žmonių⁴³.

Dūkšto geležinkelio stotyje į ešeloną Nr. 97483 žmonės buvo laipinami 1951 m. spalio 2 d. nuo 8 iki 24 val.⁴⁴ Čia taip pat pasitaikė klaidingai užpildytų dokumentų, nustatyta asmens duomenų neatitikimų ir pan. Ešelone gimė 2 kūdikiai⁴⁵. Juo išvežtos 284 šeimos (1 095 žmonės)⁴⁶.

Remiantis ešeloniniais sąrašais, galima tvirtinti, kad 1951 m. spalio mėn. ištremti 267 Eišiškių r. gyventojai (71 šeima): ešelonu Nr. 97484 iš Varėnos geležinkelio stoties į Krasnojarsko kraštą išvežti 264, o ešelonu Nr. 97483 iš Dūkšto geležinkelio stoties taip pat į Krasnojarsko kraštą – 3 Eišiškių r. žmonės. Tiesa, vieno asmens tremties bylos nėra, nors ešeloniniame sąrašė kaip ištremtasis jis įrašytas. Iš šių 267 tremtinių 177 buvo lenkų tautybės asmenys⁴⁷. Kitaip tariant, lenkai sudarė 66 proc., arba du trečdalius, visų 1951 m. spalio mėn. išvežtų Eišiškių r. gyventojų; kiti 90 ištremtųjų – lietuviai (žr. 2 pav.).

■ Lenkai (177 žmonės)   ■ Lietuviai (90 žmonių)

2 pav. 1951 m. spalio mėn. iš Eišiškių r. ištremtų „buožių“ tautinė sudėtis

1951 m. spalio mėn. iš Eišiškių r. buvo numatyta ištremti 105 pagrindinio sąrašo ir 30 rezervinio sąrašo šeimų. Iš tikrųjų išvežta 71 abiejų sąrašų šeima, vadinasi, 64 šeimos trėmimo išvengė (pasislėpė)⁴⁸. Vėliau buvo išvežti 34 spalio mėn. trėmimo išvengę Eišiškių r. gyventojai⁴⁹.

LSSR MGB Eišiškių r. skyriaus viršininko mjr. Ivano Bondarevo 1951 m. spalio 4 d. raporte randame kiek kitokius ištremtųjų skaičius. Jame rašoma, kad spalio mėn. trėmimo išvengė 61 šeima. Raporte nurodytos šios to priežastys: 1) 19 „išbuožintų“ šeimų dar iki rugsėjo mėn. trėmimų išsikėlė iš Eišiškių r. į Baltarusiją ar kitus Lietuvos rajonus; 2) 27 šeimos po rugsėjo mėn. trėmimų išvažiavo iš rajono arba pradėjo slapstyti; 3) 15 šeimų pasislėpė vykstant trėmimui⁵⁰.

Ankstų 1951 m. spalio 2 d. rytą, 4 val., Eišiškių r. sodybos, kurių gyventojai buvo įtraukti į tremiamųjų sąrašus, buvo blokuotos. Operacija prasidėjo 7 val. ryto. Spalio mėn. trėmimuose dalyvavo 29 LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos, LSSR MGB Eišiškių r. skyriaus ir LSSR MGB Eišiškių r. Milicijos skyriaus operatyviniai darbuotojai, 20 LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos milicininkų, 1 LSSR MGB pareigūnas, 3 MGB mokyklos karininkai, 53 MGB mokyklos kursantai, 3 karininkai, 96 kareiviai, 31 „liaudies gynėjas“ ir milicininkas. Į vadinamuosius surinkimo punktus tremiamuosius vežė 36 sunkvežimiai. Eišiškių r. buvo 3 tokie punktai: Eišiškių, Kalesninkų ir Valkininkų⁵¹.

LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos viršininko pavaduotojo pplk. Stepano Figurino ataskaitiniame pranešime apie trėmimo operacijos eigą Vilniaus sr. rašoma, kad MGB kariuomenės kareivis Kreštyliovas sužeidė bandžiusį pabėgti tremiamos Romanovskių šeimos iš Eišiškių r. Strielčiškių k. narį⁵². Šis įvykis minimas ir LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos 2-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko vyr. ltn. Michailo Durmanichino

1951 m. spalio mėn. raporte. Jame teigiama, kad per trėmimo operaciją, bandydamas pabėgti, buvo sužeistas A. Romanovskis. Jis nuvežtas į ligoninę, o jo šeima ištremta⁵³. A. Romanovskio sužeidimas minimas ir LKP(b) Vilniaus sr. komiteto sekretoriaus Danijilo Šupikovo pasirašytame 1951 m. spalio mėn. informaciniame pranešime apie „buožių“ trėmimą iš Vilniaus sr.⁵⁴

Minėtame vyr. ltn. M. Durmanichino raporte taip pat rašoma, kad buvo gautas Eišiškių r. MTS (mašinų ir traktorių stoties) Politinio skyriaus viršininko pranešimas. Jame teigiama, jog, likus dviem dienoms iki trėmimo, „Aušros“ kolūkyje apsilankęs LKP(b) Eišiškių r. komiteto instruktorius Solovjovas žmonėms pranešė, kad netrukus bus tremiami žmonės. Gavusios šią informaciją, nuo tremties pasislėpė 7 šeimos⁵⁵.

Mjr. I. Bondarevo raporte rašoma, kad trėmimų išvakarėse LKP(b) Eišiškių r. komiteto instruktorius Vasiljevas tarnybinės komandiruotės metu girtuokliaudamas Urkionių ir Čebatorių kaimuose įspėjo vietos gyventojus apie artimiausiu metu vyksiančius trėmimus⁵⁶. Toliau šiame raporte teigiama, kad sovietinis partinis aktyvistas Chorostinas po susirinkimo, kuriame jis buvo įtrauktas į turėjusią dalyvauti trėmime operatyvinę grupę, nuvažiavo į Dainavos k. ir įspėjo jo gyventojus J. K. Zapasniką ir I. M. Andruškevičių apie jiems gresiantį trėmimą⁵⁷. Kiek kitaip šis įvykis apibūdintas vyr. ltn. M. Durmanichino raporte. Jame rašoma, kad LKP(b) Eišiškių r. komiteto sovietiniai partiniai aktyvistai Andruškevičius ir Chorostinas, prasidėjus trėmimui vykdamai į Dailidžių k. (!), atsiskyrė nuo savo operatyvinės grupės ir anksčiau atsidūrę kaime įspėjo gyventojus apie trėmimą. Dėl to jo išvengė (pasislėpė) 5 šeimos⁵⁸. Iš įvykio aprašymo abiejuose raportuose akivaizdu, kad skiriasi ne tik aplinkybės, bet ir vietovės (Dailidžių ir Dainavos kaimus skiria 20 km).

Tikėtina, kad raporte minimas J. K. Zapasnikas yra Juzefas Zapasnikas (g. 1904 m.). 1951 m. spalio mėn. trėmimo jis išvengė, bet 1952 m. sausio 23 d. kartu su trimis sūnumis ir seserimi iš Dainavos k. buvo ištremtas į Krasnojarsko kraštą⁵⁹.

Kitas minimas asmuo, tikėtina, yra Marjanas Andruškevičius (g. 1934 m.). Jis su broliu 1952 m. sausio 23 d. buvo išvežtas į Krasnojarsko kraštą; dar vienas jų brolis ištremtas 1952 m. liepos 30 d. Andruškevičiai taip pat gyveno Dainavos k.⁶⁰

IŠVADOS

1951 m. rudens trėmimo operacija „Ruduo“ buvo įvykdyta dviem etapais. Eišiškių r. žmonės tremti rugsėjo 21 ir spalio 3 d. Kaip ir visoje Lietuvoje, rugsėjo mėn. vežtos partizanų ir jų rėmėjų šeimos, o spalio mėn. – „buožių“ šeimos. Rugsėjo 21 d. iš Eišiškių r. ištremti 33 žmonės (10 šeimų), iš jų 12 lenkų. Spalio 3 d. išvežti 267 žmonės (71 šeima), iš jų 177 lenkai. Lietuvos gyventojai per šią operaciją tremti į Krasnojarsko kraštą ir Irkutsko sritį.

Šis tyrimas paneigia viešojoje erdvėje ir istoriografijoje neretai išsakomą nuomonę, kad Lietuvoje prievartinis gyventojų iškeldinimas vykdytas tautiniu pagrindu. Akivaizdu, kad taip nebuvo. Deportacijomis siekta atsikratyti asmenų, socialiniu ar politiniu aspektu neįtikusių okupacinei valdžiai. Lietuvių ar lenkų partizanai arba jų šeimų nariai, taip pat „buožės“ buvo suvokiami kaip priešiški ir pavojingi sovietų valdžiai. Ištremti į tolimuosius SSRS regionus, jie išnaudoti kaip pigi darbo jėga.

Operacijos „Ruduo“ eiga Eišiškių r. buvo tipinė. Išskirtinumas tik tas, kad šis rajonas buvo nevienatautis. Nagrinėjant archyvinis dokumentus, ryškėja vienodas operacijos braižas. Visuose rajonuose pagal tą pačią schemą buvo sudaromi planai, numatomų

ištremti asmenų sąrašai, formuojamos operatyvinės grupės, skaičiuotos trėmimui reikėsiančios pajėgos ir t. t.

Visuomenėje taip pat dažnai girdėti kalbant, kad žmonės būdavo perspėjami

apie galimus trėmimus ar net išbraukiami iš numatytųjų ištremti sąrašų. Šis tyrimas patvirtina, kad tokių atvejų tikrai pasitaikydavo, bet tai padaryti galėjo tik vienaip ar kitaip su trėmimo vykdymu susiję asmenys.

Nuorodos

¹ *Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1994; *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995; E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996.

² A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1941–1953 metais*, Vilnius, 1996.

³ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007.

⁴ *1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai*, kn. 1, Vilnius, 1993.

⁵ V. Stravinskienė, „Lietuvos lenkų trėmimai 1941–1952 m.“ [prieiga internete: http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=461%3Avitalija-stravinskien-lietuvas-lenk-trėmimai-1941-1952-m&catid=27%3Aistorija-mokslo-darbai-87-tomas&Itemid=435, žiūrėta 2015-07-03].

⁶ D. Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros: atsiminimai, miniatiūros*, Vilnius, 2005; A. Žemaitytė, *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius, 1989; I. Domeika, *Mano kelionės: tremtinio atsiminimai*, Vilnius, 2008; V. Tarasonis, A. Bajoriūnas, D. Gediminskas, *Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje*, Vilnius, 1992; O. Merkienė, *Aš – Olga, Juozo žmona*, Vilnius, 2006 ir kt.

⁷ *Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m.*, p. 392–394.

⁸ LKP(b) CK biuro 1951 m. rugsėjo 28 d. nutarimas Nr. Bc-155/1vs (YA) „Dėl buožių ir jų šeimų iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 190, b. 8, l. 139.

⁹ LKP(b) CK biuro 1951 m. rugsėjo 28 d. nutarimo priedas, *ibid.*, l. 140.

¹⁰ LSSR MT 1951 m. rugsėjo 29 d. nutarimas Nr. 865vs „Dėl buožių ir jų šeimų iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos“, *ibid.*, l. 141.

¹¹ SSRS vidaus reikalų ministro gen. mjr. plk. S. Kruglovo 1951 m. rugsėjo 13 d. įsakymas Nr. 00636 [prieiga internete: <[http://www.e-reading.club/chapter.php/148464/474/Kokurin,_Vladimircev_-_NKVD-MVD_SSSR_v_bor'be_s_banditizmom_i_vooruzhennym_nacionalisticheskim_podpol'em_na_Zapadno---1956\).html](http://www.e-reading.club/chapter.php/148464/474/Kokurin,_Vladimircev_-_NKVD-MVD_SSSR_v_bor'be_s_banditizmom_i_vooruzhennym_nacionalisticheskim_podpol'em_na_Zapadno---1956).html)>, žiūrėta 2015-07-03].

¹² LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1952 m. sausio 2 d. pasirašyta pažyma apie tvarką, pagal kurią 1951 m. tremti „buožės“ su šeimomis, LYA, f. V-135, ap. 7, b. 328, l. 318.

¹³ LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1951 m. rugsėjo 15 d. pasirašyta pažyma apie tvarką, pagal kurią 1951 m. tremti „buožės“ su šeimomis, *ibid.*, l. 18–19.

¹⁴ Piščikų šeimos tremties byla, *ibid.*, f. V-5, ap. 1, b. 33715, l. 4–5.

¹⁵ LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1951 m. rugsėjo 15 d. pasirašyta pažyma apie tvarką, pagal kurią 1951 m. tremti „buožės“ su šeimomis, *ibid.*, ap. 7, b. 328, l. 19, 260.

¹⁶ LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. P. Kapralovo ir SSRS MGB įgaliotinio gen. ltn. J. Jedunovo 1951 m. rugsėjo mėn. parengta trėmimo eigos atmintinė, *ibid.*, l. 59.

¹⁷ LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1948 m. kovo 18 d. ištremtųjų šeimų dokumentų pildymo atmintinė, *ibid.*, b. 171, l. 20.

¹⁸ LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1952 m. sausio 2 d. pasirašyta pažyma apie tvarką, pagal kurią 1951 m. tremti „buožės“ su šeimomis, *ibid.*, b. 328, l. 318.

¹⁹ LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1951 m. rugsėjo 15 d. pasirašyta pažyma apie tvarką, pagal kurią 1951 m. tremti „buožės“ su šeimomis, *ibid.*, l. 260.

²⁰ *Ibid.*

²¹ SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinio gen. mjr. I. Tkačenkos pasirašyta trėmimų tvarkos Lietuvoje instrukcija, *ibid.*, f. V-141, ap. 2, b. 4, l. 97.

²² LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1948 m. kovo 18 d. ištremtųjų šeimų dokumentų pildymo atmintinė, *ibid.*, f. V-135, ap. 7, b. 171, l. 20.

²³ LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1951 m. rugsėjo 15 d. pasirašyta pažyma

apie tvarką, pagal kurią 1951 m. tremti „buožės“ su šeimomis, *ibid.*, b. 328, l. 16–17.

²⁴ SSRS MGB įgaliotinio gen. ltn. J. Jedunovo 1951 m. rugsėjo 6 d. pasirašytas sąrašas LSSR MGB pareigūnų, dalyvavusių 1951 m. rugsėjo 6 d. pasirengimo trėmimų operacijai instruktaže, *ibid.*, l. 29.

²⁵ LSSR MGB Šiaulių sr. valdybos viršininko pavaduotojo plk. V. Jarockio 1952 m. spalio 25 d. pasirašytas aiškinamasis raštas, *ibid.*, b. 326, l. 261.

²⁶ LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. A. Gavrilo 1952 m. gegužės 22 d. pasirašyta pažyma, *ibid.*, l. 153.

²⁷ LSSR MVD 2-ojo spec. poskyrio viršininko pavaduotojo vyr. ltn. Borunovo pasirašyta pažyma, *ibid.*, f. V-141, ap. 2, b. 139, l. 10.

²⁸ LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. V. Desiatnikovo ir karinės dalies Nr. 7574 diviziono štabo viršininko kpt. Grecovo 1951 m. rugsėjo 21 d. pasirašytas ešelono Nr. 97331 ešeloninis sąrašas, *ibid.*, f. V-135, ap. 7, b. 332, l. 1, 3 a. p.–4, 11 a. p.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ LSSR MVD 2-ojo spec. poskyrio viršininko pavaduotojo vyr. ltn. Borunovo pasirašyta pažyma ir ešelono Nr. 97331 viršininko pavaduotojo pplk. Judino 1951 m. gruodžio 11 d. pasirašytas pranešimas, *ibid.*, f. V-141, ap. 2, b. 139, l. 9–10.

³¹ Ešelono Nr. 97331 viršininko pavaduotojo pplk. Judino 1951 m. spalio 22 d. pasirašytas raportas, *ibid.*, l. 80–81.

³² Pplk. Brindo 1951 m. rugsėjo 27 d. pasirašyta pažyma, *ibid.*, f. V-135, ap. 7, b. 328, l. 40.

³³ LSSR MGB ministro gen. mjr. P. Kapralovo ir SSRS MGB įgaliotinio gen. ltn. J. Jedunovo 1951 m. spalio 3 d. pasirašyta pažyma, *ibid.*, l. 145.

³⁴ SSRS MGB 2-osios vyr. valdybos 2-N skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. Storožuko pasirašytas trėmimų operacijai būtinų išteklių apskaičiavimas, *ibid.*, l. 35.

³⁵ LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. P. Kapralovo ir SSRS MGB įgaliotinio gen. ltn. J. Jedunovo 1951 m. spalio 3 d. pasirašyta pažyma, *ibid.*, l. 145.

³⁶ LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. P. Jefremovo 1951 m. spalio 6 d. parengta ataskaita, *ibid.*, f. V-141, ap. 2, b. 139, l. 46.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ SSRS MGB Vyriausiosios apsaugos valdybos Transporto skyriaus viršininko plk. Gruzdovo pasirašytas planas, *ibid.*, f. V-135, ap. 7, b. 328, l. 45.

³⁹ Varėnos geležinkelio stoties komendantas LSSR MGB valdybos Milicijos valdybos skyriaus

viršininko plk. Surmačiaus, ešelono Nr. 97484 viršininko LSSR MVD Pasienio apygardos valdybos Organizavimo poskyrio viršininko pplk. Paršino ir ešelono Nr. 97484 konvojaus viršininko kpt. Semeičenkos 1951 m. spalio 3 d. pasirašytas ešelono Nr. 97484 ešeloninis sąrašas, *ibid.*, b. 334, l. 44, 49 a. p.

⁴⁰ Pplk. Brindo pasirašytas geležinkelio stočių, kuriose žmonės laipinami į ešelonus, viršininkų ir jų pavaduotojų sąrašas, *ibid.*, b. 328, l. 56.

⁴¹ LSSR MGB A skyriaus 4-ojo poskyrio viršininko ltn. A. Kočkino 1951 m. spalio 4 d. pasirašyta pažyma ir LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo A. Gailevičiaus 1951 m. spalio 4 d. pasirašyta ataskaita, *ibid.*, l. 147–148, 152–153.

⁴² Operatyvinės grupės viršininko mjr. Dadykos 1951 m. spalio 4 d. pasirašytas raportas, *ibid.*, f. V-141, ap. 2, b. 139, l. 56.

⁴³ LSSR MVD Pasienio apygardos valdybos Organizavimo poskyrio viršininko pplk. Paršino 1951 m. spalio 30 d. pasirašytas raportas ir jo bei SSRS MGB Kansko m. skyriaus viršininko pplk. Meščeriakovo, Krasnojarsko kr. MGB valdybos atstovo mjr. Jančiukovičiaus, ešelono Nr. 97484 konvojaus viršininko kpt. Semeičenkos ir ešelono Nr. 97484 gydytojo Gerceno 1951 m. spalio 16 d. pasirašytas aktas, *ibid.*, l. 235, 238.

⁴⁴ LSSR MVD Pataisos darbų kolonijų skyriaus Kadryų skyriaus viršininko mjr. S. Liubimkovo 1951 m. spalio 5 d. pranešimas, *ibid.*, l. 72.

⁴⁵ Ešelono Nr. 97483 viršininko mjr. Škapoidos 1951 m. spalio 29 d. pasirašyta ataskaita, *ibid.*, l. 164–165.

⁴⁶ Ešelono Nr. 97483 viršininko mjr. Škapoidos, ešelono Nr. 97483 konvojaus viršininko kpt. Krestovo, SSRS MGB Krasnojarsko kr. valdybos 9-ojo skyriaus 4-ojo poskyrio viršininko pavaduotojo kpt. Aftaikino ir SSRS MGB Krasnojarsko kr. valdybos 9-ojo skyriaus 4-ojo poskyrio viršininko mjr. Žukovičiaus 1951 m. spalio 19 d. pasirašytas aktas, *ibid.*, l. 171.

⁴⁷ Varėnos geležinkelio stoties komendantas LSSR MGB valdybos Milicijos valdybos skyriaus viršininko plk. Surmačiaus, ešelono Nr. 97484 viršininko LSSR MVD Pasienio apygardos valdybos Organizavimo poskyrio viršininko pplk. Paršino ir ešelono Nr. 97484 konvojaus viršininko kpt. Semeičenkos 1951 m. spalio 3 d. pasirašytas ešelono Nr. 97484 ešeloninis sąrašas, *ibid.*, f. V-135, ap. 7, b. 334, l. 2–3, 5 a. p.–6 a. p., 7 a. p.–8 a. p., 10–10 a. p.

⁴⁸ LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos 5-ojo skyriaus viršininko plk. Borovkovo ir LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos A skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. Suchodolskio 1951 m. gruodžio 4 d. pasirašyta pažyma, *ibid.*, b. 328, l. 280–281.

⁴⁹ LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos viršininko pavaduotojo pplk. Jakovlevo ir LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos A skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. Suchodolskio 1952 m. sausio 16 d. pasirašytas 1951 m. iš Vilniaus sr. numatytų ištremti ir 1951 m. spalio 2 d. neištremtų „buožių“ ir jų šeimų sąrašas, *ibid.*, b. 297, l. 126–141.

⁵⁰ LSSR MGB Eišiškių r. skyriaus viršininko mjr. I. Bondarevo 1951 m. spalio 4 d. pasirašytas raportas, *ibid.*, ap. 8, b. 15, l. 74.

⁵¹ *Ibid.*, l. 73.

⁵² LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos viršininko pavaduotojo pplk. S. Figurino pranešimas, *ibid.*, l. 20.

⁵³ LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos 2-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko vyr. lt. M. Durmanichino 1951 m. spalio mėn. pasirašytas raportas, *ibid.*, l. 65.

⁵⁴ LKP(b) Vilniaus sr. komiteto sekretoriaus D. Šupikovo 1951 m. spalio mėn. pasirašytas informacinis pranešimas, *ibid.*, f. 3387, ap. 3387-4, b. 18, l. 70.

⁵⁵ LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos 2-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko vyr. lt. M. Durmanichino 1951 m. spalio mėn. pasirašytas raportas, *ibid.*, f. V-135, ap. 8, b. 15, l. 63–64.

⁵⁶ LSSR MGB Eišiškių r. skyriaus viršininko mjr. I. Bondarevo 1951 m. spalio 4 d. pasirašytas raportas, *ibid.*, l. 74.

⁵⁷ *Ibid.*, l. 75.

⁵⁸ LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos 2-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko vyr. lt. M. Durmanichino 1951 m. spalio mėn. pasirašytas raportas, *ibid.*, l. 64–65.

⁵⁹ Zapasnikų šeimos įskaitos (tremties) byla, *ibid.*, f. V-5, ap. 1, b. 30987.

⁶⁰ Andruškevičių šeimos įskaitos (tremties) byla, *ibid.*, b. 95326.

Gauta 2015 09 10
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Dalia Balkytė

THE 1951 DEPORTATION OPERATION OF LITHUANIANS CALLED “AUTUMN”: DEPORTATIONS FROM EIŠIŠKĖS DISTRICT

Summary

One of the main features of the Stalinist period in Lithuania was forced deportation of Lithuanians. Back in the times of the Tsarist Russia, the authorities practiced large-scale deportations (forced resettlement from the place of residence to other areas). Over a few decades of the Soviet rule, the mass resettlement of people became a standard practice. Deportations were initiated by the political leadership and were planned and carried out by repressive structures.

Since 1941, 30 deportation operations were carried out in Lithuania occupied by the Soviet Union. The USSR leadership treated deportations as a state task of great political importance. Deportations were aimed at breaking the armed resistance of the population against the occupying power, implementing political and economic goals of Sovietisation of Lithuania, and using free labour force in sparsely populated areas of the Soviet Union. People were relocated by force from their native land to remote regions, where they lived under totally unaccustomed conditions and lost all their property and possessions. The deportees had no right to leave their new places of residence (special settlements) and were under the threat of criminal charges for the breach of this prohibition.

The article analyses the deportation of Lithuanians from Eišiškės District of Vilnius Region in autumn 1951 during the operation called “Autumn”. Eišiškės District, like several other districts of the Lithuanian SSR, was a multi-ethnic district, Poles being a large ethnic group in the area.

The 1951 deportation operation “Autumn” was carried out in two stages: in September, families of partisans and their supporters were deported and in October, affluent farmers with families and relatives who lived and managed the farms together were deported. This deportation was one of the largest operations of this kind in Lithuania.

On 21 September, 33 people (10 families), of which 12 were Polish, were deported. On 3 October, 267 people (71 families), of which 177 Polish, were deported. During this operation the residents of Lithuania were deported to Krasnoyarsk Krai and Irkutsk Oblast.

Forced resettlement of the population was *not* carried out on the basis of the nationality. It served as means to dispose of the people who socially or politically did not satisfy the occupation authorities. Lithuanian or Polish partisans or members of their families, as well as affluent farmers were perceived as dangerous by the Soviet govern-

ment. The deportees were used as cheap labour force in the regions of the USSR.

The operation “Autumn” in Eišiškės District was a standard operation, except that the district was multi-ethnic. The archival documents show a uniform pattern of

such operations: an operation plan was drawn according to a single scheme, lists of people to be exiled were then prepared, operational groups to execute the plan were formed, forces required to execute the deportation were estimated, etc.

Partinės bausmės Sovietų Lietuvoje (XX a. penktasis–septintasis dešimtmečiai): tarp klientelizmo ir kolektyvizmo

Straipsnyje nagrinėjama asmeninių ryšių svarba siekiant išvengti partinių bausmių arba sušvelninti jų poveikį. Partinės bausmės, jų sistema ir taikymas yra įdomus, plačiai nenagrinėtas tyrimo objektas. Analizuojant empirinę medžiagą matyti, kad nuobaudų sistema buvo taikoma nevienodai, bausmės už tuos pačius nusižengimus gerokai skyrėsi arba iš viso buvo neskiriamos. Tai skatina ieškoti šio reiškinių priežasčių ir ribų, kur baigiasi partinio mechanizmo poveikis ir pradeda vaidinti svarbų vaidmenį asmenų tarpusavio santykiai, nulemti klientelizmo ar nomenklatūros kolektyvizmo jausmo.

ĮVADAS

Vienas iš partinio drausminimo būdų Sovietų Sąjungoje buvo partinės bausmės. Jos būdavo gana veiksmingos ir komunistų partijos nariai jų bijodavo, bet nemažai faktų liudija, kad, padedant globėjams ir užtarėjams, partinių bausmių buvo galima išvengti arba bent sušvelninti jų poveikį. Tai vienas iš atvejų, kur Sovietų Sąjungoje asmeniniai ryšiai ir kolektyvinė priedanga (angl. *cover up*) neleido veikti numatytai sistemai ir tarnavo pavienių asmenų interesams.

Partinių bausmių vieta sovietinėje sistemoje, jų poveikis nėra plačiai ištirti. Šių bausmių vietą ir reikšmę pramonės valdyme tyrinėjo Saulius Grybkauskas. Jis nustatė, kad teisė skirti įmonių vadovams partines nuobaudas

padėjo Sovietų Lietuvos valdantiesiems įgyvendinti savo interesus. Bausmės, skiriamos ne tik už gamybinius, bet ir už ideologinius prasižengimus, praeities gyvenimo faktų nuslėpimą, menkino administracinį įmonių vadovų veiksmingumą ir buvo gana reikšmingas kontrolės svertas¹. Itin svarbūs čia buvo įmonės vadovo ir respublikinės ar miesto partinės valdžios santykiai, nes nesutariant su ja menkiausi prasižengimai galėjo tapti pagrindu būti nubaustam, kaip kad S. Grybkausko nurodytu atveju buvo pasielgta su Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos direktoriumi Oktiabriu Burdenka, kuris ne visada paisė respublikinės valdžios nuomonės².

Galimas ir atvirkštinis variantas: simpatijos, artimi ryšiai kartais padėdavo bausmių išvengti, jas sušvelninti. Nepavykus to padaryti (taip dažnai nutikdavo stalininiu laikotarpiu), bet turint paramą, buvo galima gana greitai, tarpininkaujama partinės vadovybės, bausmę panaikinti. Tai liudija nemažai pavyzdžių iš laikotarpio po Antrojo pasaulinio karo, kurie toliau aptariami siekiant parodyti, kaip asmeninės pažintys ar kolektyvinis solidarumas trukdė veikti partinei sistemai, t. y. kaip baustini veikėjai pasinaudodami asmeniniais svertais išvengdavo bausmės arba sušvelnindavo jos poveikį. Svarbu ir šiuos pavyzdžius tipizuoti, nustatyti, ar nagrinėjamus atvejus galima sieti su klientelizmu, ar galbūt taikyti kitą koncepciją, o gal jie išvis nesusiję su klientelizmu ir buvo normalus partinio veikimo mechanizmas.

Kitaip nei menka šio tyrimo istoriografinė bazė, šaltinių gana gausu. Bene svarbiausias – į kadru, t. y. nomenklatūros, sąrašus įrašytų darbuotojų asmens bylos, saugomos Lietuvos ypatingajame archyve. Šiose bylose esanti asmeninė informacija, surašyta anketose, taip pat autobiografijos, charakteristikos, įvairūs priėmimo į darbą ar atleidimo iš jo dokumentai, susijusios iškarpos iš spaudos, o svarbiausia – įvairūs skundai ir jų patikrinimo dokumentai ir yra pagrindinė šio straipsnio šaltinių bazė. Tiesa, bylos nėra išsamios, nes ne visi skundai, jų patikrinimo ir kiti kompromituojantys dokumentai atsidurdavo ir išlikdavo asmens bylose. Pavyzdžiui, 1961 m. tuometinis partijos Vilniaus m. pirmasis sekretorius Feliksas Bieliauskas buvo supeiktas už tai, kad pasistatė namą Turniškėse. Šis jo poelgis apsvarstytas LKP CK biure, bet asmens byloje informacijos apie tai nėra. Panašių atvejų yra ir daugiau, tad būtina žvelgti į bendrą partijos dokumentų kompleksą ir ypač į susirašinėjimą su Maskva, t. y. raštus, siųstus SSKP CK, kuriuose atsispindi ne tik deklaratyvioji partijos gyvenimo pusė, bet ir įvairūs su darbuotojais, jų veikla susiję epizodai.

Straipsnyje daugiausia remiamasi archyviniais šaltiniais, bet svarbus šaltinis yra ir to meto spauda bei atsiminimai. Memuaristika padeda pažvelgti į įvykių užkulisius jų dalyvių akimis. Tačiau atsiminimų žanras neretai atspindi atsiminimų rašymo metu vyravusias mintis, įvykių vertinimą ir nuotaikas, o ne aprašo autentišką patirtį. Tai nereiškia, kad atsiminimai yra prastas šaltinis, tiesiog jie turėtų būti naudojami ne tiek įvykiams rekonstruoti, kiek atminties ar savivokos pokyčių studijoms. Šiame straipsnyje pasitelkiami Juozo Grigalavičiaus dar sovietmečiu rašyti atsiminimai, paskelbti tik 1991 m.³ Juose autorius atpasakoja savo vadovauto LKP(b) Kauno m. komiteto patik-

rinimo, taip pat LKP(b) CK biuro posėdžio užkulisius, kas padeda susidaryti vaizdą apie galios pasiskirstymo svarbą Sovietų Lietuvos nomenklatūroje.

Pagrindinė to meto žiniasklaida buvo partijos žiniasklaida (savo laikraščius formaliai turėjo ir vyriausybė, profesinės sąjungos, armija ir t. t.), o ji rašydavo, kas reikalinga. Nors dabar tai atrodo ribojantis veiksnys, vis dėlto spaudoje galima rasti straipsnių apie prasižengusius partijos narius arba apie partijos komitetų patikrinimus. Tokie straipsniai demonstratyviai siekė parodyti, kad partija neva nesitaiksto su korupcija, savivale ir neūkiškumu. Paremti partinių patikrinimų dokumentais, šie straipsniai gana išsamūs, nors jais tebuvo kuriama skaidrumo migla.

PARTINĖS BAISMĖS – TARP KLIENTELIZMO IR KOLEKTYVIZMO

Sovietologai dar XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje pastebėjo asmeninių ryšių ir patronažo svarbą Sovietų Sąjungos politiniame gyvenime. Nuo monolitinės, visa apimančios partijos vaizdinio pereita prie interesų grupių, savotiškų pliuralistinės politikos apraiškų paieškų. Pasirodė darbų, kuriuose tiriami SSKP Centro komiteto Politinio biuro ar viso SSKP Centro komiteto narių ryšiai. Politinėje arenoje Sovietų Sąjungą ėmus vadinti blogio imperija, mokslinėje literatūroje pradėtas vartoti neotradicionalizmo terminas, apibūdinantis SSRS kaip vis dar priklausomą nuo tradicinės visuomenės būdingų patrimoninių santykių.

Kai kurie tyrėjai pasitelkė politikos mokslo suformuluotą klientelizmo teoriją. Klientelizmas apibūdina globa ir protegavimu pagrįstus vertikalius santykius mainais į paramą, balsus, lojalumą ar panašias paslaugas. Tyrėjai tai vadina alpinizme vartojamu

terminu *seilschaften* (vok.), kai grupė virve susirišusių alpinistų kopia į viršų ir stipresnieji padeda silpnesniesiems: nukristi nuo kalvos neleidžia tiek pati virvė, tiek kitų alpinistų pagalba⁴.

Politikoje tokios virvės (arba, kalbant be metaforų, ryšiai) nematomos. Klienteliniai santykiai yra neformalūs. Viena vertus, jie grįsti tarpusavio parama, lojalumu, protegavimu, antra vertus, užtikrina tarpusavio sąveikos, solidarumo ir lojalumo pažadą. Tai gana stiprūs, pasitikėjimu paremti tarpusavio įsipareigojimai. Tačiau jie nėra teisiniai, nėra apibrėžti jokios sutarties ir remiasi neformaliu abipusiu supratimu; šie santykiai pasirenkami ir nutraukiami savanoriškai. Bene svarbiausia, kad tarp patrono ir kliento yra didelė nelygybė, t. y. juos skiria didelis galios skirtumas, kuriam išnykus išnyksta ir patrono ryšys su klientu – jis virsta dviejų lygių žmonių ryšiu (sąjunga). Tad lyderį, patroną, su jo sekėju, klientu, sieja per tam tikrą laiką susiformuojantis abipusės naudos ryšys, kuris pasireiškia tuo, kad patronas klientui kartu ir duoda, ir pats tikisi iš jo gauti⁵. Sujungę šias charakteristikas gauname paradoksą: viena vertus – nelygias patrono ir kliento galias, antra vertus – didelį tarpusavio pasitikėjimą ir solidarumą⁶.

Sovietologas Harry T. Rigby pažymi, kad patronas ir klientas nebūtinai susiję stipriais asmeniniais ryšiais, kitaip tariant, asmenis gali sieti patrono ir kliento santykiai, net jeigu jie nėra draugai, nes juos pirmiausia jungia tarpusavio naudos principas⁷. Santykius, kuriuose šis principas neveikia, t. y. galios hierarchijoje aukštesnis asmuo remia hierarchijoje žemiau esantį žmogų, mainais nereikalaudamas paramos ar lojalumo, galima įvardyti kaip favoritistinius. Tokį santykių modelį dažniau plėtoja ne pavieniai asmenys su kitais pavieniais asmenimis, bet institucija ar neformali grupė su kita grupe. Pavyzdžiui, Sovietų Lietuvoje buvę tarpuka-

rio komunistai pogrindininkai rėmė raudonuosius partizanus, demobilizuotus, ypač iš 16-osios lietuviškosios divizijos, sovietinius karius ir sribus kaip lojalias ir pasižymėjusias grupes. Tokią tendenciją galima sieti ir su bendru bolševikų favoritizmu proletariatui ar neturtingiems valstiečiams – jiems buvo sudaromos sąlygos mokytis ir siekti karjeros. Dera nepamiršti ir buvusio nereto tarp nomenklatūros veikėjų paprasto viršininko ir pavaldinio santykio.

Tarpusavio nauda neatsiejama ir nuo tarpusavio atsakomybės, pereinančios į kolektyvinę atsakomybę: patrono – savo klientams, viršininko – pavaldiniams ir atvirkščiai. Tokia kolektyvinė atsakomybė, pasitelkus Rusijos imperijos teisės terminą ir principą, pagal kurį buvo renkami mokesčiai, rusiškai dar vadinama *krugovaja poruka* (круговая порука). Alena Ledeneva, kuri išsamiai tyrė šį principą, teigia, kad *krugovaja poruka* apibūdina situaciją, kai visi tam tikros grupės nariai yra atsakingi už individualius kiekvieno jų veiksmus, o kiekvienas narys – už savo grupės kaip visumos veiksmus⁸. Šis principas gali būti suvokiamas ir kaip kolektyvo savisaugos mechanizmas (tokiu jį laiko ir Olegas Chlevniukas⁹), kai grupės nariai pridengia (*cover up*) vienas kitą, ir kaip klanų veiklos santykių modelis. Su tuo sutinka ir A. Ledeneva – ji teigia, kad „*krugovaja poruka* apibūdina asmens kaip didesnio socialinio darinio (grupės, tinklo, šeimos ar klan) nario, o ne kaip izoliuoto individo, vedamo savo interesų, elgesio modelį arba santykius“¹⁰. Aiškindama šio reiškimo ištakas, ji teigia, kad Rusijoje senovėje kaip tik klanai, o ne atskiri asmenys buvo suvokiami kaip teisės subjektas, tad buvo taikomas kolektyvinės atsakomybės principas visam klanui, o šis savo ruožtu prižiūrėjo atskirus narius. Ji tvirtina, kad nors mokesčių surinkimo ir panašiais atvejais bendruomenėse egzistavo

kolektyvinės atsakomybės principas, tam tikri bendruomenės nariai, lyderiai, veikė kaip bendruomenės ir valdžios jungtis, tad jeigu buvo nevykdomi įsipareigojimai, pavyzdžiui, nesurenkami mokesčiai, baudžiami buvo kaip tik jie, dažniausiai kaimo seniūnai¹¹.

Sovietikos tyrėjai pažymi, kad nors *krugovaja poruka* modelis siekiant išvengti partinių bausmių, jas sušvelninti arba užgniaužti kritiką turėjo didelę reikšmę, bet svarbiau buvo ne šio modelio kolektyvinės atsakomybės principas, o grupės narių vienas kito pridengimas (*cover up*), ypač turint omenyje kriminalinius ar panašius nusikaltimus. Kaip teigia A. Ledeneva, visi turėjo užtarėjų aukštesniuose postuose, bet svarbiausia buvo neprarasti sveikos nuovokos, kiek galima nusižengti¹².

Krugovaja poruka modelis reiškia tam tikros grupės, šiuo atveju – Sovietų Lietuvos nomenklatūros, susitelkimą prieš galimą Maskvos ar vietinių rusakalbių kišimąsi ir bendrą siekį išlaikyti pozicijas pasitelkus kolektyvinę priedangą. Tačiau taip galėtume kalbėti tik jei kiekvienu atveju, kai lietuviškosios nomenklatūros atstovas patenka į bėdą, būtų buvę stengiamasi jam pagelbėti ir tai būtų buvę daroma sistemingai, bet iš toliau nagrinėjamų pavyzdžių matyti, kad sistemingumo nebuvo. Pasitaikydavo įvairių reakcijų į tokią pat nusižengimą ar tokią pat kompromituojančią medžiagą, kas leidžia kalbėti apie kiek glaudesnę, nei vien *krugovaja poruka* nulemtas, savitarpio solidarumą ir kolektyvinę priedangą.

Apskritai *krugovaja poruka* yra ganėtinai abstrakti sąvoka. Visą kolektyvinę priedangą ar paramą sudėjęs į šį vieną modelį, galima sukurti ir dar didesnę abstrakciją – visų komunistų partijos narių (vadinamųjų partokratų) kolektyvizmo jausmą. Sovietologas Charlesas Schwarzas aptarė ir išskyrė neoficialią, operacinę, ideologiją arba taisykles, pagal kurias buvo veikia-

ma Sovietų Sąjungoje. Anot vienos iš jų, partijos interesai yra aukščiau už teisinius interesus, tad joks partijos narys negali būti patrauktas baudžiamojon atsakomybėn be kurio nors lygio partijos komiteto pritarimo. Taip suformuojamas visų partijos narių kolektyvizmas, sudarantis sąlygas prasi-kaltusiems partijos nariams turint paramą išvengti baudmės¹³. Tačiau partijos aparate, įvairių lygių komitetuose buvo nemažai konkurencijos, tad apie visų partokratų kolektyvizmą galima kalbėti tik abstrakčiai, kaip apie socialinės grupės savivoką, bet ne kaip konkrečią paramą.

Tad matydami, kad sistemingų kolektyvinės priedangos veiksmų nebuvo, o kartu turėdami prieš akis nesistemingus klientelizmo atvejus, galime kalbėti, kad Sovietų Lietuvos partinis elitas ir žemesnioji nomenklatūra balansavo tarp kolektyvinių ir asmeninių interesų, daugiau naudodamiesi išpastarųjų.

PARTINĖS BAUSMĖS IR INSTITUCINIS ASPEKTAS

Akivaizdu, kad partinės baudmės buvo partijos vidaus suvaldymo įrankis. Tačiau partija buvo didelė ir hierarchiškai nevienalytė. Tad net ir skiriant partines nuobaudas buvo svarbus institucinis aspektas, tai yra kas skiria bausmę: Maskvos institucijos (SSKP CK, Partinės kontrolės komisija), LKP CK ar vietinis partijos komitetas. Tai priklausė nuo asmens, kuriam skiriama nuobauda, padėties nomenklatūros hierarchijoje ar jį į partiją priėmusios partinės organizacijos. Nuobaudą galėjo skirti ir partinės priežiūros institucija. Tokia buvo įkurta jau 1920 m. ir iš pradžių vadinosi RKP(b) Centrinės kontrolės komisija. 1934 m. įstaiga buvo pervadinta ir iki 1952 m. vadinosi Partinės kontrolės komisija prie VKP(b) CK. Vėliau institucijos

pavadinimas keitėsi*, bet funkcijos išliko tokios pat – tarnybinio ir asmeninio partijos narių elgesio svarstymas ir bausmės už nusižengimus partijos įstatams skyrimas¹⁴.

Panaikinti nuobaudą galėjo nutarimą priėmusi institucija. Tad jeigu medžiaga patekdavo į partinės kontrolės (taip apibendrintai vadintos partinės kontrolės institucijos) rankas, buvo rengiamas patikrinimas ir sunku buvo tikėtis nuobaudos išvengti ar bausmę sušvelninti. Tai liudija tuometinio vidaus reikalų ministro Juozo (Josifo) Bartašiūno atvejis, kai partinė kontrolė gavo informacijos, kad LSSR vidaus reikalų ministerija neteisėtai įsigydavo ir išgertuvėms ar kitiems reikalams naudodavo spiritą. Po patikrinimo J. Bartašiūnui ir jo pavaduotojui buvo skirtos partinės nuobaudos – papeikimai¹⁵. Lygiai po metų tarpininkaujant LKP(b) CK bausmė J. Bartašiūnui buvo panaikinta.

Tačiau kai nusižengėlių svarstydavo vietos partijos komitetas, daugeliu atvejų būdavo sulaukiama švelnesnės bausmės. Pavyzdžiui, diskutuodami, kaip nubausti tuometinę partijos Šakių aps. komiteto pirmąją sekretorę Tatjaną Jančaitytę (smulkiau apie tai straipsnyje kalbama toliau), kai kurie LKP(b) CK biuro nariai (Kazimieras Liaudis, Mečislovas Gedvilas, J. Bartašiūnas) buvo linkę bausmę švelninti, motyvuodami tuo, kad ji ir partijos Šakių aps. komiteto antrasis sekretorius į apskaitą neįtrauktas lėšas naudojo ne savo, bet komiteto reikmėms, o liepti lėšas grąžinti reišė pripažinti, kad pinigai buvo pavogti¹⁶. Buvo išsakyta ir priešinga nuomonė. LKP(b) CK sekretorius kadrans Danijilas Šupikovas teigė, jog per švelni bausmė neleis suprasti, kad buvo pasielgta blogai¹⁷. Antanas Snieč-

kus šiuo klausimu nepasisakė, o švelnintojo vaidmenį prisiėmė M. Gedvilas. Jis manė, kad nutarimo projekte „parašyta kiek per aštriai, reikia sušvelninti remiantis tuo, ką gero abu padarė Šakių apkomui. Toks sprendimas būtinas.“¹⁸ Tolesnės diskusijos neužrašytos, Aleksandras Trofimovas tik perskaitė nutarimo projekto formuluotę („pareikšti papeikimą Jančaitytei įrašant į įskaitos kortelę, o Krimeznojui [antrajam sekretoriui. – M. Ė.] – griežtą papeikimą įrašant į įskaitos kortelę“¹⁹). Matyt, sutarta bausti ne taip griežtai, nes galutiniame nutarime nurodytos švelnesnės bausmės.

Labai svarbus partijos veiklos ir kartu partinės drausmės reguliavimo dokumentas buvo partijos įstatai. Tiriamuoju metu veikė 1934 m. priimti ir 1939 m. VKP(b) XVIII suvažiavime papildyti partijos įstatai, kurių lietuviška versija pasirodė 1940 m. Juose numatyta tokia partinių nuobaudų sistema: organizacijai – papeikimas arba perregistravimas (organizacijos paleidimas); atskiriems nariams – keli nevieši papeikimo būdai (įspėjimas, išbarimas ir pan.), viešas papeikimas, laikinas nušalinimas nuo pareigų, pašalinimas iš partijos, pašalinimas iš partijos pranešant saugumo ar teisės saugos organams. Tačiau komunistų partijos įstatų redakcijoje, priimtoje 1952 m., skyriaus apie partines bausmes nebeliko. Joje apie nuobaudas pasakyta tik tiek, kad aukščiausia bausmė yra pašalinimas iš partijos, o už smulkesnius nusižengimus galima taikyti švelnesnes bausmes – viešą kritiką, papeikimą (toliau nekonkretinant pridėti žodžiai „ir taip toliau“). Taip pat galimas ir partijos nario perkėlimas į kandidatus, trunkantis iki vienerių metų.

* 1952–1962 m. institucija vadinosi Partinės kontrolės komitetas prie SSKP CK. Reformuojant valdymo aparatą jis buvo sujungtas su Valstybės kontrole ir tapo Partijos ir valstybės kontrolės komitetu prie SSKP CK ir SSRS MT. Nikitą Chruščiovą nušalinus nuo valdžios, buvo grąžintas senasis pavadinimas ir įstaiga iki 1990 m. veikė Partinės kontrolės komiteto prie SSKP CK pavadinimu. Tarp jos funkcijų buvo įvairių skundų nagrinėjimas ir komunistų baudimas, taip pat bausmių panaikinimas ir rehabilitavimas.

1961 m. SSKP XXII suvažiavime buvo priimta nauja partijos įstatų redakcija, kuri, pakeista ir papildyta (1966, 1971 ir 1986 m.), galiojo iki 1991 m. Joje partinės baudmės aptartos kiek smulkiau. Partijos narys galėjo būti baudžiamas vieša kritika, papeikimu arba griežtu papeikimu, taip pat papeikimu ir griežtu papeikimu įrašant į įskaitos kortelę ir pašalinimu iš partijos. Ypatingais atvejais buvo galima partijos narį iki vienerių metų perkelti į kandidatus. Tačiau esama ir keistų neatitikimų. Dar penktajame dešimtmetyje partijos nariams buvo skiriamos baudmės, kurios įstatuose atsirado daug vėliau. Pavyzdžiui, papeikimas įrašant į įskaitos kortelę kaip partinė baudmė numatytas tik 1961 m., bet praktikoje tokia baudmė buvo taikoma gerokai anksčiau – Sovietų Lietuvoje ji skirta dar 1946 m. Tai verčia daryti prielaidą, kad buvo vadovaujamosi kažkokiais kitais partijos tvarkos dokumentais arba praktika, kuria remiantis baudmės vėliau pateko ir į įstatus.

Skiriant partines nuobaudas itin svarbi buvo skundų praktika. Žmonės rašė laiškus, kuriuose nurodydavo įvairias problemas arba paprasčiausiai skųsdavo prasižengusius biurokratus. Pasitaikydavo ir vienų biurokratų skundų prieš kitus. Reaguojama į tai būdavo įvairiai. Vienais atvejais ant skundo buvo užrašoma „į bylą“ ir dokumentas atsidurdavo archyve, kitais atvejais dokumentas

buvo vizuojamas tiesioginiam viršininkui, o griežčiausia reakcija buvo faktų patikrinimas, kai į skundžiamą komitetą ar įstaigą atvykdavo tikrintojų brigada (pavyzdžiui, žr. dokumentą LKP(b) Kauno miesto komjaunimo komiteto pirmojo sekretoriaus Konstantino Gabdanko byloje²⁰).

Tokių laiškų sulaukdavo ir SSKP CK, taip pat aukšti sovietiniai veikėjai*, centriniai partiniai laikraščiai, iš regionų jie buvo siunčiami ir LKP(b) CK. Visi jie turėjo būti nagrinėjami, bet praktika buvo tokia, kad laišakai, atsiųsti į SSKP CK iš Lietuvos, būdavo grąžinami nagrinėti LKP(b) CK**, o čia, ėmus veikti kolektyvinės atsakomybės ar „šiukšlių nenešimo iš namų“ principui, skundai galėjo atsidurti archyve. Tai yra nagrinėjęs istorikas Vladimiras Kozlovas. Jis tokias praktikas taip pat siejo su *krugovaja poruka*. V. Kozlovas teisingai nurodė, kad Rusijos visuomenė, nemokėdama taikyti demokratinių kontrolės metodų, bandė biurokratus kontroliuoti skundais, tad biurokratai turėjo išmukti nuo jų gintis²¹. Tiesa, jei tokių skundų labai padaugėdavo (arba jei problemų dirbtinai pridarydavo vietoje esantys oponentai, pavyzdžiui, antrieji sekretoriai) ir jie Maskvos biurokratams nuolat keldavo susirūpinimą, centrinė valdžia galėjo pasinaudoti savo teise įsikišti. Panašiai įvyko 1950 m. Estijoje, kur, tiesa, skundų nebuvo

---

* Pavyzdžiui, 1952 m. sausio mėn. Josifui Stalinui buvo atsiųstas anoniminis laiškas iš Lietuvos. Jame išdėstytos problemos (banditizmas, įvairūs gandai ir pan.), su kuriomis esą Lietuvoje nekovojava, ir siūloma, kaip jas įveikti. Tarp kitų buvo ir siūlymas atlikti partinį valymą ir „išmesti užsisėdėjusius ir neveiksnius darbuotojus“. Žr. 1952 m. sausio 18 d. anoniminis laiškas J. Stalinui, Rusijos valstybinis socialinės politinės istorijos archyvas, f. 558, ap. 11, b. 903, l. 78–80.

** Šis mechanizmas nėra smulkiai iširtas, bet archyve esama VKP(b) CK ar SSKP CK (dažniausiai – Ypatingojo sektoriaus ar kanceliarijos) persiųstų dokumentų, kuriuose nurodoma, kad gautas laiškas (skundas), ir prašoma į jį reaguoti. Antai 1960 m. vasario 1 d. LKP CK biuro posėdyje nagrinėtas SSKP CK gautas laiškas, kuriama rašoma, kad Rietavo rajono komitetas priima į partiją netinkamus asmenis. Buvo nutarta tik atkreipti Rietavo rajono komiteto dėmesį į pažeidimus ir pareikalauti kelti kadry parinkimo lygį. Žr. LKP CK biuro posėdžio 1960 m. vasario 1 d. protokolą, LYA, f. 1771, ap. 206, b. 99, l. 7–8. Laiškus persiūsdavo ir laikraščio „Pravda“ redakcija, pavyzdžiui, vieną tokį atvejį A. Sniečkus pasižymėjo savo užrašuose. Žr. A. Sniečkaus užrašai bloknuose, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 26, l. 11.

daug, bet viena iš elitui oponuojančių grupuočių dirbtinai aštrino situaciją²².

PARTINĖS BAUSMĖS: NUO KOMPROMITUOJANČIOS MEDŽIAGOS IKI FINANSINIŲ NUSIŽENGIMŲ

Galimas klientelizmo ir kolektyvinės priedangos apraiškas ar favoritizmo užuomazgas, pasireiškiančias skiriant, švelninant ar panaikinant partines nuobaudas, galima skirstyti į kelias rūšis. Pirmoji – su praeitimi susijusi arba gimines kompromituojanti medžiaga. Antroji – kaltinimai nacionalizmu veikloje, kalbose arba parenkant darbuotojus. Mat daugeliui iš kitų SSRS vietovių atvykusių partinių kadrų didelė dalis Lietuvos komunistų ir nemažai valdymo aparato darbuotojų atrodė nacionalistai. Trečioji rūšis – finansinių ar turto grobstymo nusikaltimų problemos ir ketvirtoji – skundai ir nuobaudos, skiriami dėl nekompetencijos ar moralinių nusizengimų. Šalia to, žinoma, galima išskirti ir daugiau vadinamųjų partinės veiklos, drausmės ar etikos pažeidimų.

Su praeitimi susijusi kompromituojanti medžiaga. Komunistams buvo itin svarbi tiek savo pačių, tiek ir aplinkos praeitis – ji turėjo būti be įtarimų ir šešėlių. Sovietmečiu tarp partinių ir valstybės kadrų galima buvo išgirsti patarimą „nesusigadink biografijos“, kas reiškė būtinybę konformistiškai balansuoti. Sovietmečiu biografijoms tikrinti buvo sugalvotos kadrų įskaitos anketos, asmens bylos ir kiti stalininiai kadrų valdymo įrankiai. Anketose partijos nariai turėjo aprašyti savo gyvenimą, nurodyti visas organizacijas, kurioms priklausė, taip pat kalintus, emigravusius į užsienį ar ištremtus giminaičius, giminių ryšius su „priešais“, „svyravimą dėl

partijos linijos“, gautas nuobaudas ir pan. Ypač skrupulingai į tai buvo kreipiamas dėmesys naujosiose respublikose, kurių žmonės, dvidešimt metų gyvendami nepriklausomose valstybėse, kartais dalyvavo įvairių organizacijų veikloje ar buvo įsitraukę į kitas niekuo neišsiskiriančias veiklas, kurias tik bolševikai laikė priešiškomis sovietų valstybei.

Paties A. Sniečkaus šeima, sovietų supratimu, buvo buožės, be to, joje buvo emigravusių asmenų, tačiau jis nuo partinių struktūrų to neslėpė, nuo šeimos atsiribojo, todėl bent atviro puolimo dėl to išvengė (galbūt Rusijos archyvuose yra išlikę kokių nors pažymų apie A. Sniečkų ir jo šeimą). Bet kai kurie jo aplinkos žmonės turėjo bėdų dėl įvairaus lygio partines instancijas pasiekdavusių skundų ir kompromituojančios medžiagos, ypač stalininiu laikotarpiu, nes vėliau tai buvo primiršta, o naujų faktų išskildavo retai.

Paminėtinas LKP(b) CK sekretoriaus Stasio Filipavičiaus atvejis. Tarpukariu jis trumpą laiką priklausė Šaulių sąjungai. Autobiografijoje, rašytoje po okupacijos 1940 m. rugsėjį, S. Filipavičius nurodė, kad buvo įstojęs į Šaulių sąjungą, tačiau kai buvo suimtas (už komunistinę veiklą), jį iš ten išmetė. Bet 1941 m. birželio 4 d. jis jau rašė, kad į Šaulių sąjungą įstojo LKP instruktoriaus nurodymu. Kadangi S. Filipavičius sėkmingai kopė karjeros laiptais, matyt, šis faktas nelabai kam užkliuvo, bet 1952 m. remiantis informacija, kad S. Filipavičius buvo Šaulių sąjungos narys, pasiūlyta jį atleisti iš partinių pareigų. Netrukus LKP(b) CK Partinių, profsąjungų ir komjaunimo organų skyriaus vedėjas N. Gusevas sudarė sąrašą LKP(b) CK nomenklatūrai priklausančių asmenų, kurie tarpukariu buvo Šaulių sąjungos nariai. Pirmasis šiame penkiolikos asmenų sąrašė įrašytas tuometinis LKP(b) CK sekretorius S. Filipavičius²³.

Kad šis klausimas iškilo ir buvo eskaluojamas, liudija S. Filipavičiaus pasiaiškinimai (pirmą jų parašė 1952 m. birželio 10 d., antrą – 1952 m. rugsėjį²⁴) ir jį pažįstančių partijos narių atsiliepimai²⁵. Tiesa, tai nepadėjo S. Filipavičiui neprarasti darbo: tikėtina, kad vengiant aštrinti padėtį jis buvo atleistas iš LKP(b) CK sekretoriaus pareigų ir perkeltas į Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojus. Beje, iš toliau aptariamų pavyzdžių matyti, kad toks perkėlimas į kiek menkesnes (nors nebūtinai žemesnes), ne tokias viešas ir – ypač svarbu – nepartines pareigas buvo išlikimo taktikos elementas – laukta, kol viskas nurims. Beje, iš penkiolikos sąrašė minimų žmonių į kitą darbą perkelti devyni.

Vis dėlto svarbiausias čia buvo oficialus LKP(b) CK požiūris į partijoje esančius buvusius šaulius. 1953 m. pradžioje jį išdėstė pats A. Sniečkus. Trys šio požiūrio punktai nenumatė beveik jokios atsakomybės Šaulių sąjungoje buvusiems LKP(b) nariams, nors, kaip žinome, paprasti piliečiai už tai galėjo būti nuteisti arba tai galėjo tapti kaltinimus sunkinančia aplinkybe ar kompromituojančia medžiaga, kuria buvo pasinaudojama verbuojant MGB agentus. A. Sniečkus prašė SSKP CK pasižymėjusių partijos narių priklausymą Šaulių sąjungai prilyginti buvimui kitose partijose, o ne antisovietinėje organizacijoje. Komunistų partijoje siūlyta palikti ir tuos buvusius šaulius, kurie 1940 m. buvo patikrinti ir pripažinti partijos nariais, o tų, kurie įstojo į partiją po 1940 m., nurodyta patikrinti veiklą²⁶. Akivaizdu, kad nenorėta aukoti gerai dirbančių lietuvių tautybės (kitokių šaulių, matyt, ir nebuvo) asmenų.

S. Filipavičiui padėjo tai, kad jis, kaip minėta, į Šaulių sąjungą įstojo LKP instruktoriaus nurodymu. Visus patikrinimo faktus, taip pat partijos kolegų atsiliepimus apie jį A. Sniečkus susumavo 1953 m. rugsėjo 7 d. rašte SSKP CK sekretoriui Nikolajui Šatalinui ir paprašė „SSKP Centro komitetą

nedaryti trukdžių iškeliant S. Filipavičių [į aukštesnes pareigas. – M. Ė.], jeigu tai atitiks jo darbinės savybes“²⁷. Iš to galima spręsti, kad A. Sniečkui rūpėjo išsaugoti darbuotoją, kuriuo jis pasitikėjo ir kurį buvo numatoma skirti į kiek viešesnes (bet hierarchiškai ne aukštesnes) – ministro – pareigas.

Kaltinimai nacionalizmu. Vienas būdingesnių šios rūšies pavyzdžių – Edvardo Čipkaus istorija. Šis asmuo nebuvo nei LKP(b) CK, nei juolab LKP(b) CK biuro narys, bet jo atvejis įdomus ir būdingas tuo, kad jis buvo asmeniniais ryšiais susijęs su A. Sniečkumi ir Motiejumi Šumausku. 1940 m. A. Sniečkaus pasirinkimu jis buvo paskirtas Utenos kalėjimo viršininku ir iki prasidedant karui dirbo NKVD sistemoje. Dar svarbiau, kad septintajame dešimtmetyje E. Čipkus su A. Sniečkumi ir kitais aukštais pareigūnais mėgo medžioti, o su M. Šumausku – žvejoti²⁸.

E. Čipkaus atleidimo iš LKP(b) Kauno aps. komiteto pirmojo sekretoriaus pareigų istorija susijusi su 1946 m. vasarą vykusiu puolimu prieš Kauno miesto ir apskrities vadovybę, kurio auka tapo ir tuometinis LKP(b) CK biuro narys J. Grigalavičius. Prieš E. Čipką sulaukta partijos Kauno aps. komiteto Karinio skyriaus vedėjo Meleščenkos ir „Sovetskaja Litva“ korespondento Kauno apskrityje Sincino²⁹ (pastarojo vaidmuo viešinant komitetų, ministerijų ir pavienių darbuotojų „klaidas“ tuo laikotarpiu buvo tikrai nemažas) skundų. Kadangi ką tik buvo atliktas partijos Kauno m. komiteto valymas, šiam miestui buvo skiriama nemažai dėmesio. LKP(b) CK, nelaukdamas, kol įsikiš svetima ranka, pasiuntė LKP(b) CK inspektorius tikrinti Kauno aps. komiteto. Patikrinimas vyko 1946 m. rugpjūčio 16–19 d.

Nors prieš pat patikrinimą, 1946 m. rugpjūčio 4 d., LKP(b) CK sekretorius

Eduardas Ozarskis parašė palankią E. Čipkaus charakteristiką, kurioje pažymėjo, kad tai „augantis partinis darbuotojas“, ir gerai įvertino jo darbą partijos Kauno aps. komitete³⁰, inspektoriai padarė išvadą, kad E. Čipkų reikia atleisti. Jis buvo kaltinamas „nacionalistiniais“ pasisakymais prieš rusakalbius darbuotojus, vengimu priimti juos į darbą ir stengimusi atleisti jau dirbančius. Daug svaresni buvo kaltinimai ryšiais su buvusiais darbuotojais, neva prisidėjusiais prie partizanų³¹. Įtarti šiuos faktus buvus subabrikuotus nėra pagrindo.

Inspektorių išvados buvo apsvarstytos 1946 m. spalio 11 d. LKP(b) CK biuro posėdyje, kuriame dalyvavo vos keturi biuro nariai ir vienas kandidatas į narius, VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas ir du LKP(b) CK aparato darbuotojai³². Deja, biuro narių pasisakymų, diskusijų ar papildomų dokumentų, pateiktų šiam posėdžiui, neišlikę. Biuras priėmė nutarimą atleisti E. Čipkų iš pareigų „už nacionalistinius išsišokimus bei įtartinų elementų globą“ ir pareikšti jam papėikimą įrašant į įskaitos kortelę³³.

Nežinia, koks buvo pirminis šio nutarimo projektas, ar buvo siūloma griežtesnė bausmė (to laikotarpio atmosfera ir kiti atvejai sufleruoti kaip tik tai), ar, atvirkščiai, ji buvo švelninama kaip minėtu T. Jančaitytės atveju, bet įdomu pažiūrėti, kaip klostėsi E. Čipkaus karjera po šio įvykio. Logiška būtų manyti, kad taip susiteršęs darbuotojas turėjo negauti normalaus darbo partijos ar kitose struktūrose, bet E. Čipkus buvo paskirtas Kauno universiteto Ūkio dalies prorektorius pavaduotoju, vėliau prorektoriumi. Toks perkėlimas į gana svarbias, gerai apmokamas, bet neviešas ir ramias pareigas buvo išlikimo taktikos elementas – laukta, kol nurims audra (panašių situacijų ir kad pavaldiniai tikėjo, jog menkavertės bausmės lems tik didesnį patrono prielankumą, pastebėjo ir S. Grybkaukas³⁴). Kiek ilgiau nei

dvejus metus padirbęs Kauno universitete, E. Čipkus 1949 m. buvo paskirtas Kauno aps. vykdomojo komiteto pirmininku, taigi į kiek žemesnes pareigas toje pat apskrityje. Po metų jis buvo paskirtas į vieną svarbiausių LKP(b) CK Partinių, profsajungų ir komjaunimo organų skyrių atsakinguoju organizatoriumi³⁵, bet dirbti čia nepradėjo (tikėtina, dėl ligos), o netrukus tapo Kauno miesto vykdomojo komiteto pirmininku. Vėliau buvo rekomenduotas į Aukštąją partinę mokyklą prie LKP(b) CK, bet mokytis neišvyko, nes susirgo tuberkulioze ir ilgokai gydėsi³⁶.

Jau vien tai, kad E. Čipkus, net ir gavęs partinę nuobaudą, buvo paskirtas dirbti LKP(b) CK aparate, svarbiame skyriuje, ir siunčiamas mokytis, rodo, kad juo buvo pasitikima, o partinė nuobauda tegaliojo popieriuje. Visgi garbės ji nedarė, o galbūt ir trukdė, nes E. Čipkus 1952 m. kreipėsi prašydamas patikrinti faktus iš naujo ir nuobaudą panaikinti. Neaišku, kodėl šiuo klausimu kreiptasi kaip tik tada, bet nagrinėtais atvejais beveik visi asmenys to prašė panašiu metu, 1951–1952 m. Matyt, tai susiję su susiklosčiusiomis aplinkybėmis ar jėgų pusiausvyra.

1952 m. buvo atliktas pakartotinis tyrimas, kurį rengė LKP(b) CK sekretorius S. Filipavičius (tas pats, kuris panašiu metu turėjo bėdų dėl priklausymo tarpukariu Šaulių sąjungai³⁷), MGB ministro pavaduotojas Ilja Počkajus ir LKP(b) CK atsakingasis organizatorius Urazovas. Buvo nustatyta, kad visi E. Čipkų kaltinantys faktai, išskyrus vienintelį „nacionalistinį“ pasisakymą, nepasitvirtino³⁸. Tai tik paremia nuomonę, kad panašios nuobaudos būdavo skiriamos, kai, pasiskirsčius jėgų pusiausvyrai, kitokio sprendimo būdavo neįmanoma priimti. E. Čipkaus atleidimo metu, 1946 m., didelę įtaką turėjęs Vladimiras Ščerbakovas nebūtų praleidęs to atvejo pro pirštus, o A. Sniečkus

po Vasilijaus Žavoronkovo vadovaujamos komisijos patikrinimo rizikuoti negalėjo. Juolab kad jeigu anuometinių tikrintojų išvados išties būtų buvusios klaidingos, vėliau jiems tai būtų užtraukę tam tikrą atsakomybę, bet prieš 1946 m. E. Čipkaus veiklą tyrusius Oleką ir Popovą nieko panašaus nesiiimta.

Be abejo, šioje istorijoje negalima kalbėti apie ypatingą A. Sniečkaus globą, bet žinant, kad vėliau šie žmonės buvo gana artimi, neabejotina, kad E. Čipkų jis tikrai parėmė. 1952 m. pabaigoje pats LKP CK pirmasis sekretorius parašė raštą tuometiniam SSKP CK Partinių, profsąjungų ir komjaunimo organų skyriaus inspektoriumi Jurijui Andropovui, kuriame išdėstė visas aplinkybes ir atvirai teisingo E. Čipkaus elgesį. Pavyzdžiui, dėl minėto „nacionalistinio“ pasisakymo A. Sniečkus rašė: „[...] drg. E. Čipkus paaiškino, kad tie žodžiai buvo skirti asmenims, kurie užsiima kenkimu. Buvęs partijos Kauno aps. komiteto antrasis sekretorius drg. Daškevičius [...] patvirtino, kad anuomet į darbą buvo priimta daug nepatikrintų žmonių, kurie užsiėmė kooperatinės nuosavybės grobstymu.“³⁹ Nesant būtinybės vargu ar būtų buvę vargstama rašant centro pareigūnams teisinamuosius raštus. Čia net galima kalbėti apie savotišką klientelizmo, skirto formalioms biurokratinėms taisyklėms apeiti, suartėjimą su tomis pačiomis biurokratinėmis taisyklėmis – formalūs instituciniai raštai buvo pasitelkiami klientelinėms paslaugoms garantuoti. Panašiai galima pasakyti ir apie partines charakteristikas. Būdamos svarbios skirstant kadrus, jos tapo biurokratinio mechanizmo įrankiu ir buvo skirtos kito asmens kompetencijoms, gebėjimams ir darbo kokybei aprašyti, taigi galėjo būti patronų panaudotos savo klientams proteguoti.

Būdingas ir LKP(b) CK biuro nario J. Grigalavičiaus atvejis. 1946 m. vasarą jis buvo apkaltintas nacionalizmu ir atleistas iš

pareigų. Tikėtina, kad jam buvo bandoma sukurpti baudžiamąją bylą. Nors MGB nepavyko tam rasti pagrindo, J. Grigalavičius keturis mėnesius išgyveno nežinioje ir buvo oficialus bedarbis. Tik 1946 m. spalio mėn. jis buvo priimtas mokytis į ką tik pertvarkytą Vilniaus dvimetę partinę mokyklą. Taigi ir vėl buvo griebtasi išlikimo taktikos laukiant, kol visi pamirš ankstesnę padėtį. J. Grigalavičiui netgi neskirta partinė nuobauda, tad baigęs partinę mokyklą jis iškart pradėjo eiti gana aukštas pareigas – tapo LKP(b) Šilutės aps. komiteto pirmuoju sekretoriumi. Vėliau buvo Klaipėdos sr. sekretorius.

Finansiniai ir kiti materialiniai nusižengimai. Į prastai tvarkomą buhalteriją, lėšų neįtraukimo į apskaitą atvejus ar tiesiog finansų iššvaistymą buvo žiūrima gana rimtai. Tai galėjo reikšti ne tik darbo netekimą, bet ir kalėjimą. 1949 m. iškilo juodosios buhalterijos LKP(b) Šakių aps. komitete istorija. Komitetui vadovavo T. Jančaitytė, kuri su broliais dar tarpukariu buvo susijusi su komunistiniu pogrindžiu, už tai keletą kartų pati ir broliai kalėjo. Kadangi komunistinis pogrindis nebuvo plataus masto, A. Sniečkus turėjo ją pažinoti iš seniau, juolab kad T. Jančaitytė buvo kilusi iš Šakių aps. Barzdų miestelio, kuris nuo A. Sniečkaus gimtinės nutolęs tik kelias dešimtis kilometrų.

Pokario metais T. Jančaitytė pelnė neblogos vadovės vardą, nes ne kartą viršijo įvairius planus, o Šakių apskritis, nors stipriai nuniokota karo, buvo sparčiai atstatoma. Vis dėlto tai neišgelbėjo nuo sunkių kaltinimų finansiniais pažeidimais. Istorija baigėsi tuo, kad 1949 m. gegužės mėn. T. Jančaitytei buvo pareikštas papeikimas, ji įpareigota sutvarkyti partijos apskrities komiteto finansus ir grąžinti į partijos biudžetą 1 400 rb. Dar griežtesnė baudmė teko buvusiam Šakių aps. komiteto antrajam sekretoriui Kremeznovui⁴⁰.

Iš išlikusių dokumentų matyti, kokios pozicijos laikėsi LKP(b) CK biuro nariai, diskutuodami dėl nutarimo projekto: K. Liaudis ir J. Bartašiūnas siūlė švelninti nutarimo tekstą, tam pritarė ir M. Gedvilas, pabrėždamas būtinybę priimti nutarimą kaip pamoką kitiems partijos komitetams. Tačiau D. Šupikovas ir A. Trofimovas pasisakė prieš bausmės švelninimą, todėl galutinis nutarimo variantas buvo tik šiek tiek švelnesnis – bausmė T. Jančaitytei iš papeikimo įrašant į įskaitos kortelę buvo pakeista paprastu papeikimu⁴¹. Išlikusiuose biuro narių svarstymuose trūksta A. Sniečkaus pasisakymo, nors manytina, kad šiuo klausimu jis turėjo išsakyti savo požiūrį, nes to nepadaryti nebūtų leidę tokie veikėjai kaip D. Šupikovas. Matyt, A. Sniečkus nesistengė iškart gelbėti į bėdą patekusios pažįstamos, nes tai galėjo atsiliepti jam pačiam. Atsargumas buvo viena iš jo politinio ilgaaamžiškumo priežasčių.

Galbūt ši nuojauta A. Sniečkaus neapgavo, nes netrukus į viešumą iškilo kita istorija – dėl 1945 m. iš partijos Šakių apskr. komiteto dingusių 10 000 rb, apie ką pranešė buvęs komiteto darbuotojas A. Lukšys⁴². T. Jančaitytei, jau turinčiai partinį papeikimą, vėl teko aiškintis. Kaltinimai buvo gana svarūs. Juodosios buhalterijos atveju buvo galima sakyti, kad lėšos panaudotos įvairioms komiteto reikmėms (stribų maitinimui, transportui, jo remontui ir pan.), o šiuo atveju pinigai atiteko pačiai T. Jančaitytei⁴³.

Šis faktas buvo tiriamas, bet T. Jančaitytė, nors ir gavusi papeikimą, Lietuvą padalijus į sritis, 1950 m. viduryje išvyko dirbti į LKP(b) Kauno sr. komitetą. Tai buvo nemažas paaukštėjimas, nes srities komitetas buvo aukštesnio lygio nei apskrities. Po poros metų vėl regime pažįstamą scenarijų: partinė bausmė T. Jančaitytei panaikinama⁴⁴ ir ji išvyksta mokytis į Maskvą, į Aukštąją partinę mokyklą prie VKP(b) CK⁴⁵. Dabar jau nemažą vaidmenį suvaidino A. Sniečkus –

jis savo (ne kito sekretoriaus ar Partinių, profsajungų ir komjaunimo organų skyriaus vedėjo) vardu nusiuntė raštą VKP(b) CK Partinių, profsajungų ir komjaunimo organų skyriaus vedėjui N. Pegovui. A. Sniečkus paaikšino T. Jančaitytės poelgį ir kam buvo naudojamos į apskaitą neįtrauktos komiteto lėšos (stribų maitinimui, remontui, paramai komiteto darbuotojams, neetatinių vairuotojų algoms), taigi, suprask, pinigai nebuvo švaistomi asmeninėms reikmėms, nors prieš metus LKP(b) CK biuro posėdyje D. Šupikovas kalbėjo kaip tik atvirkščiai. Dėl kaltinimų pasisavinus 10 000 rb A. Sniečkus rašė: „Lukšio pareiškimas dėl lėšų pasisavinimo kelia abejonių, juolab kad minėtą pareiškimą [dėl pinigų pasisavinimo. – M. Ė.] jis parašė po to, kai Šakių apskrities komitetas pašalino jį iš VKP(b) narių, nes jis nuslėpė nuo komiteto, kad tarnavo pasienio policijoje [nepriklausomos Lietuvos. – M. Ė.]“⁴⁶ Nors šioje istorijoje trūksta kai kurių duomenų ir dokumentų, matyti, kad pats LKP(b) CK pirmasis sekretorius pasirūpino užtarti partijos narę lietuvę, vadinasi, tai veikiau rodo lietuvišką partinį kolektyvizmą, o ne konkrečių asmenų klientelizmą, nors, kol kas trūkstant daugiau duomenų, negalima atmesti ir šito.

Net saugumo ir vidaus reikalų sistemos darbuotojai negalėjo išsisukti nuo formalių bausmių. Dar 1946 m. tuometinis VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas V. Ščerbakovas gavo LSSR prokuroro raštą, pranešantį, kad Bartkuškio tarybinio ūkio direktorius iš spirito gamyklos neteisėtai išdavė 2 428 l spirito. Iš šio kiekio 50 l atiteko MGB Vilniaus aps. skyriui, 20 l – MVD Vilniaus aps. skyriui, taip pat kelioms ministerijoms, nurodyti ir konkretūs spirito gavę asmenys⁴⁷. Iš šio rašto neaišku, kokių imtasi veiksmų, bet dauguma paminėtų žmonių savo darbo vietose išliko, o daugiau dokumentų, rodančių šios istorijos baigtį nerasta. Tačiau tuo ši istorija nesibaigė.

Kažkas sukauptą medžiagą nusiuntė į Maskvą. 1949 m. pabaigoje VKP(b) CK Partinės kontrolės komisija, atlikusi tyrimą, nustatė, kad 1946–1947 m. Vidaus reikalų ministerija nelegaliai gavo 400 l spirito, už kurį mokėjo „techninę kainą“ ir kurio didžioji dalis buvo iššvaistyta rengiant kolektyvines išgertuves arba išduota darbuotojams. Už tai komisija nutarė pareikšti griežtą papeikimą su įspėjimu ir įrašymu į įskaitos kortelę LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui ir jo buvusiam pavaduotojui Aleksandrui Čečioviui⁴⁸. Taigi bausmė buvo gana didelė. Bet po nutarimo priėmimo praėjus metams J. Bartašiūnas, tarpininkaujamas LKP(b) CK, kreipėsi į komisiją, prašydamas papeikimą panaikinti. 1951 m. kovo 20 d. jo prašymas buvo patenkintas⁴⁹.

Nusižengimai „komunistinei moralei“ ir ryšiai su „nacionalistais“. Vienas iš iliustruojančių pavyzdžių – Petro Murausko atvejis. Nepriklausomoje Lietuvoje šis asmuo buvo susijęs su nelegalia komunistine veikla, už ką septynerius su puse metų kalintas. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, dirbo performuojamame Valstybės saugumo departamente Rokiškio aps. viršininku. Karo metais tarnavo 16-ojoje lietuviškojoje divizijoje, buvo kuopos politinis vadovas ir kuopos vadas. 1945 m. paskirtas LKP(b) Tauragės aps. pirmuoju sekretoriumi. Ir nors turėjo nemažų problemų dėl savo gyvenimo būdo, bet dirbo įvairiose gana svarbiose institucijose, nuo 1956 m. buvo kandidatas į LKP CK narius, nuo 1958 m. – LKP CK narys⁵⁰.

Kaip ir nemaža dalis buvusių pagrindininkų, sovietinių partizanų ar frontininkų, P. Murauskas savo vadovaujamoje apskrityje jautėsi nebaudžiamas ir elgėsi ne pagal pareigas. 1946 m. LKP(b) CK gavo skundą: „Šiuo pareiškiu, kad Tauragės apskr. sekretorius dr. Murauskas peržengė partijos nustatytą liniją. 1) draugas Murauskas per naujakurių

subuvimą Kaltinėnuose susimušė su ten laikinai esančiais kareiviais [...]. 2) Draugas Murauskas teikia pagalbą – siunčia kažkaip siuntinius ištremtam Žukui, buv. partizanui, mokytojui. Jis apsisotja gyventi pas ištremtojo motiną Žukienę Kaltinėnuose [...]. 3) Draugas Murauskas artimai santykiauja su buožės Gedvilo žmona Mele Gedvilienė [...]. 4) Murauskas savo meilužei [...] pats ieškojo buto Tauragėje.“⁵¹ MGB agentai pranešė, kad P. Murauskas išties turi meilužę Šilalėje, taip pat lankosi pas moterį Tauragėje⁵².

Tačiau šie faktai P. Murauskui nepakenkė, neaišku net, ar jie išvis buvo tiriami, nes ant skundo yra A. Sniečkaus rezoliucija perduoti jį LKP(b) CK sekretoriui E. Ozarskiui ir šio rezoliucija „Į asmens bylą“, o tai reiškė savotišką informacijos numarinimą. Tiesa, gerokai vėliau, 1953 m., šie duomenys vėl iškilo į viešumą ir LKP CK Lengvosios pramonės skyriaus vedėjas, sužinojęs apie byloje esantį skundą, iškvietė P. Murauską pasiaiškinti. Netrukus P. Murauskas parašė A. Sniečkui pareiškimą, prašydamas ištirti faktus. Jis aiškino, kad su Gedvilų šeima nesielgė kaip nors kitaip nei su visais, jo įsakymu šeima buvo apmokestinta ir pan. Be to, P. Murauskas metė ir dar vieną kortą – parašė, kad, anot buvusių apskrities partinių ir sovietinių darbuotojų, tie Gedvilai esantys LSSR Ministrų Tarybos pirmininko M. Gedvilo giminės⁵³.

Po kiek laiko ši istorija, matyt, ir vėl buvo narpliojama, nes P. Murauskas ir toliau atkreipdavo į save dėmesį. 1951 m. jis buvo apkaltintas 1 766 rb iššvaistymu iš Šiaulių sr. vykdomojo komiteto, kur tada dirbo, kasos. Be to, suklastodamas atsiskaitymą už darbus, 6 500 rb, kurių komitetas nepanaudojo 1950 m. ir kuriuos turėjo grąžinti į biudžetą, jis pervedė į Šiaulių rajono statybos kontoros sąskaitą⁵⁴. Bėdų turėjo ir P. Murausko giminės: jo sesuo, dirbusi MGB, už nusižengimą buvo nubausta ir išsiųsta į lagerį Kazachijoje⁵⁵.

Daug svaresnė buvo MGB surinkta medžiaga apie šį asmenį. MGB Tauragės aps. skyriaus viršininkas Lapinas pranešė vidaus reikalų ministro pavaduotojui P. Leonovui, kad P. Murauskas nesutaria su žmona, kad tarp jų dažnai įsiplieskia kivrčai, apie kuriuos sužino visi aplinkiniai. Pagauta pykčio, P. Murausko žmona kalba, kad jos vyro brolis partizanauja, o pats P. Murauskas „nusistatęs nacionalistiškai“, ji net sakė, kad jeigu viską papasakotų apie savo vyrą, jį pašalintų iš darbo ir suimtų. Čekistai šią informaciją vertino atsargiai, bet manė, kad tiesos joje esama, ir ėmėsi tyrimo bei paprašė leidimo užverbuoti ką nors iš LKP(b) Tauragės aps. komiteto darbuotojų, nes VKP(b) CK nutarimu MGB neturėjo teisės partiniuose organuose turėti agentų⁵⁶.

Iš tyrimo paaiškėjo, kad P. Murauskas tikrai palaiko ryšius su neaiškiais asmenimis, įdarbina juos į partinį ir sovietinį aparatą. Jis pasirūpino, kad kandidatu į partijos narius būtų priimtas jo draugas Kazys Paulauskas, turėjęs ryšių su partizanų pogrindžiu, anksčiau – Tautininkų partijos ir organizacijos „Jaunoji Lietuva“ narys. P. Murauskas rekomendavo K. Paulauską į Tauragės aps. vykdomojo komiteto pirmininko postą ir kartu su juo vyko į Vilnių užtikrinti paskyrimo. Matyt, šio plano įgyvendinti nepavyko, nes K. Paulauskas buvo įdarbintas apskrities Liaudies švietimo skyriaus vedėju. MGB sužinojus minėtą informaciją, K. Paulauskas buvo suimtas ir tardomas pasakė, kad jam įsidarbinti partijos aparate padėjo P. Murauskas. Panašiai P. Murauskas padėjo įsidarbinti ir kitiems savo pažįstamiems, susijusiems su nepriklausomos Lietuvos organizacijomis arba partizaniniu judėjimu⁵⁷. Tačiau nei šie, nei anksčiau aprašyti kaltinimai nesutrukė P. Murauskui daryti karjeros, po J. Stalino mirties įstoti į Maskvos aukštąją partinę mokyklą ir ją baigti. O juk panašūs kaltinimai būtų nulėmę daugumos

kitų žmonių gyvenimą. Jie būtų buvę suimti ir tikrai sulaukę laisvės atėmimo bausmės – tai liudija daugybė išlikusių pokario metų baudžiamųjų bylų.

FAVORITIZMAS, KLIENTELIZMAS, KOLEKTYVIZMAS AR NORMALUS PARTINIS MECHANIZMAS?

Visų nagrinėtų pavyzdžių herojai daugiau ar mažiau susiję su aukščiausiais LSSR administracijos asmenimis. Daugeliu atvejų, kai būdavo sprendžiamas šių asmenų likimas ar partinės bausmės panaikinimo klausimas, A. Sniečkus pasirašydavo SSKP CK siunčiamus raštus, kuriuose matyti siekis švelninti padėtį, savotiškai užtarti. Tai liudija du dalykus: tiek A. Sniečkaus priklausymą nuo susiklosčiusios jėgų pusiausvyros, tiek pačių galios varžybų reikšmę. Juk jeigu A. Sniečkus pats būtų buvęs bausmės skyrimo iniciatorius, pavyzdžiui, E. Čipkaus atveju, nesuprantama, kam vėliau būtų reikėję rašyti raštus ir stengtis, kad bausmė būtų panaikinta ar padėtis sušvelninta pateisinant, užtariant E. Čipkų (ar kitus), aiškinant, kad ankstesnio patikrinimo išvados nepasitvirtino. Būtų suprantamiau, jei tai būtų vykę atšilimo metais, kai buvo reabilituojama daug partijos narių, bet tai dėjosi dar tuo pačiu stalinizmo laikotarpiu. Tad tikėtina, kad čia daug lėmė galios žaidimai. Žinant, kokiomis aplinkybėmis buvo priimtas nutarimas dėl E. Čipkaus (ką tik vykęs partijos Kauno m. komiteto patikrinimas ir valymas, taip pat V. Ščerbakovo vadovaujamo VKP(b) CK Lietuvos biuro galia ir reikšmė, šio veikėjo nesutarimai su A. Sniečkumi), akivaizdu, kad kitos išeities nebuvo.

Tai, kad prasižengusiam asmeniui skiriama bausmė, tarsi jau savaime implikuoja, kad patrono paramos nėra arba ji labai silpna, bet čia reikia turėti omenyje, kad daug priklausė

nuo susiklosčiusios jėgų pusiausvyros, o ji, kol veikė VKP(b) CK Lietuvos biuras ir ypač kol jam pirmininkavo V. Ščerbakovas, ne visada buvo A. Sniečkaus pusėje. Kadangi visi svarbiausi klausimai buvo svarstomi kaip tik LKP(b) CK biure, reikėjo priėti prie tam tikros nuomonės. Nors formaliai nebuvo balsuojama (išskyrus retus atvejus), jėgų pasiskirstymas vis tiek buvo svarbus, ir A. Sniečkui, norint priimti vieną ar kitą nutarimą arba vieną ar kitą pataisą, reikėjo biure turėti daugumą, o tai pokario metais ne visada buvo įmanoma. Jėgų pasiskirstymo biure svarba matyti ir iš aptarto T. Jančaitės nusižengimo svarstymo: jeigu D. Šupikovas ir A. Trofimovas nebūtų prieštaravę, greičiausiai nutarimą būtų pavykę gerokai sušvelninti, o galbūt ir visai jo nepriimti⁵⁸.

Kitas aspektas tas, kad ne kiekvienas baudmės panaikinimo atvejis reiškė paramą ar patrono globą. Partijoje buvo laikoma normaliu dalyku praėjus tam tikram laikui ir neva kitame darbe pasitaisius prašyti panaikinti nuobaudą. Bet čia svarbiausia atkreipti dėmesį į tolesnius veiksmus: kaip klostėsi nubaustojo karjera, kokių veiksmų ėmėsi jis pats, taip pat aplinkiniai ar LKP(b) CK, – juk gausybė pateisinamųjų raštų rodo, kad kažkas bando užtarti arba esama svarbių kliūčių, trukdančių tiesiog panaikinti baudmę. Be to, esama faktų (S. Filipavičiaus, J. Grigalavičiaus istorijos), kai baudmė ar nuobauda išvis nebuvo skiriama, nors kitais atvejais už tokį pat nusižengimą buvo baudžiama. Taigi baudmes dera skirstyti ne tik pagal rūšį, bet ir pagal skyrimo metą, nes ir laikotarpis, ir to meto konjunkтура, galių pusiausvyra yra labai svarbūs aspektai.

Panaikinus VKP(b) CK Lietuvos biurą, ėmė formuotis kitokia padėtis. Bet tai nereiškia, kad partinės baudmės buvo nebeskiriamos. Pavyzdžiui, T. Jančaitytei baudmė skirta 1949 m., bet akivaizdu, kad, net ir panaikinus VKP(b) CK Lietuvos biurą,

lietuvių nomenklatūra dar nebuvo visiškai padėties šeimininkė. Iš tos pačios T. Jančaitytės atvejo matyti, kad diskusijose LKP(b) CK biure baudmė dalies jo narių iniciatyva buvo sušvelninta, bet visiškai jos neskirti neleido biuro rusakalbiai, šiuo atveju – D. Šupikovas.

Kitoks ir J. Bartašiūno atvejis, nes baudmę jam skyrė ne LKP(b) CK biuras, o Partinės kontrolės komisija prie VKP(b) CK, kuri turėjo reaguoti į gaunamus laiškus, raštus ar tiesiog skundus, pranešančius apie netinkamą partijos narių elgesį, piktnaudžiavimą padėtimi ir pan. Išvengti baudmės šiuo atveju buvo labai sunku, reikėjo turėti užtarėjų Maskvoje. Tiesa, šiuo atveju matome, kad lygiai po metų (matyt, po tiek laiko buvo galima kreiptis šiuo klausimu), tarpininkaujant ir užtariant LKP(b) CK, baudmė J. Bartašiūnui buvo panaikinta.

Taigi dokumentai rodo, jog A. Sniečkus ir jo vadovaujamas LKP(b) CK pasinaudojo instituciniais svertais, kad švelnintų padėtį. Tikėtina, kad ne kartą buvo pasitelkti ir įvairūs asmeniniai ryšiai, pokalbiai su VKP(b) CK inspektorais ar sekretoriais telefonu, nepaliekantys dokumentinių šaltinių.

Kad žinotume, ar aptartos situacijos tikrai yra favoritizmo arba klientelizmo apraiškos, turėtume panagrinėti ir panašius atvejus, kurie baigėsi kitaip. Pavyzdžiui, ar buvo atvejų, kai tokioje pat situacijoje vienas asmuo nubaustas vienaip, o kitas – kitaip? Tai svarbus klausimas, nes favoritizmas (klientelizme taip pat esama daug favoritizmo) ir yra šališkumas vienu asmenų atžvilgiu prieš kitus.

Šiam klausimui nagrinėti galime pasitelkti kiek vėlesnių, vadinamojo atšilimo, metų atvejį. 1960 m. vasario mėn. LKP CK biuro nutarimu už tai, kad nuslėpė, jog tarpukariu priklausė Šaulių sąjungai, iš darbo buvo atleistas LSSR sveikatos apsaugos ministras LKP CK narys Alfonsas Diršė⁵⁹. O juk, kaip jau minėta, prieš dešimtmetį A. Sniečkus

rašte VKP(b) CK rašė, kad pasižymėjusiems partijos nariams, kurie praeityje buvo šauliai, turėtų galioti ta pati nuostata kaip ir priklausymo kitoms partijoms atveju (Šaulių sąjunga, priešingai, buvo laikoma antisovietine organizacija). Kitiems (suprask, nepasižymėjusiems) partijos nariams buvo siūloma taikyti du variantus, kurie jau aptarti anksčiau⁶⁰. Šis ir panašūs raštai rodo aki-vaizdų A. Sniečkaus norą neaukoti lietuvių tautybės darbuotojų, kurių nemažai vienu ar kitu metu buvo Šaulių sąjungos nariai.

Šiuo atveju netgi buvo nesvarbu, ar narystė nuslėpta, ar ne. Panašiai kaip S. Filipavičiaus, buvo pasigailėta ir gero žemės ūkio specialisto, ilgalaikio Žemės ūkio instituto direktoriaus ir žemės ūkio ministro Vytauto Vazalinsko. 1953 m. buvo gauta informacija, kad 1928–1929 m. jis priklausė Šaulių sąjungai, ką stodamas į partiją nuslėpė, bet LKP CK biuras nesiėmė prieš V. Vazalinską jokių veiksmų ir tik patvirtino savo 1943 m. nutarimą dėl jo priėmimo į partiją teisėtumo⁶¹. Jokių patikrinimo dokumentų byloje, skirtoje V. Vazalinsko narystei partijoje svarstyti, nėra.

LSSR sveikatos apsaugos ministro A. Dirsės byloje taip pat nerasta jokių patikrinimo dokumentų. Lyginant šį ir V. Vazalinsko atvejį, aiškiai matyti, kad kone identiškų dviejų ministrų situacijų sprendimai skiriasi. Dar daugiau, čia galima išvelgti klientelizmą, tik taikomą ne A. Dirsei, o jį ministro poste pakeitusiam Vytautui Kleizai. 1950–1953 m. V. Kleiza dirbo Šiaulių sr. vyr. gydytoju ir turėjo pažinti tuometinį Šiaulių sr. pirmąjį sekretorių M. Šumauską (beje, vyr. gydytojas buvo atsakingas ir už srities partijos vadovų sveikatos priežiūrą). M. Šumauskui 1956 m. tapus LSSR Ministrų Tarybos pirmininku, V. Kleiza tais pat metais tapo Vilniaus respublikinės ligoninės vyr. gydytoju, o 1960 m. buvo paskirtas M. Šumausko vadovaujamos Ministrų Tarybos nariu, ministru (išbuvo

juo net dvidešimt metų), taip pat išrinktas kandidatu į LKP CK narius, vėliau – nariu. Sveikatos apsaugos ministerijos sistemai priklausė spec. poliklinikos ir spec. ligoninės, kuriose gydėsi į nomenklatūros sąrašus įtraukti asmenys.

Kai 1959 m. buvo priimtas SSKP CK nutarimas dėl LKP CK darbo su kadrais, kuriame pareikšta nemažai kaltinimų vietininkiškumu ar net nacionalizmu, LKP CK savo ataskaitoje Maskvai dėl nutarimo vykdymo pripažino, kad kai kurie darbuotojai buvo parinkti neatsakingai ir kad LKP CK didina kovą su vietininkiškumu ir išlaikytiniais (rus. *иждивенческие тенденции*). Kaip tik šis oficialiosios sovietų retorikos žodis yra bene arčiausiai klientelizmo pavadinimo. Toje ataskaitoje kaip netinkamai parinkti paminėti J. Grigalavičius, P. Murauskas, S. Filipavičius ir keli kiti asmenys⁶². Vėliau SSKP CK Partinių organų skyrius išreiškė nepasitenkinimą, kad partijos komitetai nesiima reikiamų priemonių nubausti SSKP įstatus pažeidusius asmenis. Maskvos valdininkų paklausimu LKP CK paruošė ataskaitą ir pripažino, kad tokių atvejų pasitaikė. Žinoma, buvo kalbama apie žemesniosios nomenklatūros darbuotojus, ne LKP CK narius, visgi tai rodo bendrą tendenciją, kuri, be kita ko, vyravo ir pačiame LKP CK, tik jo darbuotojai negalėjo to rašyti savo ataskaitoje. Dokumentų, patvirtinančių, kad panašių atvejų LKP CK pasitaikė, reikėtų ieškoti Maskvoje, Rusijos valstybiniame socialinės politinės arba Rusijos valstybiniame naujausiosios istorijos archyvuose, bet dauguma jų fondų ir net apyrašų tyrėjams neprieinami arba daromos kliūtys su jais susipažinti.

Ši analizė, nevienodi A. Dirsės, S. Filipavičiaus ir V. Vazalinsko tokių pat „nusižengimų“ vertinimai ir skirtingos jų istorijų baigtys rodo, kad sisteminio sprendimo dėl visų „prasižengusiųjų“ nebuvo. Tad kiekvieną atvejį reikia vertinti individualiai,

neatmetant nei klientelizmo, nei favoritizmo, nei kolektyvizmo atvejų, o neretai matant ir paprastą partinį mechanizmą. Vis dėlto klientelizmas ir lietuviškosios nomenklatūros dalies savitarpio palaikymas, kolektyvizmas buvo itin svarbūs ir reiškęsi per visą sovietmetį.

IŠVADOS

1. Iš nagrinėtų atvejų matyti, kad partinės bausmės buvo skiriamos nesistemiškai. Už panašias ar net tokias pat „nuodėmes“ kartais buvo sulaukiama kardinaliai skirtingų bausmių. Tai implikuoja mintį, kad egzistavo galimybė pasinaudojant ryšiais, asmeninėmis simpatijomis ar tautybės nulemtu kolektyvizmo jausmu bausmės išvengti ar ją sušvelninti.

2. Partinių bausmių skyrimo ir vėlesnio jų poveikio mechanizme svarbus buvo institucinis aspektas, tai yra kuri institucija (Maskvos, Lietuvos ar provincijos) skiria bausmę. Taip pat tai susiję su hierarchine baudžiamo asmens padėtimi nomenklatūroje.

Nuorodos

¹ S. Grybkauskas, „Nomenklatūrinis sovietinės Lietuvos pramonės valdymas: partinės bausmės, KGB kompromitavimas ir klienteliniai ryšiai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 1 (23), p. 41.

² *Ibid.*, p. 29.

³ J. Grigalavičius, *Kai Lietuvoje šeimininkavo stalinistai*, Vilnius, 1991.

⁴ W. A. Clark, *Crime and Punishment in Soviet Officialdom: Combating Corruption in the Political Elite, 1965–1990*, Routledge, 1993, p. 151.

⁵ J. P. Willerton, „Clientelism in the Soviet Union: An Initial Examination“, *Studies in Comparative Communism*, Vol. XII, No. 2–3, p. 160.

⁶ S. N. Eisenstadt, L. Roniger, *Patrons, Clients and Friends. Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*, Cambridge, 1984, p. 48–49.

3. Asmeniniai ryšiai ypač padėjo kompromituojančios medžiagos klausimu. Lietuvos komunistai geriau suvokė padėtį ir kiekvieno partijos veikėjo, kurio šeimos narių biografijoje buvo „dėmių“, nelaikė priešų, čia veikė ir tautybės nulemtas kolektyvistinis požiūris. Kitokius nusizengimus, pavyzdžiui, finansinius, švelninti buvo sunkiau.

4. Visi bausmių išvengimo, jų švelninimo atvejai yra nulemti kolektyvizmo jausmo, savotiško vienas kito pridengimo (*cover up*), bet pati kolektyvizmo sąvoka yra gana abstrakti. Ne vienu atveju išvengiant bausmės ar ją sušvelninant atvirai veikė asmeniniai ryšiai ir simpatijos, t. y. būdavo teikiamos klientelinės paslaugos, į Maskvą siunčiami prasižengėlių pateisinantys dokumentai, rašyti net paties A. Sniečkaus. Tad klientelizmas kaip asmeninių ryšių nulemtas tarpusavio pagalbos elementas siekiant išvengti partinių bausmių ar jas sušvelninti yra pats svarbiausias. Bausmės panaikinimą kaip partinio drausminimo mechanizmo dalį galima išvelgti tik jei nesa- ma jokių pateisinamųjų raštų, pakartotinių tikrinimų ar kitų partinių struktūrų ir jų vadovų dėmesį rodančių veiksmų.

⁷ T. H. Rigby, *Political Elites in the USSR. Central Leaders and Local Cadres from Lenin to Gorbachev*, Edward Elgar, 1990, p. 201.

⁸ A. V. Ledeneva, *How Russia Really Works? The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*, Cornell University Press, 2006, p. 91.

⁹ О. В. Хлевнюк, „Региональная власть в СССР в переходный период. Устойчивость и конфликты. 1953–конец 1950-х гг.“, *Отечественная история*, 2007, № 3, с. 31–49.

¹⁰ A. V. Ledeneva, *op. cit.*, p. 91.

¹¹ *Ibid.*, p. 94.

¹² *Ibid.*, p. 100.

¹³ C. A. Schwarz, „Corruption and Political Development in the U.S.S.R.“, *Comparative Politics*, Vol. 11, No. 4, July 1979, p. 430.

¹⁴ Plačiau žr. W. A. Clark, *op. cit.*, p. 102–104.

¹⁵ Dėl LSSR vidaus reikalų ministro Josifo Bartašiuo ir buvusio vidaus reikalų ministro pavaduotojo

Aleksandro Čečiovo neteisėtų veiksmų, 1949 m. gruodžio 30 d., LYA, f. 1771, ap. 92, b. 1, l. 166.

¹⁶ Apie finansinės drausmės pažeidimus LKP(b) Šakių apskrities komitete. CK biuro narių pastebėjimai ir pasiūlymai, *ibid.*, ap. 51, b. 351, l. 15–16.

¹⁷ *Ibid.*, l. 16.

¹⁸ *Ibid.*, l. 17.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ 1950 m. balandžio 28 d. pažyma apie anonimių laiškų, siųstų iš Kauno į VKP(b) CK, patikrinimo rezultatus, *ibid.*, ap. 227, b. 2439, l. 21–22.

²¹ V. Kozlov, „Denunciations and its Functions in Soviet Governance: from the Archive of the Soviet Ministry of Internal Affairs, 1944–53“, *Stalinism: New Directions*, Routledge, 2000, p. 134.

²² Žr. J. Zubkova, *Pabaltijys ir Kremlius 1940–1953*, Vilnius, 2010.

²³ LKP(b) CK nomenklatūroje esančių partinių darbuotojų, priklausiusių Šaulių sąjungos organizacijai, sąrašas, 1952 m. birželis, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 29, l. 151.

²⁴ *Ibid.*, ap. 227, b. 4101, l. 65–66, 70.

²⁵ Atsiliepimai apie Stasį Filipavičių, *ibid.*, l. 71, 80–81, 94–97.

²⁶ LKP(b) CK nomenklatūroje esančių partinių darbuotojų, priklausiusių Šaulių sąjungos organizacijai, sąrašas, 1952 m. birželis, *ibid.*, ap. 133, b. 29, l. 146.

²⁷ A. Sniečkaus 1953 m. rugsėjo 7 d. raštas SSKP CK sekretoriui N. Šatalinui, *ibid.*, ap. 131, b. 29, l. 159.

²⁸ A. Samajauskas, *Ažuolai nebijo vėtrų*, Vilnius, 2005, p. 220–221.

²⁹ Ataskaita apie LKP(b) Kauno aps. komiteto pirmojo sekretoriaus E. Čipkaus nacionalizmo pasireiškimo faktus (be datos), LYA, f. 1771, ap. 258, b. 394, l. 12–13.

³⁰ 1946 m. rugpjūčio 4 d. E. Ozarskio rašyta Edvardo Čipkaus charakteristika, *ibid.*, l. 11.

³¹ Ataskaita apie LKP(b) Kauno aps. komiteto pirmojo sekretoriaus E. Čipkaus nacionalizmo pasireiškimo faktus (be datos), *ibid.*, l. 12–14.

³² 1946 m. spalio 11 d. LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 9, b. 166, l. 2.

³³ 1946 m. spalio 11 d. LKP(b) CK biuro nutarimas, *ibid.*, l. 9.

³⁴ Žr. S. Grybkas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985*, Vilnius, 2011, p. 110.

³⁵ Apie E. Čipką, 1950 m. kovo 30 d., LYA, f. 1771, ap. 9, b. 166, l. 18.

³⁶ E. Čipkaus asmens byla, *ibid.*, l. 37.

³⁷ LKP(b) CK nomenklatūroje esančių partinių darbuotojų, priklausiusių Šaulių sąjungos organizacijai, sąrašas, 1952 m. birželis, *ibid.*, ap. 133, b. 29, l. 151.

³⁸ 1952 m. gegužės 26 d. ataskaita LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, ap. 258, b. 394, l. 25.

³⁹ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1952 m. gruodžio 24 d. raštas SSKP CK Partinių, profsąjungų ir komjaunimo organų skyriui, drg. J. Andropovui, *ibid.*, l. 35–37.

⁴⁰ LKP(b) CK biuro 1949 m. gegužės 27 d. nutarimas dėl finansinės drausmės pažeidimų LKP(b) Šakių apskrities komitete, *ibid.*, ap. 51, b. 349, l. 52–53.

⁴¹ Apie finansinės drausmės pažeidimus LKP(b) Šakių apskrities komitete. CK biuro narių pastebėjimai ir pasiūlymai, *ibid.*, b. 351, l. 15–16.

⁴² LKP(b) CK Finansų ir ūkio sektoriaus vedėjo G. Kozlovskio 1950 m. kovo 22 d. raštas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, ap. 227, b. 4809, l. 39.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ LKP(b) CK biuro 1952 m. balandžio 30 d. nutarimas dėl partinio papeikimo panaikinimo VKP(b) narei T. Jančaitytei, *ibid.*, l. 46.

⁴⁵ LKP(b) CK biuro 1952 m. birželio 24 d. nutarimas dėl T. Jančaitytės, *ibid.*, l. 49.

⁴⁶ LKP(b) sekretoriaus A. Sniečkaus 1952 m. gegužės 20 d. raštas VKP(b) CK Partinių, profsąjungų, komjaunimo organų skyriaus vedėjui N. Pegovui, *ibid.*, l. 47.

⁴⁷ LSSR prokuroro 1946 m. birželio 17 d. raštas V. Ščerbakovui, Rusijos valstybinis socialinės politinės istorijos archyvas, f. 597, ap. 1, b. 29, l. 20.

⁴⁸ Dėl Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro Josifo Bartašiūno ir buvusio vidaus reikalų ministro pavaduotojo Aleksandro Čečiovo neteisėtų veiksmų, 1949 m. gruodžio 30 d., LYA, f. 1771, ap. 92, b. 1, l. 166.

⁴⁹ Josifo Marijanovičiaus Bartašiūno 1950 m. kovo 20 d. pareiškimas, *ibid.*, ap. 252, b. 2, l. 2.

⁵⁰ „Murauskas Petras“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1968, p. 644.

⁵¹ 1946 m. rugsėjo 10 d. anoniminis pareiškimas, LYA, f. 1771, ap. 264, b. 193, l. 15–15 a. p.

⁵² Agento Mai 1946 m. rugpjūčio 5 d. pranešimas, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 43, l. 155.

⁵³ P. Murausko 1953 m. balandžio 29 d. pareiškimas A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 264, b. 193, l. 23–24.

⁵⁴ LSSR MT nutarimas dėl finansinės drausmės pažeidimų Šiaulių srities vykdomajame komitete, *ibid.*, l. 40–41.

⁵⁵ Pažyma į bylą apie Murausko seserį, *ibid.*, l. 44.

⁵⁶ MGB Tauragės aps. skyriaus viršininko Lapino 1947 m. sausio 8 d. pranešimas MGB ministro pavaduotojui Leonovui, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 43, l. 151–153.

⁵⁷ MGB ministro Jefimovo 1947 m. vasario 14 d. spec. pranešimas V. Ščerbakovui ir A. Sniečkui, *ibid.*, l. 148–149.

⁵⁸ Apie finansinės drausmės pažeidimus LKP(b) Šakių apskrities komitete, CK biuro narių pastebėjimai ir pasiūlymai, *ibid.*, f. 1771, ap. 51, b. 351, l. 15–16.

⁵⁹ A. Sniečkaus 1960 m. balandžio 7 d. raštas SSKP CK, *ibid.*, ap. 205, b. 27, l. 130.

⁶⁰ LKP(b) CK nomenklatūroje esančių partinių darbuotojų, priklausiusių Šiaulių sąjungos organizacijai, sąrašas, 1952 m. birželis, *ibid.*, ap. 133, b. 29, l. 146.

⁶¹ Dėl Vytauto Martinovičiaus Vazalinsko partinės priklausomybės, *ibid.*, ap. 224, b. 3.

⁶² Ataskaita SSKP CK dėl 1959 m. gegužės 28 d. SSKP CK nutarimo vykdymo, *ibid.*, ap. 205, b. 26, l. 6–7.

Gauta 2015 10 07
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Marius Ėmužis

COMMUNIST PARTY PENALTIES IN THE SOVIET LITHUANIA (1940S–1960S): BETWEEN CLIENTELISM AND COLLECTIVISM

Summary

One of the disciplinary sanctions of the Communist Party in the Soviet Union was party penalties. They were relatively effective and members of the Communist Party were afraid of them. However, many facts show that with the help of “carers” and “patrons” penalties could have been avoided or their effects could have been mitigated. If a penalty could not be avoided (as was often the case in the Stalinist period), with the support and mediation of the party leadership, it was possible relatively quickly to annul the penalty. A number of cases in the period after WWII attest to this.

These cases could be treated as a balance between clientelism and the collectivism of Lithuanian representatives of the *nomenklatura* (administrative personnel), with clientelism dominating the equation. We cannot speak about mutual cover up determined by collectivism due to the lack of any system: after all totally different penalties were applied for similar or even the same “sins”. For example, Vytautas Vazalinskas, a specialist in agriculture, was never punished for being a member of the Riflemen’s Union in the interwar period, while Alfonsas Dirsė, Minister of Health

of the Lithuanian SSR, was for this reason removed from office. In many cases penalties could be avoided or mitigated with the help of personal connections and sympathies, i.e. clientelistic services were provided. For example, even the first secretary of the Lithuanian Communist Party Antanas Sniečkus wrote letters to Moscow defending the wrongdoers. Thus clientelism as an element of mutual assistance determined by personal relations in order to avoid or mitigate a party penalty was the most important. A simple withdrawal of a penalty as a disciplinary element of the Communist Party can be identified provided there are no justifying letters, repeat inspections or other actions that show interest of party structures and their leaders.

Personal relations helped solve issues considered as discrediting material. Lithuanian Communists understood the situation and did not treat each party member as an enemy if biographies of the family members of that person were “smeared”; this was collectivism determined by the nationality. To mitigate penalties for other types of misdemeanour, e.g. financial misconduct, was more difficult.

Ainars Bambals

Vokiečių kareiviai Latvijos SSR karo belaisvių lageriuose: problemos atspindys sovietų represinių struktūrų dokumentuose*

IVADAS

Straipsnio uždavinys – pateikti tiriamųjų įžvalgų vokiečių karo belaisvių Latvijoje (1945–1950 m.) tema. Tyrimo tikslai: 1) išnagrinėti šaltinius; 2) ištyrinėti Latvijos SSR teritorijoje veikusių karo belaisvių lageriuose kalėjusių vokiečių belaisvių padėtį; 3) išsiaiškinti istorinio šaltinio – Sovietų Sąjungos vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) vokiečių karo belaisvių kapinių knygų – tyrimo problemas.

Pažymėtina, kad Antrojo pasaulinio karo belaisvių tema Latvijoje iki šiol nėra plačiai ištyrinėta. Tačiau Vokietijoje, Austrijoje, Rusijoje ir kitose šalyse atlikti nuodugnūs šios temos tyrimai¹. Latvijoje tai lėmė, pirma, tam tikros subjektyvios ir objektyvios priežastys. Sovietų okupacijos metais šis klausimas buvo tabu. Antra, daugelis su šia tema susijusių dokumentų buvo saugomi specialiuosiuose archyvuose ir Valstybės archyvo bibliotekos specialiuosiuose fonduose, taigi tyrėjams

buvo neprieinami. Dauguma jų buvo pažymėti slaptumo žymomis „Slaptai“ arba „Visiškai slaptai“. Trečia, šie abu apribojimai buvo taikomi ir latvių legiono, kariavusio Vokietijos kariuomenėje, karo belaisvių temos tyrimams. Be to, daug šio klausimo tyrimams itin svarbių dokumentų buvo išgabenta į Rusiją arba dar ir dabar saugomi specialiuosiuose šios šalies archyvuose, taigi Latvijos mokslininkams neprieinami.

Kol kas istorinėje literatūroje pasirodė labai nedaug publikacijų Latvijoje laikytų vokiečių (ir austrų) karo belaisvių tema. Daugiausia buvo paskelbta dokumentų ir jų komentarų. Iš naujausių publikacijų paminėtinas Latvijos valstybės archyvo (LVA) Latvijos nacionalinio archyvo (LNA) vyresniojo specialisto Janio Riekstinio straipsnis „Vokiečių karo belaisviai Latvijoje (1945–1950 m.)“ su pastabomis ir santrauka vokiečių kalba „Deutsche Kriegsgefangene in Lettland“. Šiame straipsnyje, paskelbtame žurnalo „Latvijas Arhīvi“ (liet. „Latvijos

---

* Straipsnis parengtas 2015 m. gegužės 14–15 d. Šilutėje vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Mirties namai 1939–1955 m. Prikeltos atminties žinia“ skaityto pranešimo pagrindu. Versta iš anglų kalbos. – *Red.*

archyvai“) 1995 m. 2-ajame numeryje, nagrinėjama vokiečių karo belaisvių darbo svarba atkuriant Latvijos SSR ekonomiką².

Antras paminėtinas darbas – trys dokumentai su pastabomis, paskelbti dokumentų rinkinyje „Latvija padomju režima varā 1945–1986“ (liet. „Latvija sovietų režimo laikotarpiu 1945–1986 m.“), kuri išleido Latvijos istorijos institutas. Šiuose dokumentuose atskleista, kaip buvo panaudojamas vokiečių karo belaisvių darbas ir kokiomis prastomis sąlygomis gyveno ir dirbo Latvijos karo belaisvių lagerių kaliniai³.

Be abejo, LVA dokumentai patvirtina, kad vokiečių karo belaisviai buvo naudojami įvairiems miestų ir pramonės objektų atkūrimo darbams, statybose ir kitose karo nuniokotose srityse. Daugiausia šių įrodymų sukaupta Latvijos SSR Ministrų Tarybos ir Latvijos komunistų partijos Centro komiteto dokumentų fonduose⁴. Pirmiausia tai Latvijos SSR vadovų ir komunistų partijos lyderių ataskaitos SSRS ir komunistų partijos vadovybei, taip pat šių institucijų susirašinėjimo medžiaga. Ataskaitų apie Latvijos SSR karo belaisvių lageriuose ir specializuotose ligoninėse mirusius ir palaidotus karo belaisvius galima rasti archyvo bibliotekos fonde „Vokiečių karo belaisvių, palaidotų 1945–1950 m. Latvijoje, kapinių knygos“⁵. Latvijoje tai pagrindiniai šaltiniai, kuriuose galima rasti duomenų apie vokiečių karo belaisvius. Kai kuriais iš jų pasinaudota ir rengiant šį tyrimą.

LATVIJOS SSR VEIKĖ VOKIEČIŲ KARO BELAISVIŲ LAGERIAI

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Latvijos SSR liko daugiau kaip 89 000 vokiečių karo belaisvių; iš jų 13 200 buvo verčiami dirbti įvairius darbus, o kiti laikomi kaip SSRS NKVD rezervas⁶.

Sovietų Sąjungoje buvo susiklosčiusios ilgametės karo belaisvių ir internuotų asmenų laikymo tradicijos. 1939 m. rugsėjo 19 d., praėjus dviem dienoms po Raudonosios armijos įsiveržimo į Lenkiją, SSRS NKVD išleido slaptą įsakymą Nr. 0308 „Dėl karo belaisvių lagerių kūrimo“. Šiuo įsakymu nurodyta SSRS vidaus reikalų liaudies komisariate įsteigti Karo belaisvių valdybą (rus. *Управление по военнопленным, УПВИ*)⁷.

Prasidėjus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karui, SSRS buvo masiškai steigiami karo belaisvių lageriai, jų tinklas sparčiai plėtėsi. SSRS NKVD Karo belaisvių valdyba buvo reorganizuota į Vyriausiąją karo belaisvių ir internuotųjų reikalų valdybą (rus. *ГУПВИ*). Jai vadovavo gen. ltn. Michailas Krivenka. Sprendimus dėl karo belaisvių darbo priėmė SSRS liaudies komisarų tarybos (vėliau – Ministrų Tarybos) pirmininko pavaduotojas Lavrentijus Berija ir SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras (vėliau – vidaus reikalų ministro pavaduotojas) valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras Vasilijus Černyšovas. Latvijoje už prievartinio karo belaisvių naudojimo klausimus buvo atsakingas vidaus reikalų liaudies komisaras (vėliau – valstybės saugumo ministras) gen. mjr. Augustas Eglytis ir Latvijos SSR vidaus reikalų liaudies komisariato (vėliau – Vidaus reikalų ministerijos, MVD) Karo belaisvių ir internuotųjų reikalų valdybos vadovas plk. N. Krastinis. Žinoma, svarbiausius prievartinio karo belaisvių panaudojimo klausimus sprendė SSRS Ministrų Taryba ir Latvijos SSR Ministrų Taryba⁸.

Karo belaisviams Latvijos SSR buvo kuriami specialieji lageriai, turintys po keletą skyrių, ir dvi specializuotosios ligoninės. Jie veikė didžiuosiuose Latvijos miestuose ir strateginės reikšmės centruose: Rygoje (277-asis ir 317-asis karo belaisvių lageriai su savo skyriais bei 3388-oji ir 4379-oji specializuotosios karo belaisvių ligoninės), Daugpilyje

(292-asis karo belaisvių lageris su keliais skyriais), Jelgavoje (266-asis karo belaisvių lageris), Krustpilyje (292-ojo karo belaisvių lagerio 6-asis skyrius), Kuldygoje (349-ojo karo belaisvių lagerio 4-asis skyrius), Liepojoje (349-asis karo belaisvių lageris su keliais skyriais, iš kurių didžiausias buvo 20-asis), Uogrėje (391-asis ir 291-asis karo belaisvių lageriai, 40-asis skyrius), Uolainėje (277-ojo karo belaisvių lagerio 10-asis skyrius), Rēzeknėje (292-ojo karo belaisvių lagerio 5-asis skyrius), Salaspilyje (277-ojo karo belaisvių lagerio 1-asis skyrius) ir Ventspilyje (350-ojo karo belaisvių lagerio 6-asis skyrius)⁹.

Be to, siekdamas vykdyti specialią repatriantų ir karo belaisvių kontrolę, SSRS NKVD įsteigė Latvijoje keletą filtracijos ir persiuntimo punktų. Tokie punktai buvo įkurti Daugpilyje, Jelgavoje, Kuldygoje, Liepojoje, Rygoje, Skrundoje, Tukume, Vainiudėje, Ventspilyje ir Ugalėje¹⁰. NKVD filtracijos lagerių veiklos aspektai šiame straipsnyje nenagrinėjami.

Austrų profesorius dr. Stefanus Karneris savo SSRS karo belaisvių tyrime mini du Latvijoje veikusius lagerius¹¹, o žemėlapyje nurodo, kad Latvijoje daugiausia veikė lageriai, sudaryti iš 1–9 skyrių, nors buvo ir tokių, kurie turėjo po 10–19 skyrių¹².

Pažymėtina, kad tikslus Latvijos SSR teritorijoje veikusių vokiečių karo belaisvių lagerių ir jų skyrių išdėstymas nebuvo tyrinėtas. Akivaizdu, kad reikia nuodugnesnių tyrimų. Remiantis visiškai slaptu 1945 m. liepos 7 d. Latvijos komunistų (bolševikų) partijos Centro komiteto biuro nutarimu (protokolas Nr. 123, § 26) ir jo priedu „Vokiečių karo belaisvių skyrimas dirbti Latvijos SSR įmonėse ir struktūrose“¹³, galima teigti, kad visoje Latvijoje dirbo 60 982 ataskaitoje nurodyti vokiečių karo belaisviai. Jie dirbo šiuose ūkio sektoriuose: ruošė malkas, atliko atstatymo darbus, rengė statybines medžiagas ir tiesiogiai dalyvavo įvairių įmonių gamybos

procesuose. Latvijos komunistų partijos Centro komiteto nutarimo 3 punkte *inter alia* rašoma: „Įpareigoti liaudies komisarus [...], valdybų pirmininkus, miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų pirmininkus: a) panaudoti karo belaisvių darbą ruošiant malkas, statybines medžiagas, atliekant statybos ir atstatymo darbus; b) panaudoti karo belaisvių darbą įmonėse, organizuoti savarankiškas karo belaisvių pamainas ir grupes, kurių darbui vadovautų ir jį techniškai prižiūrėtų cechų viršininkai; c) panaudoti karo belaisvių darbą statybose, skiriant jiems atskiras statybviertes arba suburiant juos į grupes, atskirtas nuo vietos gyventojų; d) skirti atskiras kirtavietes ir durpynus medienai ir durpėms ruošti.“¹⁴

SSRS valstybės saugumo komitetas 1945 m. birželio 4 d. priėmė visiškai slaptą nutarimą Nr. 8921, kuriame nustatė ribinį Latvijos SSR karo belaisvių skaičių – 20 200. Šių belaisvių darbas turėjo būti panaudotas Latvijos teritorijoje esančiose statybos aikštelėse ir pramonės įmonėse. Tačiau iš tikrųjų Latvijoje dirbusių karo belaisvių skaičius siekė 43 000, taigi gerokai viršijo nustatytą ribą. Šie žmonės padėjo atstatyti Kegumo ir Rygos hidroelektrines, Rygos, Ventspilio ir Liepojos uostus, dirbo Latvijos valstybiniame elektrotechnikos fabrike (VEF) ir kitur¹⁵.

Latvijos SSR liaudies komisarų tarybos pirmininko pavaduotojas A. Petrusėvas 1945 m. rugpjūčio 29 d. rašte SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai prašė peržiūrėti karo belaisvių paskirstymo klausimą (padidinti jų kvotą), atsižvelgiant į Latvijos SSR poreikius, nes tuo metu Latvijos lageriuose buvo daugiau kaip 89 000 karo belaisvių¹⁶.

1945 m. rugpjūtį neatlyginamas prievartinis karo belaisvių darbas buvo naudojamas atkuriant šias Latvijos SSR ekonomikos sritis: 1) Latvijos SSR miestus atstatė 5 546 karo belaisviai; 2) Vidaus pramonės liaudies

komisariatui pavaldžioje durpių gavybos srityje dirbo 6 239 karo belaisviai; 3) Kelių transporto liaudies komisariatui pavaldžioje srityje dirbo 2 400 karo belaisvių; 4) Rygos uostą atstatė 7 986 karo belaisviai; 5) oro uostą statė 300 karo belaisvių; 6) Kelių valdybos skirtus darbus atliko 7 900 karo belaisvių; 7) prie Kegumo hidroelektrinės atstatymo prisidėjo 635 karo belaisviai; 8) VEF'ą atstatė ir pačiame fabrike dirbo 2 211 karo belaisvių; 9) Vyriausiajai aerodromų statybos valdybai pavaldžioje srityje dirbo 1 822 karo belaisviai; 10) Pabaltijo respublikų karinės statybos valdybai pavaldžioje srityje – 2 270 karo belaisvių; 11) geležinkelio vagonų gamykloje – 1 469 karo belaisviai; 12) Rygos hidroelektrinėje – 2 241 karo belaisvis; 13) Vyriausiajai montavimo darbų valdybai pavaldžioje srityje – 956 karo belaisviai; 14) tekstilės fabrike – 1 533 karo belaisviai; 15) superfosfato gamykloje – 2 583 karo belaisviai; 16) keramikos gamykloje – 965 karo belaisviai; 17) gamykloje „Sarkanais metalists“ – 1 000 karo belaisvių; 18) cemento gamykloje – 1 986 karo belaisviai; 19) plytų gamykloje – 1 506 karo belaisviai; 20) gipso ir plytų gamykloje – 552 karo belaisviai; 21) laivų statykloje – 2 582 karo belaisviai; 22) Latvijos geležinkelių atkūrimo darbų valdybai pavaldžioje srityje – 2 700 karo belaisvių; 23) kepyklose – 1 200 karo belaisvių; 24) cukraus fabrikuose – 300 karo belaisvių; 25) Rygos miesto eismo ir transporto treste – 750 karo belaisvių; 26) Liepojos uoste – 2 000 karo belaisvių; 27) Ventspilio uoste – 1 000 karo belaisvių; 28) popieriaus fabrike – 558 karo belaisviai; iš viso – 63 200 karo belaisvių¹⁷.

Karo belaisviai svariai prisidėjo prie įvairių Latvijos ekonomikos, statybos ir pramonės objektų atkūrimo. Pažymėtina, kad kai kuriose ūkio šakose ir įmonėse jie sudarė didelę procentinę darbuotojų dalį. Antai 1945 m. VEF'e dirbo 3 084 darbininkai,

iš jų 453 (apie 15 proc.) buvo karo belaisviai. 1946 m. karo belaisviai sudarė 16–30 proc. didžiųjų Latvijos SSR vietinės pramonės ministerijai pavaldžių įmonių darbuotojų¹⁸.

Iškalbinga, kad pirmaisiais pokario metais SSRS vyriausybė mėgino įdarbinti kuo daugiau karo belaisvių, o po 1947 m. dėl įvairių priežasčių jų skaičius ėmė mažėti (kai kurie buvo paleisti namo, kai kurie – išsiųsti į kitus SSRS regionus), taigi Latvijos SSR vyriausybė mėgino išplėsti karo belaisvių darbo panaudojimo įvairiuose Latvijos statybos ir pramonės objektuose sąlygas¹⁹.

Neabejotina, kad pigaus karo belaisvių darbo vaidmuo pokario metais atkuriant Latvijos SSR ekonomiką buvo labai svarbus.

Remiantis Latvijos valstybės archyvo dokumentais, galima daryti išvadą, kad karo belaisvių darbo ir gyvenimo sąlygos daugelyje vietų buvo itin sunkios. Pavyzdžiui, Latvijos SSR vidaus reikalų liaudies komisaras gen. mjr. A. Eglytis 1945 m. gruodžio 24 d. ataskaitoje apie padėtį 277-ajame karo belaisvių lageryje, skirtoje komunistų partijos Centro komiteto sekretoriui, nurodė, kad sunkius darbus dirbantys karo belaisviai negavo maisto priedo. Daugelis jų neturėjo specialių darbinių drabužių, gyvenamosios patalpos buvo nešildomos, žmonės miegojo ant plikų lentų, darbo diena buvo ilgesnė, nei įprasta, belaisviams buvo suteikiama mažai poilsio. Todėl daugelis jų sirgo, mirtingumas sparčiai didėjo. 1945 m. lapkritį susirgo 342 šio lagerio karo belaisviai, 5 iš jų mirė; 15 belaisvių mirė per dvi pirmąsias gruodžio savaites²⁰. Archyvuose dokumentuose daug panašių ataskaitų.

Kad karo belaisvių lageriuose buvo didelis žmonių mirtingumas, patvirtina ir buvusio Latvijos SSR NKVD Karo belaisvių ir internuotųjų reikalų valdybos archyvo dokumentai, šiuo metu esantys LVA. Šie dokumentai – tai vokiečių karo belaisvių kapinių knygos.

Šio istorinio šaltinio duomenimis, Latvijos SSR teritorijoje mirė ir buvo palaidoti 2 073 karo belaisviai. 163 mirusių karo belaisvių tautybė nenurodyta, o kitų 1 910 tautybės pasiskirsto taip: 1 741 vokiečiai, 79 austrai, 33 latviai, 29 lenkai, 9 čekai, 6 vengrai, 5 prancūzai, 3 lietuviai (Arinolis Jonas, Kazimiero, g. 1920 m., internuotas, mirė 1945 m. liepos 24 d. Rėzeknėje, 292-ojo NKVD lagerio 5-ajame skyriuje; Himkus (Šimkus?) Kosmas, Kosmo, g. 1925 m., kareivis, mirė 1946 m. kovo 19 d. Rygoje, Meža pr. 88, 317-ajame NKVD lageryje; Žemilis Albinas, Jarn... (?), g. 1921 m., kareivis, mirė 1946 m. gegužės 26 d. Rygoje, Graudu g., 4379-ojoje specialiojoje NKVD ligoninėje), 2 totoriai, 1 rumunas, 1 estas, 1 armėnas²¹. Šie skaičiai nėra tikslūs; gali būti, kad karo belaisvių mirė kur kas daugiau.

VOKIEČIŲ KARO BELAISVIŲ KAPINIŲ KNYGŲ KAIP ISTORINIO ŠALTINIO REIKŠMĖ

Šaltinio kilmė. Latvijos SSR veikusios sovietinės įstaigos ne itin rūpinosi karo belaisvių sveikata. Kaip jau minėta, Rygoje buvo dvi specialiosios ligoninės (3338-oji ir 4379-oji), skirtos sergantiems belaisviams. Karo belaisviai, mirę lageriuose ir jų skyriuose nuo žaizdų, ligų ar darbe patirtų traumų, įvairiuose Latvijos regionuose buvo laidojami paprastose kapinėse, kuriose vietos valdžios institucijos ir vykdomieji komitetai, remdamiesi sutartimi, iš anksto sudaryta su konkreto lagerio administracija, skirdavo laidojimo vietas.

Mirę belaisviai buvo registruojami specialiai tam skirtose kapinių knygose. Šios knygos buvo rašomos chronologine tvarka, o prie jų buvo pridedami abėcėliniai mirusiųjų sąrašai (tai vadinamosios abėcėlinės knygos). Kaip istorinis šaltinis, šios knygos

priskiriamos prie sovietų represinių institucijų (vidaus reikalų liaudies komisariatų) specialiųjų dokumentų.

1993 m. lapkritį Latvijos valstybės archyvas gavo keliolika nebaigtų, ne visai užpildytų Latvijoje palaidotų vokiečių karo belaisvių kapinių knygų (19 archyvinių bylų). Šios archyvinės bylos pateko į LVA fondą Nr. 1846. Kapinių knygos pateikia duomenis apie SSRS (Latvijos SSR) vidaus reikalų liaudies komisariato (vėliau – Vidaus reikalų ministerijos, MVD) Karo belaisvių lagerių valdybai pavaldžius karo belaisvių lagerius, veikusius 1945–1950 m.²²

LVA fondo Nr. 1846 dokumentai – tai kapinių knygų, kuriose užregistruoti mirę karo belaisviai, ir prie jų pridėtos abėcėlinės knygos. Prie šių knygų pridėti vietos valdžios institucijų sprendimai dėl žemės sklypų ar jų dalies skyrimo mirusiems belaisviams laidoti, vietos valdžios institucijų susirašinėjimo medžiaga, taip pat kaip priedai pateikti kapaviečių planai ir schemas. Kai kuriais atvejais kapinėse palaidotų karo belaisvių abėcėlinės knygos užregistruotos kaip atskiros bylos.

1995 m. LVA atliko šių dokumentų vertės ekspertizę, jie buvo aprašyti ir techniškai sutvarkyti. Iš pradinių 19 archyvinių bylų sudaryta 31 byla, kurios chronologiškai apėmia 1945–1950 m. laikotarpį. Dokumentai buvo susisteminti remiantis teritoriniu ir vardiniu principais ir sudėti pagal abėcėlę, pirmiausia nurodant karo belaisvių lagerio vietą²³.

Dokumentų turinys. *Kapinių knygų.* Šių knygų pavadinimai skiriasi: „Kapinių knyga“²⁴, „Karo belaisvių, mirusių Karo belaisvių ir internuotųjų reikalų valdybai pavaldžiuose lageriuose, specialiosiose ligoninėse ir skyriuose, mirčių registracijos knyga“²⁵, „Belaisvių, mirusių ... lageryje, laidojimo knyga“²⁶ ir t. t. Dešiniajame kiekvienos kapinių knygos viršelio kampe yra slaptumo žymos „Visiškai slaptai“ arba „Slaptai“. Viršelyje užrašytas

konkreto lagerio pavadinimas, nurodyta kapinių vieta ir laikas, kada pradėti ir kada baigti registruoti mirusieji. Daugumos kapinių knygų pradžioje pateikiami vidiniai pačių knygų aprašai, kuriuose nurodyta ši informacija: lagerio pavadinimas (karo belaisvių lagerio eilės numeris pagal bendrąją SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (vėliau – MVD) registrų numeraciją), lagerio vieta, laidojimo vieta, knygoje užregistruotų mirusiųjų skaičius, žemės sklypų, skirtų kapinėms, dokumentai, kapaviečių planai ir schemas. Pastarieji dokumentai sudėti į vokus, priklijuotus prie vidinės knygos viršelio pusės. Vidinius aprašus pasirašė konkretūs Latvijos SSR karo belaisvių valdybos inspektoriai, atsakingi už šių duomenų registravimą²⁷.

Kapinių knygose pateikti mirusių karo belaisvių sąrašai sudaryti iš šių skilčių: eilės numeris; mirusiojo vardas, pavardė ir tėvo vardas; gimimo metai; tautybė; karinis laipsnis; mirties data; palaidojimo data, kapo numeris ir kapinių sektoriaus numeris. Informacija negausi, bet vertinga istorijos tyrinėtojams, nes ji suteikia tam tikrų sociometrinį duomenų, kuriais remiantis galima atlikti analizę.

Žinios apie karo belaisvių lageriuose mirusius ir kapinių knygose užregistruotus lietuvius buvo gautos kaip tik iš šių sąrašų.

Lietuviai sudarė 0,6 proc., latviai – 1,8 proc. bendro mirusių karo belaisvių skaičiaus (1 910 mirusiųjų). Šios ataskaitos autorius neturėjo kitų duomenų, kad galėtų palyginti, bet ir šie skaičiai rodo tam tikrą tendenciją. Pavyzdžiui, vienoje iš austrų profesoriaus dr. S. Karnerio tyrimo lentelių nurodyta, kad SSRS lageriuose kalinti austrai karo belaisviai sudarė apie 3 proc. bendro karo belaisvių skaičiaus²⁸. Didžiąją karo belaisvių dalį sudarė vokiečiai.

Abėcėlinės knygos. Nors išoriškai šiek tiek skiriasi nuo kapinių knygų, jų turinys

visiškai toks pat (jos šiek tiek primena adresų knygas). Iš tikrųjų tai mirusių karo belaisvių registras, kuriame mirusiųjų pavardės užregistruotos abėcėlės tvarka, nurodant šiuos duomenis: eilės numerį; pavardę, vardą ir tėvo vardą; įrašo kapinių knygoje numerį (iš eilės)²⁹. Abėcėlinės knygos – tai kapinių knygų priedai. Neturint kapinių knygos, abėcėlinės knygos ir kapaviečių išdėstymo schemas, beveik neįmanoma nustatyti palaidotų mirusių žmonių kapaviečių.

Susirašinėjimo medžiaga ir kapaviečių schemas. Šie dokumentai skiriasi forma ir informacijos aprėptimi. Dažniausiai tai yra vietos valdžios institucijos – vykdomojo komiteto – nutarimas (arba jo kopija) dėl žemės sklypo skyrimo kapinėms, taip pat kapinių planas arba schema, vaizduojantys detalų kapaviečių sektorių, kvartalų arba eilių išdėstymą ir nurodytus kapų numerius³⁰. Konkretaus kapo numeris atitinka kapinių knygos ir abėcėlinės knygos įrašus. Apskritai darytina išvada, kad šie mirusių karo belaisvių palaidojimo vietos įrašai yra gana tikslius.

Šie dokumentai yra patikimi. Tik jų forma šiek tiek skiriasi: vienuose lageriuose mirusieji buvo registruojami kruopščiau, kituose – ne taip rūpestingai. Tam tikru mastu tai rodo to meto pareigūnų požiūrį į karo belaisvių laidojimo vietų dokumentų rengimo formalumus.

Reikia pripažinti, kad kapinių knygos yra vertingas informacijos šaltinis, nes jos suteikia duomenų apie žmonių, mirusių karo belaisvių lageriuose ir specialiosiose ligoninėse, mirties laiką, o tai itin svarbu jų giminaičiams.

IŠVADOS

1. Karo belaisvių, kalintų SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (vėliau – MVD) karo belaisvių lageriuose, po Antrojo pasaulinio

karo veikusiose Latvijas SSR teritorijojē, tema yra palyginti mažai ištirinėta.

2. LVA turimuose dokumentuose yra duomenų apie vokiečių ir daugelio kitų tautybių karo belaisvių prievartinį naudojimą atliekant karo nuniokotų miestų ir pramonės atkūrimo darbus. Sovietų laikotarpiu šie dokumentai buvo slapti arba ribotai naudojami, todėl didesnis būrys tyrinėtojų su jais susipažinti ir jų ištirti negalėjo. Dar viena priežastis, dėl ko karo belaisvių tema nebuvo nagrinėjama, – ideologinė.

3. Remiantis archyvų informacija, Latvijos SSR teritorijojē veikusiuose karo belaisvių lageriuose buvo kalinama daugiau kaip 89 000 žmonių. Jų indėlis į Latvijos ekonomikos atkūrimą 1945–1950 m. buvo itin reikšmingas.

Nuorodos

¹ Žr., pvz., *Военнопленные в СССР: 1939–1956. Документы и материалы*, под ред. М. Загорулько и др., Москва: Логос, 2000; *Специальные лагеря НКВД / МВД СССР в Германии. 1945–1950 гг. Сборник документов и статей*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001; С. Карнер, *Архипелаг ГУПВИ: плен и интернирование в Советском Союзе 1941–1956*, Москва: Российский государственный гуманитарный институт, 2002, 303 с.

² J. Riekstiņš, „Vācu karagūstekņi Latvijā (1945–1950.gads)“, *Latvijas Arhīvi*, 1995, Nr. 2, p. 62–72.

³ *Latvija padomju režīma varā. 1945–1986: Dokumentu krājums*, Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001, p. 44–66.

⁴ LNA, LVA, f. 270 „Latvijas PSR Ministru Padome. 1944–1990.“, ap. 1; PA, f. 101 „Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja. 1944–1991.“, ap. 7–8.

⁵ LNA, LVA, f. 1846 „Latvijā apglabāto vācu karagūstekņu kapu grāmatas. 1945–1950.“, ap. 1, b. 1–31.

⁶ J. Riekstiņš, op. cit., p. 62–63.

⁷ С. Карнер, op. cit., с. 67.

⁸ J. Riekstiņš, op. cit., p. 62.

⁹ LNA, LVA, f. 1846, ap. 1, b. 31.

4. Karo belaisvių darbo ir gyvenimo šiose lageriuose sąlygos buvo itin sunkios. Tai rodo didelis karo belaisvių mirtingumas, kurį patvirtina karo belaisvių kapinių knygų duomenys – jose užregistruota 1 910 mirusių žmonių. Yra priešasčių manyti, kad iš tikrųjų mirusiųjų buvo dar daugiau, bet dabar vargu ar įmanoma nustatyti tikrąjį žmonių, pražuvusių karo belaisvių lageriuose, skaičių.

5. Sovietų represinių institucijų dokumentai – tai iš principo naujas istorinis šaltinis, kuriuo mokslininkai galėjo pradėti naudotis tik visiškai neseniai. Juose pateikta naujų duomenų apie represinį sovietų režimą ir įvairius represinių institucijų veiklos aspektus. Juos kaip vertingą istorinį šaltinį dar reikėtų ištirinėti nuodugniau ir kritiškai įvertinti. Tai ateities tyrimų objektas.

¹⁰ A. Beika, „Filtrācijas dokumenti liecina“, *Latvijas Arhīvi*, 1994, Nr. 1, p. 48–54.

¹¹ С. Карнер, op. cit., с. 82.

¹² Ibid., с. 88–89.

¹³ LNA, LVA, PA, f. 101, ap. 7, b. 31, l. 26–29.

¹⁴ Ibid., l. 2–27.

¹⁵ LNA, LVA, f. 270, ap. 1, b. 250, l. 59.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., l. 60–61.

¹⁸ *Latvija padomju režīma varā. 1945–1986*, p. 61.

¹⁹ J. Riekstiņš, op. cit., p. 62.

²⁰ LNA, LVA, PA, f. 101, ap. 8, b. 34, l. 33–34.

²¹ LNA, LVA, f. 1846, l. 1–2.

²² Ibid.

²³ Ibid., l. 2.

²⁴ LNA, LVA, f. 1846, ap. 1, b. 4.

²⁵ Ibid., b. 2.

²⁶ Ibid., b. 10.

²⁷ Žr., pvz., 317-ojo SSRS karo belaisvių lagerio kapinių knyga, b. 7, l. 1–4.

²⁸ С. Карнер, op. cit., с. 81.

²⁹ Žr., pvz., LNA, LVA, f. 1846, ap. 1, b. 16, „Karagūstekņu nometnes Nr. 292 apakšnodalā Nr. 5 mirušo personu kapu grāmatas alfabēta grāmata“.

³⁰ LNA, LVA, f. 1846, ap. 1, b. 4, l. 2–4.

Asta Masiulionytė

Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio psichologinis portretas

Straipsnio tikslas – remiantis individualia politinio ir religinio neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių patirtimi ir subjektyviais šios patirties vertinimais sovietmečiu ir Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu sudaryti psichologinį pasipriešinimo dalyvio portretą. Analizuojamos įsitraukimo į neginkluotąją antisovietinę veiklą aplinkybės, pobūdis ir subjektyvus jo vertinimas pačių dalyvių akimis, nagrinėjamos įvairios neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvių požiūrio į šią savo veiklą tendencijos susidūrimo su sovietiniu pasipriešinimu patirties kontekste. Apžvelgiami reikšmingiausi persekiojimo, kratų, tardymų, bausmių vykdymo ir taikymo patirties aspektai, kuriuose atsiskleidžia pagrindiniai asmenybės bruožai ir jų dinamika, tiriamos neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvio asmenybės kryptingumo tendencijos nepriklausomos Lietuvos kontekste, lyginami religinio ir politinio neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvių psichologiniai portretai sovietmečiu ir nepriklausomybės laikotarpiu.

ĮVADAS

Šeštajame dešimtmetyje prasidėjęs neginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas yra plati mokslinė sritis žvelgiant chrono-

logiškai ir galimų temų įvairovės požiūriu. Šio laikotarpio procesų istorinių tyrimų pagausėjo atsivėrus archyvams, jie įgavo gana platų galimų požiūrio perspektyvų spektrą, susijusį su tuo, kad Rytų Europos šalyse pasibaigęs komunistinis laikotarpis paskatino ir tam tikrą santykio su istorijos mokslu atsinaujinimą bei jo svarbos permąstymą¹. Šis atsinaujinimas lėmė tokius reiškinius kaip oficialaus ir nekvestionuojamo istorijos vertinimo atsisakymas, aktyvesnės atviros diskusijos ir polemika ne tik dėl praeities faktų, bet ir dėl jų vertinimo bei susitelkimas į istorinių procesų eigą ir analizę tolstant nuo istorijos kaip galinčios teikti tautos identiteto atskirties pajautimą². Pastangos kuo plačiau ir išsamiau suprasti vykstančius istorinius procesus, skirtingų požiūrių toleravimas ir dalyvavimas viešose diskusijose atveria ir be galo didelį neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo procesų tyrimų lauką, kuriame keliami klausimai gali būti susiję tiek su vykusiu socialinių, politinių, ekonominių ar kultūrinių įvykių analize, tiek ir su konkrečių ryškiausių, šiam procesui poveikį dariusių asmenybių tyrimais.

Straipsnyje siekiama prisiliesti prie neginkluotojo pasipriešinimo istorijos supratimą formavusių procesų aktyvių joje dalyvavusių asmenybių kontekste. Daugiausia dėmesio skiriant šių asmenų individualios patirties

ir subjektyvaus jos vertinimo analizei yra kuriamas išsamus tyliosios rezistencijos dalyvio psichologinis portretas, taip siekiant atsakyti ne į dažniausiai istorikų darbuose keliamą klausimą, *kaip vyko neginkluotasis pasipriešinimas*, bet analizuojant tai, *kas jame dalyvavo*. Tokio tyrimo naujumą pagrindžia jame pateikiama originali ir istorikų darbuose gana reta tarpdisciplininė prieiga prie sovietinio laikotarpio tyrimų, galinti padėti pasiekti dar neištyrinėtus aspektus žvelgiant į istorijos procesą iš naujo požiūrio taško.

Naudojant neskelbtus archyvinis šaltinius straipsnyje daugiausia remiamasi informacija, fiksuota KGB dokumentuose, saugomuose Lietuvos ypatingajame archyve. Paremti straipsnį svarbia autentiška neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių tardymo procedūrų medžiaga leido Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (toliau – KGB) Tardymo skyriaus bylos³, o apie nuomones viešojoje erdvėje, atsispindinčias anuometiniuose užsienio ir Lietuvos periodiniuose leidiniuose, – LSSR valstybės saugumo komiteto (KGB) fonde⁴ saugomi dokumentai.

Neginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas tiek lietuvių, tiek užsienio tyrėjų dėmesio lauke atsiduria gana dažnai. Kraštiečių veikaluose ši tema paprastai nagrinėjama laisvės kovų bendrąja prasme kontekste, ją suvokiant kaip ginkluotojo pasipriešinimo tęsinį ar įtraukiant į tokias platesnes temas kaip Sovietų Sąjungos žlugimo arba Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo problematika. Tuo tarpu į užsienio mokslininkų veikalus ji patenka tyrinėjant opozicijos komunizmui apraiškas Rytų Europos šalyse ir buvusioje Sovietų Sąjungoje, juose daugiausia dėmesio skiriama Rusijos disidentiniam judėjimui. Kaip atskira tyrimų sritis neginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje dažniausiai nagrinėjamas gvildenant atskiras jo apraiškas, pagrindinį dėmesį skiriant siauresniems laikotarpiams⁵ ir tokioms

temoms kaip jaunimo organizacijos⁶, roko maršai⁷, žmogaus teisių gynimo⁸ ir kitos Lietuvoje veikusios grupės⁹, užsienio organizacijos¹⁰, sąjūdžiai¹¹, judėjimai¹², pagrindinė periodinė savilaida¹³, taip pat susitelkiama į atskirų didesnę reikšmę turėjusių užsienio¹⁴ ir Lietuvos asmenybių¹⁵ veiklą. Neretai šios temos aptariamos specifiniame ir izoliuotame visuomeninio, kultūrinio, religinio¹⁶ arba represinio¹⁷ pobūdžio veiklos kontekste. Konkrečių išsamiai nagrinėjamų šios temos sričių lietuvių istorikų darbuose sąrašas iš tiesų ilgas, bet tokių, kuriuose pateikiamas platesnis, sovietinį laikotarpį ir nepriklausomybės metus sujungiantis tarpdisciplininis žvilgsnis, reta¹⁸. Taigi neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvio asmenybės plėčiąja prasme tyrimų laukas kol kas lieka už Lietuvos istorikų dėmesio ribų.

Gana plačių tyrimo chronologinių ribų – nuo postalininio laikotarpio iki šių dienų – pasirinkimas motyvuojamas neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvių, kurių psichologiniai portretai nagrinėjami šiame darbe, biografijų ypatumais. Chronologinių ribų pradžia nustatoma atsižvelgiant į įsitraukimo į šią veiklą pradžią. Vėliau prasminę laiko ribą brėžiant ties 1990 m. persikeliami į nepriklausomos Lietuvos laikotarpį, kurio detalesnis struktūravimas ir chronologinių ribų pabaiga ir vėl remiasi šių asmenų biografijų momentais. Tokia su antisovietinio pasipriešinimo judėjimo tyrimais susijusi chronologinių ribų apibrėžimo specifika minima ir kitų autorių darbuose¹⁹, kuriuose, siejant su tuo, kad neginkluotojo pasipriešinimo judėjimai nefunkcionavo organizacinio ar politinio principo pagrindu, leidžiančiu nustatyti aiškius chronologinio skirstymo kriterijus, yra remiamasi konkrečių asmenų, suvokusių save kaip šio judėjimo dalyvių, subjektyviais vertinimais.

„Neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo“ terminas straipsnyje pasirinktas

siekiant išvengti galimo aptariamo reiškinių tapatinimo su Rusijos disidentiniu judėjimu, o kartu norint atsiriboti nuo partizaninio judėjimo temos. Be to, Lietuvoje disidentais laikomos tik dvi asmenybės – Aleksandras Štromas²⁰ ir Tomas Venclova²¹, tuo tarpu šiame straipsnyje aptariami neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyviai nepriskirtini prie šios kategorijos. Vis dėlto kai kuriais atvejais lygiagrečiai vartojant „disidentizmo“ arba „disidentinio judėjimo“, „disidento“ sąvokas sąmoningai siekiama į šį reiškinį pažvelgti jame dalyvavusių asmenybių akimis. Šie terminai vartojami kaip sinonimai tada, kai straipsnyje aptariamų asmenybių suvokimo kontekste šių sąvokų prasmė atitinka pasipriešinimo veiklos, kurios priemonės gali būti traktuojamos ir kaip neperžengiančios tuometinės valdžios nustatytų ribų (pvz., peticijos ar viešos demonstracijos), ir kaip esančios už šių ribų (pvz., savilaida), supratimą²². Siekiant išvengti kartojimosi lygiagrečiai vartojamos ir „politinio neginkluotojo pasipriešinimo“, „pilietinio neginkluotojo pasipriešinimo“, ir „religinio neginkluotojo pasipriešinimo“, „katalikiškojo neginkluotojo pasipriešinimo“ sąvokos. „Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio“ terminas čia vartojamas apibūdinti asmenims, kurių valdžios kontrolei nepavaldus elgesys įgudavo ir pogrindinę, ir atvirą išraišką, tačiau kurie nėra įvardijami kaip Lietuvos disidentai.

Pasirinktos Antano Terlecko, Viktoro Petkaus ir Vytauto Skuodžio asmenybės suteikia galimybę nupiešti gana įvairiapusį ir išsamų psichologinį pilietinio pasipriešinimo dalyvio portretą dėl kelių priežasčių. Pirma, šių žmonių veiklą ir jos vertinimą galima analizuoti remiantis tiek ano meto pogrindine spauda, prie kurios leidimo jie aktyviai prisidėjo, tiek jų pačių atsiminimais, tiek ir kitų asmenų ar valdžios atsiliepimais ir komentarais. Antra, šiems asmenims

būdingas nuolatinis viešumas sovietmečiu ir Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu leidžia surinkti gana daug informacijos apie kryptingos jų asmenybių kaitos tendencijas. Galiausiai, tuo remiantis, galima atsižvelgti į skirtumus, susijusius su ankstyva veikla neginkluotajame pasipriešinime (A. Terlecko ir V. Petkaus atvejais) ir prasidėjusia vėliau (V. Skuodžio atvejis), bei skirtumus, susijusius su stipresnėmis (V. Skuodis) ir silpnesnėmis sąsajomis su JAV.

Norint sudaryti bendrą psichologinį šio judėjimo dalyvio portretą neišvengiamai reikia atsižvelgti ir į kitos itin reikšmingos – religinio pasipriešinimo – srovės specifiką, todėl išsamiau nagrinėjamos Nijolės Sadūnaitės ir Juliaus Sasnausko asmenybės. Tai leidžia palyginti ir skirtingų neginkluotajame pasipriešinime dalyvavusių kartų atstovų psichologinius portretus. Išsamesnį psichologinį portretą neabejotinai padėtų sukurti didesnis analizuojamų asmenybių skaičius – tai leistų atsižvelgti į dar daugiau skirtumų, bet ribota straipsnio apimtis ir siekis smulkiau išnagrinėti gana specifinius aspektus verčia apsiriboti tik šiais neginkluotojo pasipriešinimo dalyviais.

Psichologinio portreto sąvoka šiame straipsnyje apibrėžiama atsižvelgiant tiek į psichologijos, tiek ir į istorijos mokslų kontekstą. Gilinantis į psichologinį asmenybės portretą pirmiausia siekiama suprasti vidinius elgesio motyvus ir subjektyvius jo vertinimus atsižvelgiant ir į tai, kad kultūrinės psichologijos atstovai psichologinio portreto sąvoką suvokia kaip neatsiejamą nuo kultūrinio ir istorinio konteksto įtakos²³. Kita vertus, psichologinis portretas čia suprantamas ne kaip atskiros asmenybės, kurioje svarbus visuminis biografinis kontekstas, bet kaip asmenybės, atstovaujančios tam tikrai grupei tam tikru laikotarpiu, analizė. Nors pagrindas išlieka konkretaus asmens elgesio ir subjektyvaus šio elgesio

vertinimo dinamika, straipsnyje šie aspektai analizuojami tik tiek, kiek yra susiję su neginkluotuoju antisovietiniu pasipriešinimu. Kultūrinės-istorinės psichologijos kontekste²⁴ asmenybės savasties suvokimą siejant su simboline socialine tokios pat kultūrinės bendruomenės dalyvių interakcija²⁵ bei ypatingą dėmesį skiriant vidinei psichologinei individo elgesio reguliavimo sistemai²⁶, tapatybė yra apibrėžiama vienodą svarbą teikiant ir subjektyviam, ir interakciniam laukui²⁷. Psichologinio portreto sąvoka straipsnyje apibrėžiama kaip vidinių ir kultūrinių-istorinių motyvų skatinamo individo elgesio bei subjektyvaus šio elgesio vertinimo atspindys neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo procesų kontekste.

POLITINIO NEGINKLUOTOJO PASIPRIEŠINIMO DALYVIS SOVIETMEČIU

Baltijos valstybėse neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo pradžia siejama su postalininio laikotarpiu. Pirmuoju žinomu nesmurtinio pasipriešinimo aktu tapo Marto Nikluso (suintas 1958 m.) į Vakarų išsiųsta Estijos fotografija, kontrastuojanti su Sovietų Sąjungos išsakomais tvirtinimais apie šalies pažangą²⁸. Po kiek daugiau nei dešimtmečio Lietuva tapo aktyviausio neginkluotojo antisovietinio judėjimo šalimi, čia aktyviai veikė tiek politinio, tiek ir religinio pasipriešinimo dalyviai²⁹. Vis dėlto, nors siejamos bendro tikslo, šioje kovoje pirmiausia dalyvavo atskiros asmenybės, iš kurių kiekviena buvo unikali, savita ir pasižyminti autentiškais bruožais.

Dvi pagrindinės neginkluotosios antisovietinės veiklos kryptys, minimos daugelio autorių darbuose³⁰, buvo politinė ir religinė. Pažymėtina, kad ši skirtis yra santykinė, nes krikščioniškasis tikėjimas neretu atveju buvo būdingas ir politinės krypties atstovams,

o Katalikų bažnyčia Lietuvoje kai kuriais atvejais buvo įvardijama kaip „politinė organizacija“³¹. Vis dėlto, neginkluotojo pasipriešinimo veiklą analizuojant iš asmenybės perspektyvos, pirmiausia išryškėja vieno iš dviejų pagrindinių pasipriešinimo kelių – pilietinio arba katalikiškojo – pasirinkimas. Tokiu kategorizavimu remiamasi ir šiame straipsnyje. Įdomu, kad asmenybės bruožų svarbos klausimas iš esmės kontrastuoja su sovietine pozicija, nes „[...] sovietinis požiūris neigė savarankišką asmenybę žmogaus dalį, paprastai siejamą su laisvės sfera, kurioje ir vyksta jo gyvenimo įprasminimas. [...] jokie žmogaus gyvenimo įvykiai negali turėti asmeninės prasmės – o vien visuomeninę reikšmę ar vertę.“³² Taigi asmenybės psichologinio portreto tyrimus sovietmečio kontekste jungia pamatinės jų sąsajos su laisve ir gyvenimo įprasminimu. Siekiant atskleisti šių dviejų pasipriešinimo krypčių atstovų grupių savitumą, toliau nagrinėjamos kiekviena iš jų.

Straipsnyje tam tikrą neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių grupę apibūdinant kaip politinę ne pabrėžiamas priklausymas vienai ar kitai politinei srovei, o išryškinama svarbiausia bendroji orientacija į nepriklausomos Lietuvos politinio valstybingumo siekį. Sąvokos „politinio pasipriešinimo dalyviai“ platumą pagrindžia ir šių dalyvių tiksluose, be Lietuvos nepriklausomybės atgavimo, dažnai figūruojantys įvairūs moksliniai interesai. Šie interesai pasipriešinimo laikotarpiu buvo siejami su racionaliū mąstymu, gebėjimu pasverti įvairias galimybes, skeptišku žvilgsniu į save, supančią aplinką, situaciją ir religiją. Dviejų pasipriešinimo srovių skirtumą pažymi ir Lietuvos disidentas T. Venclova. Jis tvirtina, kad tikėjimas religinės srovės atstovams pasipriešinimo kovose suteikė didelę tvirtybę, todėl „juo didesnės pagarbos verti mokslininkai, kurie vis dėlto dalyvauja disente“³³. Politinio neginkluotojo

pasipriešinimo dalyvių kategorija yra plati, apimanti įvairia veikla užsiimančius ir įvairių mokslinių interesų turinčius asmenis, kuriuos sieja bendras pagrindinis tikslas, o nuo religinio pasipriešinimo dalyvių juos skiria pamatinė pasaulėžiūra.

Psichologinis asmenybės portretas, jos socialinė aplinka yra neatsiejami vienas nuo kito, nes, viena vertus, bendruomeninis tapatybės savitumas lemia socialinę-kultūrinę aplinką, kita vertus, kaip tik aplinkos vertybės ir institucionalizuojamos šioje tapatybėje³⁴. Todėl aktyvų savos tapatybės konstravimą nuolat veikia ryšiai tiek su kitais žmonėmis, tiek ir su institucijomis. Siekiant atsakyti, kas buvo neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai, išskiriami pagrindiniai jų įsitraukimo į neginkluotojo pasipriešinimo veiklą ir dalyvavimo joje elementai, atsispindintys ryškiausiose antisovietinės veiklos ir sovietinės politinės sistemos jiems pritaikytų sankcijų sąsajose. Tam tikrų politinių idealų siekimas projektuoja tolimos ir įsivaizduojamos tautinės tapatybės viziją, neturint tiesioginio santykio su ja. Taip kuriama tautinė tapatybė apibrėžiama per atskirtį nuo esamų politinių ir socialinių sąlygų, „ne pozityviai, o kaip nuolatinė stoka“³⁵. Ilgalaiškės patirties kontekste galima aiškiai apibrėžti ir įvardyti laipsnišką šių asmenų savęs kaip atskiro judėjimo dalyvio suvokimą³⁶. Toliau aptariami svarbiausi lūžiniai pasipriešinimo veiklos momentai, tiesiogiai susiję su savo kaip besipriešinančios asmenybės atskyrimu nuo tuometinės politinės sistemos ir nuo kitos visuomenės dalies.

Antanas Terleckas (g. 1928 m. vasario 9 d. Ignalinos r. (tuo metu Švenčionių apskr.) Krivasalio k.) su sovietine prievartos sistema pirmą kartą tiesiogiai susidūrė būdamas septyniolikos metų. Apkaltintas priklausymu pagrindinei „Geležinio vilko“ organizacijai, pirmą kartą buvo suimtas 1945 m., dar mokydamasis Linkmenų progimnazijoje. Po

dviejų mėnesių tardymo pritrūkus įrodymų paleistas. Vėliau, po antros jo bute atliktos kratos, A. Terleckas buvo suimtas 1957 m. gruodžio 24 d. Jis ir keliolika kitų asmenų (Stasys Stunguryš, Albertas Žilinskas, Albertas Zvicevičius ir kt.) buvo kaltinami pagrindinės organizacijos „Tautos frontas“ įkūrimu ir veikla joje. 1958 m. birželio mėn. LSSR Aukščiausiasis teismas skyrė A. Terleckui ketverių metų tremties bausmę Taišetlage, Irkutsko srities lageryje. Į Lietuvą jis grįžo po trejų tremtyje praleistų metų. Trečią kartą A. Terleckas suimtas 1973 m. gegužės 24 d., o gruodžio 26 d. priimtas nuosprendis, kuriuo, apkaltinus „piktnaudžiavimu tarnybine padėtimi, suorganizavus nusikalstamą grupę, pakartotinai grobstant jo žinioje esantį valstybinį turtą“³⁷, jis buvo nuteistas „vienerių metų laisvės atėmimu pagal LTSR BK 182 str. [...], atliekant bausmę griežtojo režimo pataisos darbų kolonijoje“³⁸. Šią bausmę jis atliko Lukiškių kalėjime. Ketvirtą kartą A. Terleckas suimtas 1977 m., jo namuose atliekant kratą radus pagrindinio leidinių. Šį kartą KGB jį tardė tris paras. Penktą kartą A. Terleckas suimtas 1979 m. spalio 30 d. pareiškus kaltinimus nuolatinio įvairių antisovietinių tekstų rengimu, spausdinimu ir platinimu SSRS teritorijoje bei tarp tarptautinių organizacijų ir valstybių vadovų. LSSR Aukščiausiasis teismas A. Terleckui skyrė trejų metų lagerio ir penkerių metų tremties bausmes, kurias jis atliko Permės lageriuose ir Magadano srityje. Į Lietuvą A. Terleckas grįžo 1987 m. sausio 9 d. Iš viso A. Terleckas buvo suimtas penkis kartus: pirmą kartą – septyniolikos, antrą – trisdešimties (30–33 gyvenimo metus praleido lageryje), trečią – keturiasdešimt penkerių (45–46 gyvenimo metus buvo kalinamas Lukiškių kalėjime), ketvirtą – keturiasdešimt devynerių (kalintas tris paras) ir paskutinį kartą – penkiasdešimt vienerių metų (51–59 gyvenimo metus praleido lageryje).

Viktoras Petkus (1928 m. gegužės 17 d. Aleksandrų k. Raseinių apskr.–2012 m. gegužės 1 d. Vilniuje) už veiklą ateitininkų organizacijoje pirmą kartą suimtas ir nuteistas 1947 m., skiriant penkerių metų laisvės atėmimo bausmę, vėliau už mėginimą pabėgti bausmė pailginta iki dešimties metų. 1953 m. mirus Josifui Stalinui V. Petkus buvo paleistas anksčiau. Antrą kartą suimtas 1957 m. apkaltinus aktyvia patriotine veikla tarp studentų ir nuteistas aštuonerius metus kalėti. Atlikęs bausmę 1965 m. gruodžio 25 d. V. Petkus grįžo į Lietuvą ir apsistojo Vilniuje. Trečią kartą suimtas 1977 m. rugpjūčio 23 d. jo bute atlikus kratą ir radus rašomąją mašinėlę, nemažai pagrindinės spaudos ir Lietuvos Helsinkio grupės dokumentų. 1978 m. liepos 10–14 d. vykęs teismas skyrė jam laisvės atėmimo bausmę, ją trejus metus atliekant sustiprinto režimo kalėjime, septynerius – lageryje ir penkerius – tremtyje. Bausmę V. Petkus atliko kalėdamas Vladimiro ir Čistopolio kalėjimuose ir Permės srities lageryje. Paleistas iš tremties, 1988 m. grįžo į Lietuvą. Iš viso V. Petkus buvo teisiamas tris kartus ir 19–25-uosius, 29–37-uosius bei 50–60-uosius savo gyvenimo metus praleido nelaisvėje.

Vytauto Skuodžio (g. 1929 m. kovo 21 d. Čikagoje, JAV, iš kur netrukus išvyko į Lietuvą) bute KGB pirmą kartą atliko kratą 1979 m., o po antrosios kratos 1980 m. sausio mėn. jis buvo suimtas. Po tardymo, kuris vyko beveik metus, jo byla kartu su Gintauto Iešmanto ir Povilo Pečeliūno bylomis perduota į teismą, kur V. Skuodžiui buvo skirta septynerių metų laisvės atėmimo bausmė griežtojo režimo lageryje ir penkerių metų tremties bausmė³⁹. Vytauto Skuodžio baudžiamosios bylos nuosprendyje nurodoma, kad V. Skuodis, „siekdamas susilpninti ir pakirsti Tarybų valdžią, sistemingai gamino, platino ir saugojo platinimo tikslu antitarybinio turinio nelegalius leidinius“⁴⁰. Atlikus

septynerių metų bausmę politinių kalinių zonoje Mordovijoje, 1987 m. pradžioje V. Skuodžiui buvo skirta tremtis Magadano srityje, bet Sovietų Sąjungoje prasidėjus vadinamajai pertvarkai (*perestroikai*) jam su šeima buvo leista išvykti į bet kurią užsienio šalį. Gavęs JAV piliečio pasą, jis apsistojo savo gimtajame mieste Čikagoje. Į Lietuvą V. Skuodis grįžo 1991 m. vasaros pabaigoje. Vilniaus universiteto pakviestas tęsti prieš tremtį dirbto mokslinio darbo, nuo 1992 m. dirbo Gamtos mokslų fakultete. Taigi 51–58-uosius gyvenimo metus V. Skuodis praleido lageryje, o į Lietuvą grįžo būdamas 62 metų amžiaus.

Neatsiejama asmenybės portreto dalis – nuveikti darbai. Ne mažiau svarbus ir šios veiklos vertinimas, atsispindintis tiek šalininkų, tiek oponentų to meto viešojoje erdvėje išsakytose mintyse. Nenuostabu, kad pirmųjų vertinimų dažniausiai galima rasti arba Lietuvos pagrindžio spaudoje, kuri pradėjo formuotis septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje, arba užsienio spaudoje. Remiantis šiais šaltiniais galima ne tik išsamiau išnagrinėti patį disidentizmo reiškinį⁴¹, bet ir tirti subtilius psichologinius asmenybių konstruktus. Pavyzdžiui, Čikagos lietuvių leidinyje „Metmenys“ 1981 m. paskelbtame straipsnyje T. Venclova, pažymėdamas mokslinio darbo svarbą neginkluotojo pasipriešinimo kovoje, kaip vieną iš nedaugelio disidentine veikla užsiimančių lietuvių mokslininkų išskyrė V. Skuodį⁴². Ypatinę reikšmę T. Venclova teikė ir A. Terleckui su V. Petkumi – apibūdino juos kaip esančius „pliuralistinės, tolerantiškos, liberalinės dvasios, to plataus humanizmo, kuris būdingas Sacharovui ir jo draugams“⁴³, taigi kaip pasižyminčius tokiais išsilaisvinimui ir visiškoms laisvės išsaugojimui svarbiais aspektais, kokių pasigiedo kitų neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių veikloje.

Užsienio lietuvių spauda dažnai perspausdindavo „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikas“ (toliau – „LKB kronika“) straipsnius, atspindinčius palankų požiūrį į neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius. Pavyzdžiui, viename tokių aprašomas 1973 m. vykęs A. Terlecko teismas apibūdinamas kaip siekis atsikratyti „[...] „didelio krislo“ tarybinės valdžios akyje ir noro atsikeršyti. Teismo eiga šią nuomonę pilnai patvirtino.“⁴⁴ Panašiai Bostono lietuvių spaudoje aprašytas A. Terlecko ir V. Petkaus areštas, jie apibūdinami kaip drąsūs kovotojai už žmogaus teises Lietuvoje, o kartu buvo skatinama prisidėti prie jų išlaisvinimo siunčiant laiškus ir telegramas Belgrado konferencijos dalyviui senatoriui Robertui Dole'ui, kitiems JAV senatoriams ir kongresmenams bei Valstybės departamento sekretoriui Cyrusui Vancėei, „prašant užtarimo ir pagalbos“⁴⁵. Užsienio lietuvių spaudoje buvo pranešama apie kratas, suėmimus ir teismus⁴⁶, šios žinios sklisdavo ir su užsienio radijo stočių, pavyzdžiui, „Vatikano radijo“⁴⁷, pagalba. Straipsniuose, taip pat radijo laidose buvo aprašoma antisovietinė veikla, atvirai reiškiami palankūs jos vertinimai ir raginama remti Lietuvoje esančius jos dalyvius.

Siekdamas visuomenės pritarimo ir palaikymo KGB sovietmečiu stengėsi paveikti viešąją nuomonę ir per spaudą. Asmenų ir jų grupių kompromitavimu straipsniuose buvo siekiama susilpninti jų pozicijas ir sumažinti rėmėjų skaičių⁴⁸. Iš neginkluotojo politinio pasipriešinimo dalyvių dažnesnėmis publikacijomis apie jį sovietinėje spaudoje ir kitokia prieš jį nukreipta propaganda išsiskyrė V. Petkus⁴⁹. Panašių straipsnių padaugėjo po teismo procesų ar kitų reikšmingų įvykių, galinčių sustiprinti propagandos poveikį visuomenei. Pavyzdžiui, 1978 m. liepos 10–14 d. įvykus V. Petkaus teismui, netrukus pasirodė melagingas straipsnis apie jį⁵⁰. Kitų disidentų akivaizdoje buvo siekiama

sukompromituoti ir A. Terlecką – jis Rusijos disidentu S. Kovaliovo teismo Vilniuje dienomis buvo apkaltintas kriminaliniais nusikaltimais⁵¹. Svarbu pažymėti, kad A. Terlecko ir V. Petkaus šmeižtu spaudoje buvo siekiama sukompromituoti ne tiek jų asmenybes, kiek patį žmogaus teisių judėjimą⁵². Su tuo gali būti siejamos ir pastangos apšmeižti A. Terlecką, neva jis priešiška žiūri į rusų tautybės asmenis, taip siekiant kurstyti šalyje tautinę įtampą⁵³. 1974 m. kovo mėn. „Komjaunimo tiesoje“ buvo išspausdintas kompromituojantis straipsnis apie A. Terlecko teismą, jame piešiamas A. Terlecko „ne tik keistas ir menkas užkietėjusio sukčiaus, bet ir politinio dergšto paveikslas“, teigiama, kad jis „apvaginėjo moksleivius“⁵⁴.

KGB siekis vienpusiškai vertinti atspindi ir tame, kad jo charakteristikos neatitiko tų, kurias pateikdavo kiti. Antai ano meto LSSR KGB Tardymo skyriaus dokumentuose V. Skuodis apibūdinamas kaip „[...] nepažangus studentas: blogai lankė paskaitas ir pratybas, silpnai laikė egzaminus, turėjo akademinį įsiskolinimą. Ketvirtame ir penktame kurse pagerino pažangumą moksle, pasidarė drausmingesnis, tačiau galutinai praeityje turėtų trūkumų nepašalino. Fakulteto visuomeniniame darbe ir studentų geologų būrelyje nedalyvavo. Nekomjaunuolis.“⁵⁵ O štai 1979 m. kovo 14 d. Vilniaus universiteto rektoriaus įsakyme Nr. 173 rašoma, kad „GF doc. Vytautas Skuodis už ilgametį sėkmingą mokslinį-pedagoginį darbą ir aktyvią visuomeninę veiklą 50-ųjų gimimo metinių proga apdovanojamas Universiteto garbės raštu“⁵⁶; V. Skuodžio charakteristikoje, kurią pasirašė Vilniaus universiteto rektorius prof. dr. Jonas Kubilius, nurodoma, kad V. Skuodis „[...] darbą atlikdavo pareigingai [...]. V. Skuodis dalyvavo visuomeniniame universiteto ir fakulteto gyvenime. [...] pastaruoju metu V. Skuodis tapo uždaras, nemėgo bendrauti su katedros ir fakulteto darbuotojais.“⁵⁷

1980 m. gegužės 5 d. apžiūros protokole teigiama, kad „[...] jis aktyviai dalyvavo universiteto, Vilniaus miesto ir respublikos moksliniame ir visuomeniniame gyvenime, tačiau jo visuomeninė veikla iš esmės apsiribojo grynai profesiniais interesais, TSKP nariu nebuvo, liaudies renkamiems organams nepriklausė“⁵⁸. Ten pat V. Skuodžio atleidimas iš darbo universitete grindžiamas tokiais dokumentais kaip „universiteto vadovybės raštas universiteto profsajungų vietos komitetui, kuriuo prašoma sutikimo atleisti V. Skuodį iš einamų pareigų pagal LTSR DĮK 287 str. 3 p. (už amoralius poelgius ir tolesnį negalėjimą atlikti pedagogo ir auklėtojo funkcijų)“⁵⁹, o universiteto rektorius atsakyme I. Skuodienei konstatuoja, kad „V. Skuodis toliau likti darbe neturėjo nei juridinės, nei moralinės teisės“⁵⁹. Siekiant kompromituoti neginkluotojo politinio pasipriešinimo dalyvius, sovietinėje spaudoje daugiausia dėmesio buvo skiriama kaltinimams, nesusijusiems su tuometine antisovietine šių asmenų veikla, ir detalių, nesusijusių su sovietinės sistemos kritika, ryškiniui.

Sunku būtų paneigti, kad atsiminimai – viena svarbiausių asmenybės portreto dalių. Dar didesnę ir specifinę reikšmę naratyviniai šaltiniai įgyja istorijos moksle, o neginkluotojo pasipriešinimo tyrimuose apsieiti be jų nagrinėjimo tiesiog neįmanoma⁶⁰. Atsibrūdami nuo daugumai istorinių šaltinių keliamo griežto reikalavimo patvirtinti faktų patikimumą, atsiminimai leidžia pažvelgti į įvykius jų dalyvių akimis, o kartu suteikia autentiškos informacijos ir apie juos pačius. Apžvelgiant šiame straipsnyje aptariamų neginkluotojo politinio pasipriešinimo dalyvių ir kitų žmonių atsiminimus išryškėja kelios bendros temos: požiūris į savo veiklą ir jos įtaką visuomenei; rašymo ir viešumo kaip ginklo svarba pasipriešinimui; santykis su saugumo sistema; kratų ir tardymų patirtis ir

jos vertinimas; buvimo kalinimo ar psichikos sveikatos įstaigose ir tremtyje patirtis ir požiūris į ją; emigracijos ir savo veiklos įtakos artimiesiems vertinimas. Toliau šios temos aptariamos smulkiau, kiekvieną jų papildant kitų asmenų atsiminimų informacija.

Požiūris į savo veiklą ir jos įtaką visuomenei. A. Terleckas savo veiklos sovietmečiu įtaką visuomenei vertina kaip gana ribotą, nes žmones ji pasiekdavo tik iš užsienio radijo laidų⁶¹. Kartu tai turėjo didelę reikšmę jam pačiam, nes buvo vienas svarbiausių neginkluotojo pasipriešinimo veiklos aks-tinų: „O aš mačiau mane smerkiančią tautą, kad aš nieko nepadedu. Ir prisijungiau.“⁶² Tokia informacija, net ir labai sunkiai pasiekama, buvo reikšminga dėl savo įtakos ne tik Lietuvos gyventojams, bet ir kitų šalių žmonėms, užsienio lietuviams. Vienas svarbiausių tai iliustruojančių pavyzdžių – Vakarų pasiekęs ir per daugelį užsienio radijo stočių skelbtas lietuvių, latvių ir estų 1979 m. pasirašytas protesto prieš slaptąjį Molotovo–Ribbentropo paktą pareiškimas – Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumas. Šios A. Terlecko inicijuotos idėjos kreiptis į pasaulį dėl nevykdomų Atlanto chartijos pažadų svarbą patvirtina ir kitų asmenų atsiminimai, kuriuose kaip itin reikšmingas nurodomas Rusijos disidento Andrejaus Sacharovo ir jo žmonos Jelenos Boner pritarimas⁶³. Svarbu ir tai, kad apie vykusias išplatintus šį memorandumą kratas A. Terlecko, J. Sasnausko ir kitų butuose pranešė ir „Amerikos balsas“⁶⁴. Antisovietinės veiklos įtakos visuomenei kontekste ypatingą reikšmę įgijo ir 1975 m. pabaigoje rašytas A. Terlecko laiškas tuometiniam KGB pirminkui Jurijui Andropovui, 1976 m. pradžioje išspausdintas „LKB kronikoje“⁶⁵, o vėliau išverstas į anglų kalbą ir išplatintas bei, kaip prisimena šio laiško autorius, „skaitomas per Vatikano radijo stotį pusę metų kiekvieną

šeštadienį skambant kompozitoriaus Naujailio muzikai⁶⁶. Būtina pažymėti ir tai, kad dar po kiek daugiau nei dešimtmečio, 1987 m., A. Terleckas ir N. Sadūnaitė JAV prezidentui Ronaldui Reaganui jo vizito Maskvoje metu įteikė prašymą Sovietų Sąjungos generaliniam sekretoriui Michailui Gorbačiovui, raginantį SSRS viešai pripažinti slaptuosius Molotovo–Ribbentropo pakto protokolus ir taip atsisakyti toliau vykdyti J. Stalino politiką⁶⁷. Įtaką per radijo laidas užsienio visuomenei puikiai iliustruoja ir V. Petkaus paminėjimas JAV prezidento Jimmy'io Carterio kalboje bei senatoriaus Danielio Patricko Moynihano paskelbtos ištraukos iš V. Petkaus bylos⁶⁸, kurios buvo įtrauktos į „Congressional Record“ (oficialūs JAV Kongreso procedūrų ir svarstymų įrašai)⁶⁹. V. Petkaus vaidmuo Lietuvos neginkluotajame antisovietiniame pasipriešinime minimas ir 1978 m. JAV leidinyje, pabrėžiant, kad jo suėmimas ir penkiolikos metų laisvės atėmimo bausmė itin apribojo Lietuvos disidentų veiklą⁷⁰. Pažymėtina, kad A. Terleckas savo atsiminimuose šį informacijos sklaidos šaltinį vertina kaip vieną svarbiausių ir dėl netiesioginės jo įtakos jaunimui, kuris, anot A. Terlecko, nors ir nebuvo „politiškai labai sąmoningas“, bet vaidino svarbų vaidmenį neginkluotojo pasipriešinimo kovose, nes „[v]aikai gatvėse išreiškia savo tėvų politines nuotaikas“⁷¹. Vertinant to meto jaunimo politinį sąmoningumą ir neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių veiklos įtaką, atsispindinčią kitų žmonių atsiminimuose, svarbu paminėti V. Petkų, kurį nuolat ir gausiai lankė besimokantis jaunimas⁷² ir kuris buvo persekiojamas už tokią jų veiklą⁷³.

Ne mažesnę nei radijo laidos įtaką viešajai nuomonei darė ir pagrindinė periodinė spauda. Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių šiam informacijos šaltiniui teikiama svarbą rodo kritiškas požiūris į jį ir keliama reikalavimai. Tai galima pailiustruoti A. Ter-

lecko kritika, išsakyta V. Skuodžio leidiniui „Perspektyvos“⁷⁴, ir 17 lietuvių inteligentų laišku „LKB kronikos“ leidėjams, kuriame išdėstyta kritinis požiūris į „LKB kronikos“ atsiribojimą nuo pasaulietinių, tautinių temų ir užsidarymą siaurame konfesiniame rate. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį, jog pačiose „Perspektyvose“ buvo rašoma, kad „visi be išimties straipsniai bus spausdinami diskusine tvarka, laikantis principo – gerbk kito nuomonę net ir tada, kai tu jai nepritari“⁷⁵. Katalikiškoji pagrindžio savilaida tuo metu sulaukė kritikos ir V. Skuodžio straipsnyje, išspausdintame JAV lietuvių mėnraštyje „Akiračiai“⁷⁶. Pažymėtina, kad savo ruožtu ir katalikiškosios srovės atstovai nevengė kritikuoti tautinės srovės atstovų dėl per mažos paramos savilaidai ir per mažo intelektualų skaičiaus pogrindyje⁷⁷. Kita vertus, nors ir kritiškai vertindamas pagrindinę spaudą, A. Terleckas atsiminimuose gana skeptiškai atsiliepia ir apie didžiosios visuomenės dalies poreikį ieškoti informacijos apie neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių veiklą: „Kūrėsi šeimos, augo vaikai. Gyvenimas virė, kai kam jis netgi gerėjo, o disidentų veikla ir idėjomis mažai kas domėjosi.“⁷⁸ Toks didžiosios visuomenės dalies pasyvumas, bet ne priešiškus atsiskleidžia ir Vlado Šakalio pozicijoje, kai jis, atsakydamas į „Los Angeles Times“ korespondento klausimą, pažymėjo, kad „Lietuvoje pasyvi dauguma simpatizuoja tiems, kurie kovoja su rusiškojo imperikalizmo siekiais. Kolaborantų tarp lietuvių yra tik saujelė.“⁷⁹ Tokią visuomenės poziciją pasipriešinimo dalyviai savo atsiminimuose dažnai nurodo kaip paskatintą baimės, su kuria kovoti A. Terleckas ragino privačiuose pokalbiuose pateikdamas savo neginkluotojo pasipriešinimo veiklos pavyzdžių („Daugeliui pasakojau, kad vakar šventėm Vasario 16-ąją. Aiškinau, kad tokios teisės iš mūsų atimti negali net tarybų valdžia“⁸⁰) ir nuolat aktualizuojamas su Lietuvos nepriklausomybe

susijusias temas („Beveik visą kelią kalbėjome apie Lietuvą. Žinojome, kad mūsų kalbas KGB gali užrašyti. Po kelerių metų pulk. J. Česnavičius prisipažino neseniai dar kartą išklauses tą mūsų pokalbį. Man tai nė kiek nerūpėjo. Juk savo politinių pažiūrų niekada neslėpiau“⁸¹).

Savo veiklos pavyzdžio svarba visuomenei iliustruojama ir pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose išryškėjančiame pasirinkime likti gyventi Lietuvoje, atsiribojant nuo minties pasirinkti emigraciją („Aną dieną sapnavau, kad ruošiuosi emigruoti į JAV. Ne, ne, nenoriu emigruoti“), tai grindžiant reikalingumu Lietuvoje, nes tai teikia dvasinę paspirtį kitiems⁸². Savo vaidmens svarbos visuomenei suvokimas atsiskleidžia ir teisme V. Skuodžio pasakytame paskutiniame žodyje, kur jis prisipažino tikintis, kad savo darbais išreiškias didelės visuomenės dalies idėjas⁸³. Panašias tendencijas rodyti rezistencinės veiklos pavyzdį, kurias savo atsiminimuose fiksuodavo kiti žmonės, galima pastebėti ir nuolatiname V. Petkaus domėjimesi visuomeniniu gyvenimu, kuris reiškėsi dalyvavimu įvairiuose minėjimuose, koncertuose ir paskaitose, gausiai pranešama spauda ir asmeninės bibliotekos kūrimu⁸⁴. A. Terlecko atsiminimuose išryškėja ir tai, kad kituose asmenyse pastebėtus su drąsa susijusius bruožus jis vertino itin palankiai ir siekė juos skatinti: „Jeigu žmogus manęs nebijo, tokį būtinai reikia aplankyti.“⁸⁵ Kita vertus, stokojančius tokių bruožų ir pakeitusius savo pažiūras į prieštaraujančias jo pozicijai A. Terleckas buvo linkęs pagąsdinti: „Be to, sutiktas gatvėje Bronys apsimeta nepažįstą manęs. Palauk! Imsiu ir aplankysiu tą buvusį „bendražygį“.“⁸⁶ Be to, A. Terleckas kritiškai atsiliepė ir apie save patį, pritrūkusį drąsos („[...] bet man pasakyt, kad aš bijau, irgi nepatogu, nes jau septyniolikos metų“⁸⁷). Įdomu, kad neginkluotojo pasipriešinimo veikla buvo suvokiama ne tik kaip nepriklau-

somos Lietuvos siekis, bet ir kaip būdas kurti istoriją. Pavyzdžiui, A. Terleckas prisimena, kaip kitiems pasipriešinimo dalyviams kartodavęs, kad tai jie, o ne komunistų partija kuria istoriją⁸⁸.

Visuomeninę įtaką turėjęs kritiškas požiūris į tautines mažumas Lietuvoje atsiskleidžia A. Terlecko aštuntojo dešimtmečio viduryje paskelbtuose straipsniuose žydų istorijos temomis, kurie paskatino išsamesnę abiejų tautų santykių analizę⁸⁹. Vienas iš šios temos straipsnių, kuriame raginama pagerbti žuvusių žydų atminimą, buvo 1979 m. paskelbtas ir „Amerikos balse“ radijo laidoje⁹⁰. Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose išryškėjanti įtaka visuomenei siejama su jos lūkesčiais, kuriuos jie nujautė, o apie šių lūkesčių įgyvendinimą patvirtina ir kitų asmenų atsiminimai.

Svarba visuomenei atsiskleidžia ir iš grįžtamojo ryšio, kurio sulaukdavo neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai, susidūrę su sovietinės sistemos prievarta. Pavyzdžiui, A. Terleckas sulaukė palaikymo per savo teismą, kuriame kun. A. Laurinavičius pasakė ginamąją kalbą⁹¹. Protestą prieš A. Terlecko ir V. Petkaus suėmimą išreiškė ir Lietuvos Helsinkio grupė⁹². Išskirtinį KGB dėmesį Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo dalyviams skatino ir išeivijos lietuvių protesto akcijos. Čikagoje ir kituose JAV miestuose buvo rengiamos demonstracijos, skelbiami oficialūs V. Skuodį ginantys pareiškimai. Į tokias akcijas atvykdavo ir žymių politikos veikėjų: Lietuvai prijauciančių kongresmenų, senatorių, kitų aukštų valdžios pareigūnų. 1982 m. Helsinkio akto vykdymo apžvalgos konferencijoje Madride JAV atstovas buvo iškėlęs ir V. Skuodžio klausimą. Taigi visuomenės pritarimą neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių veiklai liudija ir pastangos jiems padėti.

Vis dėlto sovietmečiu visuomenė į neginkluotojo politinio pasipriešinimo dalyvius

žiūrėjo nevienareikšmiškai. Išsiskyrė ne tik visuomenės ir to meto valdžios atstovų požiūris į šiuos asmenis. Įvairiais sovietmečio laikotarpiais gana svarbių skirtumų galima įžvelgti ir tarp atskirų visuomenės grupių. Vienas iš reikšmingiausių visuomenės sluoksnių, kurio svarba išryškėjo tiek to meto spaudoje, tiek neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose, buvo tas, kurio atstovai, kad ir neatsisakė tautinių ambicijų ir lietuvių kalbos, vis dėlto buvo priklausomi nuo sovietų valdžios. Valdžios nuomone, dauguma šio sluoksnio atstovų buvo jai palankūs ir lietuviškumą propagavo neperžengdami nustatytų ribų, tuo tarpu A. Terleckas buvo įsitikinęs, kad „[...] tautiškumas be dorybės, be turinio – tuščias žodis [...]. Mano darbas lieka tas pats, kokį vykdau savo sąžinės, o ne kieno kito paliepimu.“⁹³ Šis – inteligentijos – sluoksnis buvo itin svarbus sovietų valdžiai, nes su juo buvo siejamas „naujojo žmogaus“ sukūrimas, todėl tiems, kurie peržengdavo valdžios toleruojamas ribas, būdavo užvedamos operatyvinės bylos⁹⁴. Šio visuomenės sluoksnio svarba neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių psichologiniuose portretuose atsiskleidžia per santykį su tas ribas peržengusiais ir mažiau į valdžios reikalavimus atsižvelgiančiais žmonėmis. Antai A. Terleckas pripažįsta jautęs priešišką šio visuomenės sluoksnio atstovų požiūrį į savo veiklą: „Tam sluoksniui buvo leidžiama žaisti lietuviškais simboliais ir tradicijomis, žinoma, neperžengiant ribų. Jas peržengusieji virsdavo disidentais – *atskalūnais*, su kuriais būdavo nedelsiant susidorojama, – pirmieji juos pasmerkdamo ne kas kitas, o tie tautiškai sovietiniai inteligentai.“⁹⁵ Kita vertus, tie, kurie laikėsi panašios pozicijos, dažniausiai siekdavo tarpusavio paramos ir palaikymo⁹⁶. Požiūris į kitus neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius atsiskleidžia jų veiklos vertinimui taikomais tokiais pat, kaip ir vertinant savo veiklą, standartais. Tai

dažniausiai pagrindžia trumpi atsiminimų komentarai, pvz.: „Tas išters, nes į viską žiūri su atlaidžia ironija“⁹⁷, „Jis tam tikra prasme mano mokinys (konfratrai tikina, kad jį „sugadinau“, nes daugelį dogmų vertina kritiškai savo žvilgsniu).“⁹⁸ Šie pavyzdžiai atskleidžia minėtas savo tapatumo paieškas per atskirtį nuo kitokios pozicijos besilaikančių asmenų.

Rašymo ir viešumo kaip ginklo svarba pasipriešinimui. Viena pagrindinių neginkluotojo politinio pasipriešinimo formų buvo rašymas. Greta atvirų laiškų ir pagrindinės spaudos sovietmečiu itin svarbus buvo vadinamosios Ezopo kalbos vaidmuo. Rašymas pasitelkiant įvairius simbolius ir metaforas įgavo įvairių prasmę. Pirma, tai kūrė tam tikrą sakralų, ne vien kalbinės raiškos tikslais paremtą santykį su kalba ir sykiu formavo to meto rašančių asmenų savimonę, o kultūrinių reiškinų simboliai, vartojami šioje Ezopo kalboje, ir pati kalba buvo įtraukiami į lietuvišką tapatybę kaip jos išlaikymo ir gynybos elementai⁹⁹. Didelis poreikis rašyti, kylantis iš vidinių neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių paskatų, įgavo įvairias formas. A. Terleckas, net ir praradęs dienoraščius, tik dar intensyviau siekė juos rašyti ir troško tai daryti nevaržomas: „Vėl reikia slėpti dienoraštį. Kada bus galima be baimės rašyti?“¹⁰⁰ Rašymo tikslai dažnai buvo siejami ne tiek su saviraiška, kiek su informacijos rinkimu ir išlaikymu („Reikia daugiau žmonių aplankyti ir aprašyti pokalbius su jais“¹⁰¹). Taip pat ir V. Petkus, siekdamas užfiksuoti šviečiamąją ir kultūrinę Bažnyčios veiklą, parengė ir išleido tokius veikalus kaip „Vilniaus vyskupas kunigaikštis Ignas Jokūbas Masalskis“, „Lietuvos dominikonai“ ir „Vilniaus vyskupai Lietuvos istorijoje“. Rašymas kaip vienas pagrindinių neginkluotojo pasipriešinimo būdų nebuvo susijęs su literatūrinėmis improvizacijomis ar kūryba, kaip ji suprantama šiandien, nes kalba

„buvo sustingdyta bei pajungta įvairiausių taisyklių prievartai“¹⁰². Taigi svarbu pasakyti, kad Ezopo kalba, gana dažna sovietmečiu rašiusių ir lietuviškumą siekusių išlaikyti kūrėjų darbuose, neginkluotojo politinio pasipriešinimo dalyvių veikloje nėra dažna.

Neginkluotojo politinio pasipriešinimo dalyviams ne už metaforų ir simbolių besislepiančią Ezopo kalbą, o viešumas buvo vienas pagrindinių ginklų, suteikiančių tam tikrą saugumą reiškiant opozicines nuomones. Viešumas tuo laikotarpiu įgavo petičijų rašymo, aktyvesnės savilaidos ir siekio informuoti pasaulį apie suvaržymus Lietuvoje formas, kurias paskatino Rusijos disidentų sąjūdis¹⁰³. Kita vertus, svarbu paminėti asmenybių portretams suvokti svarbią Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo specifiką, palyginti su Rusijos disidentiniu sąjūdžiu. Šį išskirtinumą pažymi Kazys Almenas to meto spaudoje teigdamas, kad Rusijos disidentiniame judėjime Maskvos gyventojai vaidina mažesnę vaidmenį nei užsienio žurnalistai, kurių akivaizdoje vyksta disidentinė drama ir kurių dėka ši drama pasiekia pasaulį, tuo tarpu Lietuvoje „žiūrovai šiuo atveju – tauta, ir jie ne pasyvūs, o didele didžiuma prijaunantys ir padedantys. Matomumas čia, nors paskirais atvejais ir naudingas, toli gražu neturi tokios reikšmės kaip Maskvoje, o neretai pražūtingas.“¹⁰⁴ Vis dėlto atsiminimuose pasitaiko ir tokių atvejų, kai su žiniasklaidos pagalba buvo išsakomos privačiuose pokalbiuose dėl pasitikėjimo stokos nutylimos mintys. Pavyzdžiui, tai matyti iš A. Terlecko atsiminimų: „Netaręs nė žodžio, Ričardas paleido muzikos plokštelę. Bet aš vis tiek bijojau per daug atvirauti... Ypatingų paslapčių ir neturėjau. Ką norėjau prikišti okupacinei Lietuvos valdžiai, parašydavau savo viešuose laiškuose, kurie po kurio laiko buvo perskaitomi per radijo stotis, transliuojančias savo laidas į Lietuvą.“¹⁰⁵ Viešumo kaip ginklo vaidmenį patvirtina ir išlikę kitų asmenų at-

siminimai apie neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius. Štai kalbant apie V. Petkų sakoma, kad jis, nuo 1975 m. veikdamas Lietuvos Helsinkio grupėje, „[n]ieko nebijodamas, visas pastebėtas gyvenimo neteisybes kelia viešumon“¹⁰⁶. Taigi viešumo elementas Lietuvos neginkluotojo politinio pasipriešinimo veikloje leidžia šios krypties atstovus išskirti iš kitų pasipriešinimo formų atstovų bei iš didžiosios visuomenės dalies.

Santykis su saugumo sistema. Drąsus ir viešas opozicinių minčių reiškinys sovietmečiu neabejotinai atkreipdavo saugumo institucijos dėmesį. Santykis su saugumu ir šio santykio vertinimas leidžia išsamiai papildyti neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių portretus. Šių asmenų atsiminimuose dažnai išryškėja nuolatinis nerimas dėl saugumo veiksnių, jausmas, tarsi visi jų viešojo ir neretai privataus gyvenimo įvykiai daugiau ar mažiau kontroliuojami. Štai nesėkmę įsidarbinant Knygų rūmuose A. Terleckas laiko suplanuotu veiksniu dėl jo pasipriešinimo veiklos: „Aišku, kad saugumas uždraudė mane priimti dirbti į Knygų rūmus. Čia galėčiau rasti daug senos literatūros ir ją panaudoti pagrindinei veiklai. Be to, „gadinsiu“ kolektyvą.“¹⁰⁷ Kiti pavyzdžiai: „Pažadino balsai „Skęstame!“ Pramerkęs akis pamačiau tarp išmatų plaukiančius savo batų. Gal kieno nors įsakymu buvo užkimšta kanalizacija?“¹⁰⁸; „Oro uoste praporščikas tyčia susodino mus ant cementinių grindų, kaip tik toje vietoje, kur pūtė didesnis skersvėjis“¹⁰⁹; „Rytai būna bloga nuotaika dėl didėjančio kraujo spaudimo. KGB tikisi, kad nuolat svyruojantis kraujo spaudimas pribais mane...“¹¹⁰ Toks išorinio sekimo pojūtis vertė sutelktomis pastangomis kontroliuoti savo vidinę būseną („Kalbėdami su mumis čekistai vis vien ką nors ištraukia. Juk jie gudresni už mus. Nereikia jiems rodyti savo politinių nuotaikų“¹¹¹) ir stengtis numatyti

bei taip pat kontroliuoti saugumo veiksmus („Negi čekistai neatkreipė dėmesio į tokį mano bėgiojimą? Visą laiką net jie negali paskui mane sekti“¹¹²). Nuolatinė nerimą kelianti sąveika galėjo po truputį tapti ir tam tikra savasties dalimi, save suvokiant santykio su saugumu kontekste. Tai gana vaizdžiai iliustruoja A. Terlecko žodžiai: „Žinoma, tada nebuvo girdėjęs KGB veteranų susirinkime 1978 m. gruodžio mėn. pabaigoje sadisto pulkininko L. Martavičiaus mano adresu pasiūsto grasinimo: „Reikia, draugai, taip dirbti, kad toks Terleckas daugiau nemindžiotų mūsų žemės“ (cituoju iš atminties).“¹¹³ Atsiminimuose išskylantis santykio su saugumu kontekstas atskleidžia ir drąsų savęs kaip neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio suvokimą atvirai deklaruojant tardytojams: „[...] galiu pasakyti tik tiek, kad aš domėjausi taip vadinama pagrindžio veikla, turėjau kai kuriuos ryšius, gaudavau ir perduodavau kitiems kai kuriuos nelegalius leidinius ir kitokią „pagrindžio“ medžiagą, tačiau plačiau apie tai neaiškinsiu, nes nenoriu pakenkti kitiems asmenims, o taip pat taip vadinamajai opozicijai, prie kurios aš ir save priskaitau visumoje.“¹¹⁴ Kitas svarbus elementas, dažnai išryškėjantis neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose, yra tam tikras pranašumo pojūtis ir siekis valdyti padėtį susidūrus akis į akį su saugumiečiais. Tai matyti iš šių pavyzdžių: „Čekistams atsakiau, kad dabar pietų metas, o aš dar esu nevalgęs. Paprašiau juos prisėsti, kol pavalgysiu“¹¹⁵; „Esu ramus. Tačiau vis dėlto didelio noro eiti į KGB pastatą neturiu. Ir jie tai žino. Todėl ir kviečia. Gerai, kad aš pats suvokiu jų norą pagąsdinti mane.“¹¹⁶ Be šių aspektų, neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose gana dažnai galima pastebėti tam tikrą pašaipą vertinant saugumiečius, pavyzdžiui: „Pasitenkinimas savo čekistiška visagalybe išspaudė iš jo lūpų tokius žodžius: „Vis dėlto išbalote, išgirdęs

papulkininkio žodžius, kad „teks pas mus pasilikti“¹¹⁷ arba (teisiant Balį Gajauską): „Išprašytas į vestibulį draugams pasakojau antisovietinius anekdotus. Kažkas iš rezistentų paklausė majorą Trakimą, kaip reaguos čekistai į faktą, jeigu į Vakarų Vokietiją išvykęs dalykinio vizito L. Brežnevas pasiprašys politinio prieglobsčio...“¹¹⁸ Panašus požiūris į saugumo pareigūnų statusą atsispindi ir V. Petkaus atsiminimuose: „Man dingtelėjo mintis, kad jie be reikalo taip neapkenčia prižiūrėtojų – juk visi kalėjimo prižiūrėtojai yra taip pat kaliniai, nes beveik visą savo gyvenimą, kol dirba, praleidžia už akmens sienų ir grotų prikaustyti prie kito grandinės galo.“¹¹⁹ Svarbu atkreipti dėmesį ir į nevienodą nuomonę apie skirtingų tautybių saugumo darbuotojus, pavyzdžiui, kalėjime A. Terleckas kur kas griežčiau kalbėjo su lietuviais prižiūrėtojais nei su kitataučiais¹²⁰.

Kratų ir tardymų patirtis ir jos vertinimas.

Viena iš akistatos su saugumu formų buvo kratos – jos neaplenkė nė vieno neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio. Atsiminimuose išryškėja savitas požiūris į šias procedūras, suteikiant joms specifinę reikšmę. Pavyzdžiui, A. Terleckas į saugumo daromas kratas žvelgė ironiškai: „Neprisimenu, kada pasakiau „istorinį“ teiginį: kratų skaičiumi mūsų butas sumušė sovietinės Lietuvos rekordą.“¹²¹ Galima tvirtinti, kad tyliosios rezistencijos dalyvių atsiminimuose atsispindintis požiūris į saugumą daro jų psichologinį portretą išsamesnį.

SSRS įsiveržus į Afganistaną ir baigiantis *détente* laikotarpiui aštuntajame dešimtmetyje KGB represijos pasidarė dar aktyvesnės, daugėjo neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių suėmimų. Šiuo laikotarpiu vyko ir Helsinkio grupės, Lietuvos laisvės lygos, Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto narių suėmimai ir teismai¹²². Šiame kontekste reikšmingas ir visų neginkluotojo

pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose atsi-
kartojantis elementas yra suėmimų, tardymų
ir teismo procesų patirtis. Čia pastebime
jau minėtą panašią santykių su saugumo
darbuotojais, ypač su tardytojais, tendenciją.
Pavyzdžiui, išlieka panaši pašaiپی laikysena
(„Tardymo metu mandagiai tyčiojauši iš
bejėgiško klausinėjimo“¹²³) ir pastangos
kontroliuoti situaciją („Įtikinęs save mūsų
kovos prasmingumu ir nusiraminęs, neprა-
šomų prižiūrėtojų atneštų pigių migdomųjų
padedamas, trumpai pasimeldęs greit užmi-
gau“¹²⁴). Tai patvirtina ir kitų asmenų atsimi-
nimai apie pasipriešinimo dalyvių laikyseną
teismuose („Be abejo, maksimalios bausmės
skiriamai V. Skuodžiui turėjo įtakos jo prin-
cipingas paskutinis žodis teisme, trukęs apie
aštuonias valandas, kuriame, užuot prašęs
sušvelninti bausmę, patį teismą demaskavo
ir prikėlė prie gėdos stulpo...“¹²⁵). Pasiprie-
šinimo dalyvių atsiminimuose išryškėja ir
reikšmingas išankstinis požiūris į galimą
suėmimą mąstant, „kad ateis tas laikas, kai
mane areštuos, ir kokia tada bus nuotaika
namuose“¹²⁶. Atsiminimuose regime nuo-
seklų ir principinį pasirinktos pozicijos
laikymąsi sudėtingiausiose situacijose, kas
tik dar labiau paryškina pagrindines asmens
vertybes („Laukdamas teismo galvojau, kad
vis dėlto mano gyvenimas labai prasmingas.
Aš pats nežinau, iš kur galvon mušė tokia
mintis, kad Lietuva bus tas akmeniukas,
kuris tą imperializmą rusiškąjį nuvers. Iš
kur, tai aš pats klausiu dažnai. Ir tokia nuo-
taika buvo gera“¹²⁷). Laikyseną per tardymus
atspindi V. Skuodžio pavyzdys. Į tardytojo
žodžius („Šiandien kratos metu jūsų bute
buvo surasti nelegalūs leidiniai „Aušra“,
„Perspektyvos“, „Pastogė“, „Rūpintojėlis“.
Kaip šie leidiniai atsidūrė pas jus bute?“) jis
atsakė: „Į šį klausimą atsakyti negaliu, nes to
neleidžia mano sąžinė.“¹²⁸ Gana drąsiai atvirą
poziciją per tardymą byloja ir šio pasiprie-
šinimo dalyvio prisipažinimas tardytojui,

kad rašomąja mašinėle, kuri per kratą buvo
rasta jo bute, jis ketino aprašyti sovietinės
antireliginės politikos kritiką („Tokia min-
tis man kilo todėl, kad aš asmeniškai esu
praktikuojantis katalikas ir perskaičiuotoje
ateistinėje literatūroje ir bendrai ateistinėje
propagandoje man daug kas atrodė nepagrįs-
ta, paviršutiniška ir iškraipyta“¹²⁹). Suėmimų
ir tardymų patirtis, aprašyta neginkluotojo
politinio pasipriešinimo dalyvių atsimini-
muose, leidžia juos apibūdinti kaip drąsius
ir nuosekliai besilaikančius savo įsitikinimų
net ir sudėtingiausiose situacijose.

**Buvimo kalinimo ar psichikos sveikatos
įstaigose ir tremtyje patirtis ir požiūris į
ją.** Vengiant ažiotažo ir suimamų asmenų
aukštino visuomenės akyse suėmimai
ir kalinimas būdavo kraštutinė priemonė
siekiama užkirsti kelią antisovietinei negin-
kluotojo pasipriešinimo dalyvių veiklai. Dėl
to KGB buvo priverstas plėsti savo strategiją
ir išsamiau aiškintis neginkluotojo pasiprie-
šinimo pobūdį, priežastis ir tikslus, siekda-
mas atskirti tikrąją antisovietinę agitaciją
nuo politinio nebrandumo atvejų¹³⁰. Nors
sąmoningiems ir aktyviems antisovietinio
pasipriešinimo dalyviams taikomos kalini-
mo bausmės buvo neveiksmingos, nes išėję
iš kalėjimo jie ir toliau užsiimdavo tokia pat
veikla net ir išvykę į užsienį¹³¹, KGB šios
priemonės neatsisakė ir bandė pritaikyti
įvairesnius metodus.

Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių
atsiminimuose išryškėja keletas svarbiausių,
dažnai pasikartojančių elementų, būdingų
jų buvimui kalinimo įstaigoje. Vienas reikš-
mingiausių susijęs su artimųjų vaidmeniu.
Kalinimo metu buvo itin sunku palaikyti ar-
timus ryšius pirmiausia dėl kalinimo įstaigų
reikalavimų, suformuluotų prieš susitikimą
su artimaisiais tiek lankomam asmeniui,
tiek ir lankytojams įteikiamose instrukci-
jose. Pokalbyje su saugumo pareigūnais

gaunamoje instrukcijoje buvo numatytas draudimas kalbėti ne rusų kalba, temomis, susijusiomis su tautiniu klausimu, politika, žmonių atvykimu ir išvykimu, klausinėti apie kitus kalinius ir gyvenimą kalėjime, taip pat buvo negalima perduoti jokių daiktų¹³². Be to, susitikimą labai apsunkindavo nuolatinis apsaugos darbuotojų stebėjimas, nepatogi patalpa ir apribotas laikas¹³³. Vis dėlto net ir tokiais sąlygomis neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių laikysena buvo būdinga ramybė ir susitvartymas. Tai, pavyzdžiui, iliustruoja kitų žmonių atsiminimai apie V. Petkų: „Viktoras buvo apvilktas nudėvėta dryža, plaukai grynai nukirpti, veidas pablyškęs, gerokai pablogęs, tačiau laikėsi ramiai, santūriai, žvilgsnis buvo žvalus. Jis, pamatęs atvykusius, galvos linktelėjimu pasisveikino ir maloniai nusišypsojo.“¹³⁴ Vis dėlto kokių didelių pastangų reikėjo siekiant tokiuose susitikimuose išlaikyti savitvardą, byloja būsena jiems pasibaigus. Antai A. Terleckas prisimena savo jausmus susitikus su žmona („Grižau į kamerą ir ėmiau isteriškai raudoti, paslėpęs veidą į vatinę pagalvę. Net vagys pamatė, kaip kenčiu, liovėsi kankinę“¹³⁵) ir būseną sužinojus apie motinos mirtį („Pas viršininkus elgiausi vyriškai, o „leidžiamas į apačią“ pravirkau“¹³⁶).

Kita svarbi aptariamų neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose atsikartojanti tendencija leidžia apibrėžti jų savivaizdį kalinimo metu. Nuolatinis kilnojimas į kitas kameras A. Terleckas sieja su pastangomis sukurti jo kaip užverbuoto informatoriaus ir dėl to nemėgstamo kitų kalinių įvaizdį¹³⁷. Pastebimas ir pasikartojantis nuolatinės išorinės kontrolės pojūtis: „Buvo be galo liūdna: gimimo dieną paliko vieną, kad moraliai būtų sunkiau“¹³⁸; „Greičiausiai tada nesuvokiau, kad specialiai kankina psichiniais ligoniais.“¹³⁹ Nuolat jausdami išorinę kontrolę ir tardymų grėsmę, šie asmenys ir kalinami nesielgė nuolankiai. Tai pasireiškė

kalinimo įstaigos reikalavimų nevykdymu ir pastangomis vienaip ar kitaip dalyvauti įvairiose baumės vykdymo proceso situacijose, taip įrodant sau, „kad dar netapau vergu“¹⁴⁰. Pasipriešinimo dalyviai prisimena nesilaikę reikalavimų jau nuo pirmųjų suėmimų (pvz., septyniolikmetis A. Terleckas kalėjime parašė: „NKVD – nusususių komunistų vagių draugija“ ir šį pareiškimą girdėjo 34 kiti kaliniai, bet „kaip jie neapskundė manęs, tai nežinau“¹⁴¹) ir vėliau („Pagal kalėjimo instrukciją reikėjo, kad kalinamasis, iškvietas iš kameros, laikytų rankas už nugaros. Tai mane labai žemino, todėl instrukcijos reikalavimų nevykdžiau“¹⁴²). Pastangos kokių nors būdu kalinimo metu daryti įtaką vykstantiems procesams atsispindi ir buvusių kalinių prisimenamame rūpinimesi kitais kaliniais: „Žinoma, galėjau priversti čekistus perkelti Aleksandrą į kitą kamerą, tačiau buvo gaila ligonio, kurį, perkeltą į Lukiškių psichiatrinę ligoninę, kaliniai užmuštų.“¹⁴³

Psichologiniam pasipriešinimo dalyvio portretui svarbus ir prisimenamas panašios į pasipriešinimo dalyvių pozicijos nesilaikiusių kalinių, suvokiamų kaip atsakiusių dalyvauti visuomeniniame ir net savo pačių gyvenime, vertinimas: „Čia kai kurie žmonės jau seni gyventojai. Ir jie man primena pavasarį rūsyje blausius bulvių daigus. Ne tik iš veido, bet ir vidiniu pasauliu. Jiems laikas sustojo“¹⁴⁴; „Senieji šio pasaulio gyventojai moko mane: / – Tu galvoji, kad turi čia kokių nors teisių? Klausyk, biče, čia teisės turi tik prižiūrėtojai. Jie tau gali paaiškinti, ką reiškia teisės.“¹⁴⁵ A. Terlecko atsiminimuose kartojasi priešiškesnis požiūris į prižiūrėtojus lietuvius, o ne į rusus: „Per metus, praleistus čia, nė karto negirdėjau jų pastabų. Tačiau lietuviai tuoj pat imdavo rusiškai šaukti: „Ruki nazad!“¹⁴⁶ Dera pabrėžti, kad pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose neretai matomas priešiškas požiūris į konkrečius saugumo darbuotojus nebuvo apibendrintas

visai tautai: „Perkeltas į gretimą, bet šildomą kamerą skaičiau A. Adomovičiaus ir D. Granino „Blokados knygą“ – apie Leningrado blokadą ir ne kartą apsverčiau dėl rusų tautos patirtų kančių.“¹⁴⁷ Apibendrinant galima pasakyti, kad kalinimo patirties atsiminimai atskleidžia ryšio su artimaisiais svarbą neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio asmenybei, išryškina savivaizdžio kūrimo santykyje su kalėjimo pareigūnais tendencijas, pabrėžia nenuolankaus elgesio, pastangų aktyviai veikti esamoje situacijoje siekį ir nuoseklų norą išlaikyti įsitikinimus.

Reikšmingos neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių portreto detalės atsiskleidžia ir iš šio judėjimo dalyvių patirties sovietinėse psichikos sveikatos įstaigose. Prievartinis uždarymas į psichiatrijos ligoninę antisovietine veikla užsiimantiems asmenims buvo taikomas 1954–1987 m.; aštuntajame dešimtmetyje suaktyvėjus neginkluotajam pasipriešinimui šios rūšies prievarta taip pat įgavo didesnę mąstą – į panašias įstaigas buvo išsiųsti 38 asmenys iš Lietuvos¹⁴⁸. Šią patirtį atspindinčiuose pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose galima išvengti panašų požiūrį į psichiatrijos įstaigų darbuotojus, koks vyravo ir kalinimo įstaigose. A. Terleckas, pasakodamas apie patirtį Naujosios Vilnios psichiatrijos ligoninės Lukiškių filiale 1973 m. pabaigoje, šios įstaigos darbuotoją ir savo santykį su ja apibūdina taip: „O ji – milicijos ponų malonėje esanti nusikaltėlių sielų gydytoja – vaidino kaliniui, seniai skusta barzda, nutrintomis, niekada lygintuvo nemačiusiomis kelnėmis.“¹⁴⁹ Svarbu pabrėžti, kad uždarymas į sovietinę psichikos sveikatos įstaigą nepakeitė antisovietinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių požiūrio į saugumo darbuotojus ir pastangų bei gebėjimo kontroliuoti savo reakcijas bendraujant tiek su saugumo darbuotojais („Atsakinėjau į čekistės mėgėjos klausimus neskubėdamas, gerai apgalvodamas kiekvieną žodį“¹⁵⁰), tiek

ir su artimaisiais („Pamatęs tokią baidyklę, brolis Jonas neišlaikė ir pravirko. Kadangi juokiausiu ramindamas brolius, J. Vasiliauskas tuoj nutraukė pasimatymą“¹⁵¹).

Kad ir kaip atsiminimuose savo būseną sovietinėse psichikos sveikatos įstaigose aprašo buvę neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai, būtina pažymėti išskirtines sąlygas, kėlusias neginkluotosios rezistencijos dalyviams daugiau iššūkių. Remdamiesi kitų pasipriešinimo dalyvių patirtimi ir savo tuometinio LSSR baudžiamojo proceso kodekso žiniomis, neginkluotojo antisovietinio judėjimo dalyviai tam tikra prasme galėjo pasiruošti ir, atsidūrę kalėjimuose ar lageriuose, geriau suprasti jiems taikomas procedūras. Psichikos sveikatos įstaigose atliekamiems tardymams ir susidūrimui su kvalifikuotais psichiatrais, pasirengusiais juos pripažinti nepakaltinamais, pasipriešinimo dalyviai dažniausiai buvo visiškai nepasirengę, todėl tai jiems kėlė didesnę baimę ir bejėgiškumo pojūtį¹⁵². Taigi patirties sovietinėse psichikos sveikatos įstaigose atsiminimai dar labiau išryškina, kaip stipriai neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai laikėsi savo požiūrio.

Atsiminimuose atsispindinti tardymų, kratų, suėmimų, kalėjimo įvairiose kalinimo įstaigose patirtis yra nelengva kiekvienai tai patyrusiai asmenybei, keliamų iššūkių intensyvumu pralenkianti kasdienę patirtį. Tačiau lagerių patirtis negali prilygti jokiai kitai prievartos priemonei savo trukme ir atskyrimu ne tik nuo artimų žmonių, bet ir nuo įprastos socialinės aplinkos. Iš lagerių patirties, aprašomos neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose, iškyla keletas svarbiausių detalių. Šiuo atveju vienas dažniausiai pasikartojančių ir nuodugniausiai aptariamų, kitaip nei kalbant apie kalėjimų patirtį, yra santykiai su kitais lagerių kaliniiais. Nors teigiama, kad buvimas tremtyje gali būti siejamas su stipriau išreikštu bendros patirties nulemtu skirtingų tautų žmo-

nių bendravimu, o kartu – autentiškesniu kultūrinių skirtumų suvokimu ir galimybe labiau atsiriboti nuo tautinės tapatybės transformavimo į masinę liaudies kultūrą¹⁵³, atsiminimuose išryškėja nevienareikšmė patirtis. Viena vertus, lagerių kontekste galima pastebėti išskylančią ne tapatumo, o atskirties tendenciją, pavyzdžiui, turint omenyje priešingų pozicijų laikymąsi V. Skuodžio atveju, kai jis atvirai ignoruodavo lagerio administracijai lojalius asmenis¹⁵⁴, arba specifinį išsilavinimo vaidmenį, kėlusį A. Terleckui sunkumų bendraujant su kitais kaliniais („Ten vėl patyriau neapykantą dėl to, kad esu baigęs universitetą. [...] Bemokslų vagių ir plėšikų manymu, sovietinėje Lietuvoje tik komunistas galėjo turėti universiteto baigimo diplomą“¹⁵⁵). Kita vertus, išryškėja ir vienijanti bendros patirties funkcija (V. Petkaus atvejis): „Kai kurie Gulago senbuviai nuo bado jau nebesikėlė nuo narų, gulėjo sutinusiomis kojomis, tačiau drąsino mus: vaikinai, tik nepasiduokite! Mūsų grupėje buvo du medicinos studentai. Jie baugščiai žvilgčiojo į gulinčiuosius ir stebėjosi: šie net trijų dienų nebeištvers, o mus drąsina...“¹⁵⁶ Vis dėlto dažniausiai į kitus buvo žvelgiama su nuolatiniu nepasitikėjimu, keliančiu didelę įtampą dar ir dėl nepriimtino kasdienio jų elgesio („Gadino sveikatą cigarečių dūmai. Kituose bendrabučio kambariuose gyveno po vieną ar du darbininkus, o kartu su manimi būtinai dar du, rūkaliai ir girtuokliai, vienas kitas psichinis ligonis, o ką jau kalbėti apie tai, kad visi – KGB sekliai. Vien savo buvimu jie veikė nervų sistemą“¹⁵⁷). Toks nepasitikėjimas kitais žmonėmis, įtariant juos esant KGB agentais, būdingas net ir išvykus į užsienį, kur buvo tęsiama pasipriešinimo veikla¹⁵⁸. Kita vertus, ir vėl svarbu pažymėti, kad nepasitikėjimas ir atsiskyrimas nuo kitų kalinių nebuvo susijęs su nepalankiu požiūriu į jų tautybę. Išgyventi sunkumai nesufurmavo priešiško rusų tautai: „Rusai – visų pirma imperininkai,

bet kuo jie kalti, kad šimtmečius propaganda tikino juos esant tautų išvaduotojais ir geradariams. Neišsivežiau iš Kolymos neapykantos rusų tautai...“¹⁵⁹

Atsiminimuose atsispindinčią lageriuose tvyrojusią nuolatinę įtampą liudija jos poveikis tiek savivaizdžiui („Pirmą kartą gyvenime ėmiau gailėtis savęs, kelios sūrios ašaros nuriedėjo seniai skustu, ilgais šeriais apaugusiu veidu“¹⁶⁰), tiek ir laikysenai su artimaisiais („Nors laiškuose girdavausi puikia savo nuotaika, bet iš tiesų jaučiausi vis blogiau“¹⁶¹), kas rodo, kad sunkėjanti vidinė būsena nesumažino noro rūpintis artimaisiais ir atsakomybės už juos („Su-prask Mamą. Jai pačiai labai sunku. Ką gero ji matė gyvendama su manimi? Pažvelgęs į mūsų gyvenimo praeitį, matau vien kratas, areštus, pasimatymus kalėjimuose, lageriuose, mano tremtyje. Skausmas, ašaros. Kančios prasmės nesuvokimas palaužė mamą, pirmiausia fiziškai“¹⁶²). Sudėtingos 1984 m. patirties kontekste sūnui rašytuose laiškuose kaip viena svarbiausių vertybių ir vėl iškeliamą drąsą: „Didžiausias niekšybės padaro bailiai. Judas išdavė Kristų tik dėl savo bailumo. Tad niekada nedraugauk su bailiu...“¹⁶³ Pastebima ir vertybių sistemos kaitos apraiškų susidūrus su kalinimo patirtimi, pavyzdžiui: „Anksčiau tikindavau save, kad negalėčiau būti gydytoju vien todėl, kad bijau numirėlių. O kaip greit prie jų pripratau! Kiekvieną kartą nuėję į lavoninę, randam ją pilną lavonų, aišku, daugiausia jaunų vyrų. Suguldyti jie nuogi vienas ant kito be jokios tvarkos. Reikia laiptoti per juos, tenka neatsargiai kai kam užlipti ant galvos...“¹⁶⁴ Vis dėlto dažniausiai susiformavusios ilgalaikės ir pagrindinės vertybės bei aktyvi antisovietinė veikla išlikdavo nesvyruojančiu neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių psichologinio portreto pamatu. Tai patvirtina V. Skuodžio pavyzdys, minimas kitų asmenų atsiminimuose. V. Skuodis,

septynerius metus atlikdamas bausmę Mor-dovijoje, Baraševo griežtojo režimo lageryje, nepaisydamas jam dėl antisovietinės veiklos taikomų griežtesnių sankcijų, rašė skundus, nelegaliai informuodavo visuomenę apie KGB savivaliavimo prieš politinius kalinius atvejus, nuolatos skaitė knygas ir rašė, o protestą išreiškė 170 dienų per visą kalinimo laikotarpį badaudamas¹⁶⁵. Taigi lagerių patirtis psichologinius portretus papildė intensyvesnėmis savo kaip neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio tapatybės išsąmoninimo, atsiskleidžiančio santykiuose su artimaisiais, kitais kaliniais ir individualia vertybių sistema, tendencijomis.

Psichologinis portretas atsiskleidžia ne tik akistatoje su saugumo tarnybomis, bet ir bendrame šios patirties vertinime. Pastebimas tam tikras neginkluotojo pasipriešinimo dalyviams būdingas bendras išankstinis įkalinimo ir tremties bausmių vertinimas. Siekiant suvokti asmenybės portretą vienas svarbiausių aspektų, leidžiančių kritiškai vertinti egzistavusio įsitikinimo reikšmę, yra realus gresiančio pavojaus supratimas, o tokį supratimą patvirtina to meto periodika¹⁶⁶ ir straipsnyje nagrinėjami atsiminimai. Įdomu pažymėti, kad įgyta KGB taikomų prievartos priemonių patirtis neatgrasė šių asmenų nuo tolesnės antisovietinės veiklos, nors ir suformavo grėsmės kaip neišvengiamybės suvokimą: „Vėl veikdamas prieš juos supratau, kad toji mano veikla baigsis kalėjimu ir lageriu.“¹⁶⁷ Ypatinga svarba psichologiniame portrete tenka ir susiformavusiai išankstinei nuomonei vertinant ne tik bausmes, bet ir visą neginkluotojo pasipriešinimo veiklą. Pavyzdžiui, A. Terleckas savo gyvenimo istoriją suvokia kaip priklausiusią ne nuo jo, o nuo likimo, kuriam priešintis jis neturėjo jėgų. Jis pateikia gana plačią ir iškalbingą išvadą tuo klausimu: „[...] neverta pačiam tikėti ir kitus tikinti, kad žmogus yra savo likimo kalvis...“¹⁶⁸ Panašiai išorinę lemtį traktuoja ir

V. Petkus, nors ir labiau pabrėžia ne pasyvų, o aktyvų asmens vaidmenį neišvengiamo likimo akivaizdoje: „Kiekvienam žmogui žemėje paruoštos ir rožės ir usnys. [...] Aš žinau, kad niekam ir už jokią kainą negalima pardavinėti savo jausmo gėriui ir blogiui, tiesai ir melui, teisybei ir neteisybei.“¹⁶⁹ Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių savivaizdis ir savo veiklos vertinimas atsiskleidžia ir jų išsakomoje KGB veiklos planų interpretacijoje: „Iki šiol negaliu atsakyti į klausimą, kodėl čekistai paleido mane, kodėl neuždarė į savo kalėjimą? Juk įkalčių prieš mane turėjo pakankamai. [...] Reikia palaukti, kol nutils protestai dėl minėtų suėmimų, ir tik tada griebti Terlecką, Sasnauską, Statkevičių. Juk Terleckas ilgai ramiai nesėdės. Tegul jis „užsidirba“ daugiau įkalčių. Be to, reikėjo laiko įvertinti pas mus surastus dokumentus.“¹⁷⁰ Veiklos patirtis ir jos vertinimas rodo tiek aptariamų asmenų aktyvaus opozicinio veikimo įtaką jų psichologiniams portretams, tiek ir savitas, asmenybės bruožų nulemtas veiklos išraiškas.

RELIGINIO NEGINKLUOTOJO PASIPRIEŠINIMO DALYVIS SOVIETMEČIU

Kovojant su katalikybe ir ateizacija sovietmečiu pirmiausia buvo siekiama išstumti tikėjimo elementus ir prasmes iš viešojo ir privataus gyvenimo. Religijos vietą turėjo užimti materialistinė pasaulėvoka, ji turėjo įtraukti žmogų į kasdienę visuomeninę veiklą, kurios dėka derėdamas su aplinka asmuo savo prasmų lauką turėjo pripildyti vykstančių švenčių ir taip atitikti tuometinės sistemos kuriamo *homo sovieticus* idealą¹⁷¹. Kita vertus, asmuo, nesitenkinantis tokia beprasmybės jausmą skatinančia perspektyva, kėlė gyvenimo ir jo prasmės klausimus, kontrastuojančius su sovietine realybe. Šią

poziciją vaizdžiai iliustruoja Vytauto Kubiliaus žodžiai: „Nėra principų. Nėra tokių taškų, į kuriuos viskas būtų redukuojama. Šiaip imi viską, bet tas netampa dvasine savastimi, negula į dvasinius sluoksnius, o tik trumpai pasilaiko prote ir išnyksta.“¹⁷² Visi tikintieji, o ypač kunigai sovietinėje sistemoje neišvengiamai susidūrė su problema, kurį iš šių dviejų kelių pasirinkti. Kyla nemažai klausimų, kas slepiasi už kiekvieno iš šių pasirinkimų, turint omenyje neginkluotojo religinio antisovietinio pasipriešinimo dalyvius. Tai ypač svarbu dėl to, kad Lietuva iš visų Sovietų Sąjungos okupuotų teritorijų išsiskyrė kaip katalikiškiausias kraštas¹⁷³. Katalikų bažnyčia čia pradėta persekioti jau nuo penktojo dešimtmečio¹⁷⁴, o neginkluotasis pasipriešinimo judėjimas nuo 1980 m. turėjo religinį pamatą¹⁷⁵. Nors Katalikų bažnyčia Lietuvoje ilgą laiką ir aktyviai buvo persekiujama, čia, kaip niekur kitur tuometinėje Sovietų Sąjungoje, buvo leidžiama ir platinama daugiausia pagrindinių religinių leidinių¹⁷⁶. Kitaip nei politinio pasipriešinimo, kurio dalyviai pagrindiniu veiklos tikslu laikė atgauti Lietuvos nepriklausomybę, atveju, religinė antisovietinė kova buvo labiau susijusi su kultūrinių ir, žinoma, religinių vertybių gynimu.

Tiek politinio, tiek ir religinio neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių tapatybės konstravimas neatsiejamas nuo nuolatinės sąveikos su kitais žmonėmis ir tuometinėmis socialinėmis institucijomis. Tačiau, anot cituotų T. Venclovos žodžių apie tikėjimą kaip tvirtybės šaltinį, religinė neginkluotojo pasipriešinimo srovės atstovų tapatybė formuodamasi įgijo ir specifinių bruožų. Viena vertus, priklausymas konkrečiai konfesijai jau savaime formuoja socialinę tapatybę, kai esi priskiriamas prie tam tikros bendruomenės, antra vertus, tai padeda išgyventi išorinio pasaulio sunkumus tikint ateityje laukiančiu išganymu¹⁷⁷. Tai vaizdžiai

atsispindi ir N. Sadūnaitės atsiminimuose: „Tik viena aišku: Dievas Juo pasitikinčių neapleidžia!“¹⁷⁸ Toliau aptariamai specifiniai ir iš dalies sutampantys su pilietinio pasipriešinimo srovės atstovų portretu katalikiškojo neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių psichologinio paveikslo aspektai.

Kunigas pranciškonas J. Sasnauskas sako, kad neginkluotą pasipriešinimo kovą susidomėjo dar vaikystėje. Jį pasiekdavo žinios apie 1968 m. prasidėjusį Prahos pavasarį, namuose buvo klausoma radijo pogrindžio laidų iš Prahos, ypač jį sujaudino Jano Palacho susideginimas ir 1972 m. Kauno įvykiai¹⁷⁹. Visa tai formavo kuriamo sovietinio pasaulėvaizdžio alternatyvą. Vis dėlto vienas svarbiausių postūmių įsitraukti į aktyvesnę neginkluotojo pasipriešinimo veiklą buvo dar mokykloje užsimezgusi pažintis su tuo metu jau aktyviu neginkluotojo pasipriešinimo dalyviu V. Petkumi ir kiek vėliau – su A. Terlecku¹⁸⁰. Taip pasipriešinimo veiklos pavyzdžiai tapo tam tikrais sektiniais, neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo veiklą skatinančiais ir formuojančiais modeliais. Dalyvavimas neginkluotajame pasipriešime nuo pat veiklos pradžios turėjo pasekmių. Pirmoji J. Sasnausko akistatos su sovietine prievartos sistema patirtis buvo jo pašalinimas iš vidurinės mokyklos, paėmimas į kariuomenę ir vėliau, iš ten grįžus, užkirtimas kelio įstoti į Kauno kunigų seminariją, kai „saugumo įsakymu iš kandidatų sąrašų buvo išbrauktas“¹⁸¹, ir galiausiai suėmimas 1979 m. gruodžio mėn. Ne mažiau svarbų vaidmenį vaidino ir nedidelis pasipriešinimo dalyvių ratas – tai nulėmė, kad teko užsiimti labai įvairia veikla, į kurią J. Sasnauskas tiesiogiai įsitraukė nuo šešiolikos metų¹⁸². Jo pavyzdys rodo, kad nors pasipriešinimo dalyviai priklausė skirtingoms kartoms ir turėjo nevienodos patirties, bendraudami tarpusavyje visi jautėsi lygiaverčiai, atmosfera buvo demokratinė, neišskirianti nei mokinių, nei

mokytojų¹⁸³. Aktyvaus bendradarbiavimo rezultatu tapo J. Sasnausko kartu su A. Terlecku nuo 1976 m. iki įkalinimo išleisti trys pirmieji žurnalo „Vytis“ numeriai¹⁸⁴. Taigi J. Sasnausko įsitraukimas į neginkluotąjį pasipriešinimą susijęs su tokio pavyzdžio įtaka. Sovietinis saugumas už šią veiklą jam skyrė vienerių metų laisvės atėmimo ir penkerių metų tremties Tomsko srityje bausmę.

Kiek kitokia vienuolės N. Sadūnaitės įsitraukimo į neginkluotąjį pasipriešinimą pradžia. Jos pasaulėžiūrą pirmiausia ir stipriausiai formavo religingų tėvų pavyzdys: „[...] pamokslai, kurių labai dažnai klausydavausi, pašnekesiai su Tėvais padėjo man nepaklusti bedieviško auklėjimo naktje.“¹⁸⁵ Be tėvo, kuris buvo įtrauktas į tremtinų asmenų sąrašą, dėl ko šeima turėjo persikelti gyventi kitur¹⁸⁶, kitais svarbiais pavyzdžiais N. Sadūnaitė laiko vyskupą Vincentą Borisevičių, kuris buvo kankinamas Vilniaus KGB rūsiuose¹⁸⁷, taip pat „melui nenusilenkusius ir Tiesai ištikimais likusius“ Sigitą Tamkevičių, Alfonsą Svarinską ir Joną Kastytį Matulionį¹⁸⁸. N. Sadūnaitė buvo suminta 1974 m. ir apkaltinta „LKB kronikos“ dauginimu ir platinimu. 1975 m. jai skirta šešerių metų bausmė Mordovijos lageryje. Aktyvia neginkluotojo pasipriešinimo veikla N. Sadūnaitė užsiėmė ir anksčiau, dar mokykloje, kai atsisakiusi rašyti pareiškimą stoti į komjaunimą buvo pašalinta iš mokyklos¹⁸⁹, be to, 1970 m. ji pasamdė advokatą už vaikų katechizavimą teisiamam kunigui Antanui Šeškevičiui ir dalyvavo jo teismo procese¹⁹⁰. Grįžusi iš lagerio, aktyviai prisidėjo prie „LKB kronikos“ platinimo – gabeno ją Rusijos disidentui S. Kovaliovui į Maskvą¹⁹¹. Vienas ryškiausių N. Sadūnaitės antisovietinės veiklos pavyzdžių – jos kartu su A. Terlecku ir kitais Vilniuje, prie Adomo Mickevičiaus paminklo, 1987 m. surengtas mitingas Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo metinėms paminėti.

Nors „LKB kronikoje“ buvo stengiamasi fiksuoti kuo autentiškesnę dokumentinę medžiagą¹⁹², neginkluotojo religinio pasipriešinimo dalyvių atsiminimai atskleidžia subjektyvų savo veiksmų vertinimą. J. Sasnauskas požiūrį į savo veiklą sieja su iššūkiu išdrįsti nugalėti baimę ir nepaklusti neteisybei, kurią jautė aplink¹⁹³. Kitus neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius J. Sasnauskas apibūdina kaip mažus, silpnus, bijančius, bet vis dėlto išdrįsusius mesti iššūkį sistemai¹⁹⁴. Drąsa susijusi su viduje jaučiama ir aplinkiniuose matoma baimė bei pasiryžimu ją įveikti. Kiek kitaip į savo darbų svarbą visuomenei žiūri N. Sadūnaitė. Veiklą neginkluotajame pasipriešinime ji sieja su pasiaukojimu kitų žmonių labui jų tiesos paieškose ir kovoje už savo teises¹⁹⁵. Panašios tendencijos atsikartoja ir J. Sasnausko teisme pasakytame paskutiniame žodyje, kuriame jis akcentavo tokius broožus kaip visą gyvenimą trunkančios tiesos paieškos, nuolatinis noras padėti žmonėms ir atsakomybės už savo veiklą prisiėmimas¹⁹⁶.

Šiame savo darbų vertinime išryškėja tam tikras religinio ir politinio neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių portreto skirtumas. Nors vienas svarbiausių ir tarp visų pasipriešinimo dalyvių išryškėjantis broožas yra drąsa, bet artimųjų persekiojimo¹⁹⁷ ir galimybės prarasti tai, kas svarbu, kontekste drąsa įgauna kiek kitokią prasmę. Šiuo atveju dvasininkų poziciją vaizdžiai iliustruoja J. Sasnausko žodžiai: „Kiti bijodavo įsitraukti, nes vis bijodavo kažką prarasti. O čia, kai neturi ką prarasti, tai labai paprasta – visi mano asmeniniai daiktai į mažą čemodanėlį tilpdavo.“¹⁹⁸ N. Sadūnaitės patirtyje išryškėja su jos veikla neginkluotajame pasipriešinime susijęs artimųjų persekiojimas: „Dar vėliau į KGB būstinę (irštva) išvežė mano brolių, kad vėliau be jo, be manęs ir be orderio jo kambaryje padarytų kratą, visai nereaguodami į mano griežtą protestą dėl sergančio

brolio terorizavimo.¹⁹⁹ Kadangi Lietuvos religinio ir politinio pasipriešinimo srovių atstovai išskirtinai aktyviai bendradarbiavo, tai, suėmus V. Skuodį, katalikiškasis pogrindis materialiai rėmė jo šeimą²⁰⁰. Aktyvų abiejų srovių bendradarbiavimą patvirtina ir reakcija, kildavusi kurį nors iš judėjimo dalyvių suėmus. Vienas iš tai iliustruojančių pavyzdžių – Lietuvos Helsinkio grupės narių 1979 m. išsiųstas pareiškimas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui Leonidui Brežnevui, išreiškiantis protestą prieš neteisėtą J. Sasnausko suėmimą ir apibūdinantis šį asmenį kaip išsilavinusį, mandagų ir dorą²⁰¹. Taigi nors katalikiškojo neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose išryškėja subjektyvūs savo veiklos vertinimo skirtumai, galima pastebėti ir šiuos rezistencijos dalyvius siejančio bendradarbiavimo svarbą.

Sovietmečiu viena pagrindinių katalikiškojo neginkluotojo pasipriešinimo veiklos formų buvo pogrindinė savilaida. Svarbiausias šio pobūdžio informacijos sklaidos šaltinis ne tik Lietuvoje, bet ir visoje tuometinėje Sovietų Sąjungoje buvo „LKB kronika“. Aktyviausias šio pogrindžio leidinio laikotarpis prasidėjo po Romo Kalantos susideginimo Kaune 1972 m. gegužės 14 d. ir truko iki 1980 m. vidurio, kai aprimo persekiojimai, įtampa ir antireliginė propaganda²⁰². Pagrindinis „LKB kronikos“ tikslas buvo informuoti tautiečius ir pasaulį apie Lietuvoje vykdomą tikinčiųjų diskriminavimą, o vienas pagrindinių principų, kurio buvo laikomasi nuo leidimo pradžios ir kuriuo buvo remiamasi pagrindžiant „LKB kronikos“ dokumentinę reikšmę, buvo autentiškų, nepakeistų tekstų spausdinimas²⁰³.

„LKB kronika“ buvo vienas pirmųjų, įtakingiausių, Lietuvoje ir už jos ribų plačiausiai žinomas Lietuvos religinio antisovietinio pasipriešinimo dalyvių leidinys, bet reikia nepamiršti ir kitos Lietuvos dvasininkų savi-

laidos. Svarbiausi iš šių leidinių yra 1975 m. pradėta leisti „Aušra“, po metų – „Dievas ir Tėvynė“, praėjus dar vieneriems metams – „Tiesos kelias“ ir „Rūpintojėlis“ bei 1979 m. pasirodžiusi „Ateitis“. Pirmąjį „Laisvės šauklio“ numerį 1976 m., dar mokydamasis vienuoliktoje klasėje, su bendraminčiais išleido J. Sasnauskas. Pagrindinė šio leidinio idėja buvo labiau susijusi su politine tematika – „laisvės suvokimu ir tautiniu sąmoningumu“²⁰⁴. Subjektyvus įsitraukimo į pogrindžio savilaidą vertinimas vaizdžiai atsiskleidžia J. Sasnausko atsiminimuose: „[...] patvirtinai, teigėi tą laisvę neįmanomomis aplinkybėmis“²⁰⁵. Nors, kaip matyti, pagrindinė veiklos forma buvo pogrindinė savilaida, bet tiek politinio, tiek religinio neginkluotojo pasipriešinimo atveju viešumas, įgavęs pareiškimų ir atvirų laiškų formas, vaidino svarbų vaidmenį ir buvo vienas pagrindinių ginklų, nes, kaip atsiminimuose teigia N. Sadūnaitė, „[č]ekistai privengia viešos pasaulio opinijos, bijo šviesos, daro viską, kad žmonės gyventų jų melo suklaidinti arba baimės paralyžuoti“²⁰⁶. Anot J. Sasnausko, tokia veiklos forma buvo priimtina ir visuomenei: „Tik keli laišakai iš redakcijų nukeliaudavo į KGB, kiti ne, reiškia, žmonėms būdavo įdomu, perduodavo vieni kitiems.“²⁰⁷ Taigi galima pastebėti religinio ir politinio neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose išryškėjančią tendenciją savo veiklos įtaką visuomenei ir savo kaip pasipriešinimo dalyvio identifikavimąsi sieti su rašymu savilaidoje.

Religinio neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių kalinimo ir tremties patirtis atskleidžia tam tikras ryškesnes tarpreliginio bendruomeniškumo formas, retesnes politinio pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose. Specifinis tarpkonfesinis solidarumas, kurį vaizdžiai apibūdino Rusijos disidentas Andrejus Siniavskis („Stovyklose susiduriama su tikrove, kurioje bendras priešas dusina

kiekvieną²⁰⁸), atsiskleidžia nelaisvėje užsimezgiusioje N. Sadūnaitės draugystėje su Rusijos ortodoksų bažnyčios nariais („Nadia Usoeva yra nepaprastai gera ir taktiška mergina (nuteista septynerių metų griežtojo režimo kalėjimo bei dvejų metų tremties bausme). Ji yra labai padori ir išdidi Rusijos stačiatikė. Mes esame kaip seserys²⁰⁹). Tai iliustruoja ir katalikiškojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose aprašomi santykiai su kitais kalininiais („Labai nustebo sužinoję, kad sovietų imperijoje yra dar sąžinės kalinių, ir visi keikė sovietų valdžią, kuri, anot jų, vienintelė kalta, kad jie dabar taip nužmoginti²¹⁰). Panašūs išgyvenimai užfiksuoti ir J. Sasnausko tremties patirties atsiminimuose – mėgaujantis tiek kalinimo laiku pusantrų metų nematyta gamta („Nenusakomas jausmas palaimos, tokio grožio²¹¹), tiek bendruomeniškumo jausmu („Dar sutikau žmonių, atrodo, kad apkabintum kiekvieną²¹²). N. Sadūnaitės kalėjimo patirties atsiminimai atskleidžia autentiškus ir kitokius, nei patirti politinio pasipriešinimo dalyvių, išgyvenimus: „Tikrai, dešimt mėnesių tuose KGB rūsiuose aš buvau pati laimingiausia per savo septyniasdešimt keturis metus. Taip jutau arti Dievą ir toks tikras džiaugsmas, aš ten dainuodavau, aš ten giedodavau, kareiviai mušo [...], tylėk, negalima. Sakau, kaip tylėt? Šitoks džiaugsmas, negaliu ištvirt.“²¹³ Kaip matyti, požiūris į kalinimo patirtį religinio neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose skiriasi ir emocinių išgyvenimų pobūdžiu. Kita vertus, reikia atsižvelgti ir į šių dviejų pasipriešinimo kryptų atstovų tarpusavio sąveikos reikšmę. J. Sasnauskas gana dažnai pripažįsta didelę A. Terlecko įtaką savo kaip neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio keliui²¹⁴. Pavyzdžio įtaka didžiausią reikšmę turėjo veiklos pradžioje, nes padėjo geriau suprasti savo pasirinkimo reikšmę, prasmę, atsakomybę ir riziką. Viena pirmųjų su pasipriešinimo

veikla susijusių J. Sasnausko pamokų buvo „Baudžiamojo LTSR kodekso komentarų skaitymas bei garantija, kad anksčiau ar vėliau pasodins²¹⁵. Galima teigti, kad požiūris į galimas bausmes buvo suvokiamas nuo pat veiklos pradžios, teigiant, kad „[u]žjausti ar padėti KGB nekaltai persekiojamiems reiškia ir pačiam patekti į persekiojamųjų sąrašą – į KGB objektyvą²¹⁶. Kalinimo grėsmės suvokimą iliustruoja saugumo pareigūnui drąsiai mesti N. Sadūnaitės žodžiai, pasakantys, kad ji ketverius metus gyveno akistatoje su subjektyviai suvokiama grėsme: „Aš gi laukiau keturis, kol pasodinsite, kaip žadėjote, į kalėjimą, vėluojate!“²¹⁷ Tokia išankstinė pozicija ryški daugelio neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių veikloje, bet ją suformuoti pavykdamo ne iš karto, ypač jei į pasipriešinimą sovietinei sistemai būdavo įsitraukiama jauno amžiaus. J. Sasnauskas, pirmą kartą atvežtas į saugumą tiesiai iš mokyklos, nemanė, kad mokiniai gali būti kalinami, todėl, nors ir bijojo KGB gąsdinimų, realia kalinimo grėsme netikėjo²¹⁸. Nuolat bendravęs su politinio pasipriešinimo dalyviais ir patyręs didelę jų įtaką, kalinimo metu patirtus tardymus jis traktavo kaip „tam tikrą pramogą²¹⁹ ir alternatyvą buvimui uždaroje kameroje, o apie kalėjimą sakė, kad tai „buvo kaip tam tikra mokykla netgi. Visapusiškai, ir net tremtis. Nežinau, kiek čia Dievas veikia ar neveikia, bet tas pats principas kaip paradoksas malonės, kas ateina ne dėl to, kad, bet nepaisant to.“²²⁰ Šie jo žodžiai atkartoja N. Sadūnaitės išgyvenimus nelaisvėje. Atsiminimuose atsiskleidžia ir nelaisvėje dėtos pastangos kiek įmanoma veikti susiklosčiusioje situacijoje („Tai sužinoję, visos ukrainietės ir aš paskelbėme bado streiką, reikalaudamos, kad atvyktų prokuroras ir nubautų tikrąjį nusikaltėlių...“²²¹). Taigi katalikiškojo, kitaip nei tautinio, antisovietinio pasipriešinimo dalyvių psichologiniuose portretuose išryškėja autentiškas kalinimo patirties kaip tar-

pusavio santykių, savo asmenybės ir santykio su pasauliu įprasminimas.

Religinio neginkluotojo pasipriešinimo, kitaip nei politinio neginkluotojo pasipriešinimo, dalyvių atsiminimuose matomas ir kitoks santykis su saugumu. Šiuo atveju sovietinės kalinimo sistemos pareigūnai dažniau suvokiami kaip suprantantys savo netinkamą elgesį, išreiškiamas tikėjimas gailiatinga jų prigimtimi („[...] aš įsitikinau, kad jie juto savo neteisingumą“²²²). Tokia krikščioniška laikysena atsiskleidžia ir atvirai deklaruojamoje nuolankioje pozicijoje: „Juos visus stebino, kad aš juos myliu, kad aš su jais ir tikrai aš juos myliu, ir aš iki šiol už juos meldžiuosi, nes jie labiausiai nuskrastiai, nes jie negavo to, ką aš gavau.“²²³ Kita vertus, esama ir gana ryškių religinio ir politinio pasipriešinimo dalyvių santykio su saugumu panašumų. Pirma, gana panaši siekio pačiam valdyti padėtį pozicija. Tai atsiskleidžia N. Sadūnaitės atsiminimuose: „Raginau melstis už mus persekiojančius, o ypač už čekistus, kurie žmonėms suklaidinti naudoja du ginklus: melą ir terorą.“²²⁴ J. Sasnausko atsiminimuose taip pat pasakojama, jog jis, susipažinęs su tuometiniu LSSR baudžiamojo proceso kodeksu, pirmosios kratos savo bute 1977 m. rugpjūčio 23 d. metu reikalaujamas tam prokuroro sankcijos, jautė, kad tuo parodo savo drąsą ir „kad jie turi su tavimi skaitytis“²²⁵. Antra, panaši santykio su saugumu tendencija atsiskleidžia ir požiūryje į persekiojimus. J. Sasnauskas prisimena, kad dažniausiai nustatydavęs asmenis, kurie, jo manymu, yra saugumo pasamdyti gąsdinti arba persekioti²²⁶. O štai N. Sadūnaitė tvirtina savo persekiotojų ilgą laiką nepastebėdavusi: „Įsitikinę, kad jų grasinimų neišsigandau, paleido, bet nuo to laiko, anot Kulgovo, sekė mano kiekvieną žingsnį. Aš tai pastebėjau tik 1974 vasarą, prieš savo areštą.“²²⁷ Vis dėlto, kaip ir politinio pasipriešinimo dalyvių atveju, tremtyje

pasireiškė bendras nepasitikėjimas²²⁸. Trečia, katalikiškojo pasipriešinimo dalyvių atsiminimuose pastebimos panašios pastangos interpretuoti ir numatyti saugumo tarnybų veiksmus: „[...] suprasdavai, jei niekas neseka ar niekas nevyksta, tai tada lauk kratos. Ir tas pasitvirtindavo“²²⁹; „Pasiruošiau kratai – sunaikinau ar paslėpiau viską, dėl ko kiti, mane suėmus, galėtų turėti nemalonumų.“²³⁰ Kiek ryškesnių skirtumų pastebima kalinimo psichiatrijos ligoninėse patirties, kurios nepavyko išvengti ir religinio pasipriešinimo dalyviams, atsiminimuose. Iš N. Sadūnaitės atvejo (Černiachovsko psichiatrijos ligoninėje ji praleido dešimt mėnesių) galima susidaryti didesnę ne kalėjimo, o panašių įstaigų baimę²³¹. Pažymėtina, kad saugumas, siekdamas išgauti norimą informaciją, nevengė pasinaudoti šia galimybe būti uždarytam į psichiatrijos ligoninę baimę: „Bet tuo netiki patys tardytojai, nes jau penktas mėnuo, kai grasina psichiatrine ligonine.“²³² Taigi nors siekis išlaikyti aktyvų ir neretai pašaipų santykį su saugumu būdingas abiejų aptariamų neginkluotojo pasipriešinimo srovių atstovams, religinio pasipriešinimo dalyviai išsiskyrė nuolankesniu saugumo pareigūnų vertinimu.

NEGINKLUOTOJO PASIPRIEŠINIMO DALYVIS PO 1990 M.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvių likimuose ryški tendencija tęsti visuomeninę veiklą. V. Petkus buvo Lietuvos Respublikos Seimo Žmogaus ir piliečio teisių bei tautybių reikalų patarėjas, vėliau – valstybės konsultantas žmogaus ir piliečio teisių klausimais Lietuvos Respublikos Vyriausybėje. Jo visuomeninė veikla reiškėsi ir kitaip, pavyzdžiui, 2010 m. Mykolo Romerio universitetui jis padovanojo apie 5 000 knygų

biblioteką ir savo rankraščius. Rašymas ir nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu išliko viena svarbiausių V. Petkaus veiklos formų. Per gana trumpą laiką jis išleido nemažai istorinės tematikos knygų²³³. Tokia aktyvi veikla neliko neįvertinta. Už ypatingus nuopelnus Lietuvos valstybei ir žmonijos gerovei V. Petkus apdovanotas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino ordinu ir Vyčio Kryžiumi. Už indėlį į diplomatiją ir tautų draugystę Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministras A. Ažubalis jam įteikė garbės ženklą – „Lietuvos diplomatijos žvaigždę“, Ukrainos Respublika už nuopelnus ginant visų tautų žmogaus teises jį apdovanojo Nacionalinio didvyrio ordinu, o Estijos Respublikos Prezidentas Tomas Hendrichas Ilvesas už pastangas siekiant Baltijos šalių nepriklausomybės jam įteikė Marijos žemės kryžiaus 3-iojo laipsnio ordiną.

Atsiminimuose, paskelbtuose Lietuvai atgavus nepriklausomybę, V. Skuodis daug dėmesio skyrė išsamiam savo veiklos, susijusios su Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru (toliau – LGGRTC), dokumentavimui. Medžiaga buvo surinkta ir 2007 m. paskelbta knygoje „Melo, neapykantos ir šmeižto kronika: 1993–1997“. Šioje knygoje išryškėja pastangos LGGRTC veiklą atriboti nuo politikos, atskleidžiami asmenys, palaikę jo kaip šios įstaigos vadovo kandidatūrą arba tam prieštaravę. Kruopščioje archyvinių šaltinių, periodinės spaudos, Seimo posėdžių stenogramų, teisminės ir kitos medžiagos analizėje atsispindi tiek paties V. Skuodžio, tiek kitų asmenų biografijų momentų, kurie susiję su veikla sovietmečiu, pagrindimas viešojoje erdvėje: „Konferencijoje A. Andreiką pirmas paminėjo L. Dambrauskas. Jį papildžiau, pasakydamas, jog tai KGB agentas.“²³⁴ Atsiskleidžia ir dabartinės savo padėties vertinimas: „Fakultete mane nustebino R. B. Mikšys. Perdavęs savo šeimos palinkėjimus man, pasakė: „Dabar supranta-

te, kaip yra sunku Landsbergiui, kuris patiria tokį pat puolimą, kaip kad dabar jūs.“ Rado ką lyginti! Landsbergis pats kaltas, kad tapo paniekos objektu.“²³⁵ Vis dėlto reikėtų atsi-riboti nuo pernelyg kategoriškų V. Skuodžio nuomonių ir, remiantis jo pozicija, vertinti žmones ne pagal tai, kas jie buvo, bet kas jie yra dabar²³⁶. Žvelgdamas iš dabarties pozicijų savo veiklą neginkluotajame pasipriešinime V. Skuodis sieja su pasiaukojimu: „Kai kas mane lygina su VACLAVU HAVELU. PASAKIAU, JOG TARP MŪSŲ TIK TIEK PANAŠUMO, JOG MES ABU GYVENOME IR VEIKĖME NE SAU.“²³⁷ V. Skuodžio narsa ginant Lietuvos nepriklausomybę ir laisvę neliko nepastebėta nepriklausomoje Lietuvoje – 1999 m. jam įteiktas Vyčio Kryžiaus 3-iojo laipsnio ordinas.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę A. Terleckas atsisakė galimybės įgyti istorijos specialisto diplomą, kurio siekė sovietinės okupacijos metais. Ši savo veiksmą jis pagrindė tokiais žodžiais: „Mano darbas neprilygsta profesorių Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko studijai „CARŲ VALDŽIOJE: LIETUVA XIX AMŽIUIJE“ (Vilnius: Baltos lankos, 1996). Susižavėjimo nekelia ir S. Lazutkos mokiniai profesoriai E. Gudavičius, ypač A. Bumblauskas.“²³⁸ Vis dėlto A. Terleckas nepriklausomybės laikotarpiu daug rašė. Periodiniuose leidiniuose jis paskelbė atsiminimų apie Rusijos disidentinio judėjimo dalyvius²³⁹. A. Terlecko veikla ir indėlis į Lietuvos nepriklausomybės kovą įvertintas Vyčio Kryžiaus 3-iojo laipsnio ordinu, Lietuvos nepriklausomybės medaliu, Vytauto Didžiojo ordino Karininko kryžiumi ir Laisvės premija.

Atsiminimuose išryškėjanti bendroji vertybių sistema yra neatsiejama neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių psichologinio portreto detalė. Tai atsiskleidžia vertinant lietuvių tautą išryškinančiuose ir kritiškai aptariamuose tokiuose bruožuose kaip nuolankumas ir kuklumas: „Aiškinau, kad per

daug mes įpratinti dėkoti, dvilinki lankstytis. [...] O mes patys valgėme labai kukliai. [...] O mes dėkojome ir dėkojome...“²⁴⁰ Ypač svarbi vieta tenka sovietiniu laikotarpiu išryškėjusiam drąsos vaidmeniui: „Šiandien daugelis balių pasakoja, kad Lietuvoje siautęs toks teroras, kad jie bijoję net su savo vaikais kalbėti „apie politiką“. Tai gerokai baimės persūdintos pasakos“²⁴¹; tą patį A. Terleckas pabrėžė ir 2011 m. kovo 11 d. sakydamas kalbą Seime ir visiems palinkėdamas drąsos²⁴². Plačiau vertybių sistema atsiskleidžia abstraktesniuose samprotavimuose apie savo veiklą, kaip dažnu atveju nulemtą aplinkybių ir atsitiktinumų: „Ne visada ir aš turėjau laisvę rinktis. Galingesni užkirsdavo kelią daryti tai, kas man buvo svarbu ir būtina. Kaip ir visos ribotos būtybės, buvau priklausomas nuo atsitiktinumų.“²⁴³ Tokioje vertybių sistemoje laimė yra suvokiama kaip individuali, o ją apibrėžti galima tik ilgesnėje laiko perspektyvoje remiantis tokiais svarbiais kriterijais kaip drąsa būti nuoširdžiam pačiam sau, kaltės ir gėdos paskatinta akistata su sudėtinga patirtimi, kurios kontekste atsiveria prasmingo gyvenimo suvokimas²⁴⁴. Panaši – privalėjimui ir pasiaukojimui daug svarbos teikianti – ir J. Sasnausko pasaulėžiūra: „Man visuomet gyvenime buvo svarbus žodis „reikia“. Aišku, buvo įdomu, bet buvo ir tas „reikia“. Man ir ta kunigystė buvo, kad „reikia“. Ne dėl to, kad nori.“²⁴⁵ Tuo tarpu N. Sadūnaitė ypatingą svarbą teikia artimo meilei ir drąsai: „Mums labiausiai reikėtų meilės. Jei mes vienas kitą mylėsime, suprasime ir atjausime, tai ir mes patys geresni tapsime ir tas gėris plėsis ir ta Lietuvėlė kelsis iš visų bėdų“²⁴⁶; „Baimė yra išdavystės pradžia.“²⁴⁷ Pažymėtina, kad Lietuvai atgavus nepriklausomybę N. Sadūnaitės ir J. Sasnausko veikla buvo įvertinta Vyčio Kryžiaus ordinu, Lietuvos nepriklausomybės medaliu ir Sausio 13-osios atminimo medaliu. Buvęs Lietuvos ambasadorius prie Šventojo Sosto

dr. Vytautas Ališauskas 2015 m. įteikė J. Sasnauskui OFM penktąją Gailių klanų premiją „už didžiąją Mažąją ir visa kita“. Ši premija nuo 2011 m. skiriama kasmet už „viešojo gyvenimo refleksijas, išreikštas žodžiais arba darbais ir siekiančias bendrojo gėrio“. Tardamas giriamąjį žodį V. Ališauskas prilygino J. Sasnauską „žodžio baudžiauninkui“, nes „[ž]odžio baudžiauninkas nesitiki jokio atlygio ir priima gyvenimą tokį, koks jis yra“²⁴⁸. Kalbėdamas apie J. Sasnausko darbą radijuje V. Ališauskas pabrėžė: „Jis sugeba drauge su savimi tam darbui sutelkti pastoviusius, „etatinčius“, bendradarbius ir ateinančius bendradarbius, pačius įvairiausių žmones.“²⁴⁹ Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių portretuose ir po 1990 m. išlieka viešumo, bendruomeniškumo ir šių aspektų rašytinės išraiškos tendencija.

Siekiant kuo išsamiau atskleisti neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio psichologinį portretą verta trumpai apžvelgti bendrą socialinį ir kultūrinį kontekstą, kuriame šis portretas formavosi. Dešimtmečius trukusi politinė padėtis, kuri šalyje įtvirtino represijas ir ilgalaikę priespaudą, negalėjo nepalikti tam tikro pėdsako daugumos gyventojų sąmonėje, todėl įdomu palyginti, ar Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio psichologinis portretas skiriasi nuo kitų mūsų ar užsienio šalių gyventojų psichologinio portreto. Nuo panašios kultūrinės patirties neturinčių šalių, pavyzdžiui, JAV, sovietinę priespaudą patyrę Lietuvos gyventojai skiriasi stipriau išreikštomis ekstremaliomis psichologinėmis būsenomis, stipresniu išorinio pasaulio kaltinimu, bejėgystės, desperacijos jausmu, pasireiškiančiu destruktiviais polinkiais, pavyzdžiui, alkoholizmu ir savižudybėmis²⁵⁰. Lyginant sovietinę prievartą patyrusius neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius su tokios patirties neturėjusiais, bet okupacijos sąlygomis gyvenusiais lietuviais, pastebimi panašumai dėl

susijusių su represijomis artimųjų netekčių, profesinių siekių ribojimo; kai kuriais atvejais pastarieji jaučiasi netgi blogiau nei kitų šalių politiniai kaliniai²⁵¹. Tai, kad tremtis turėjo reikšmės atsirasti kitokiam santykiui su gimtuoju kraštu, atsispindi ir J. Sasnausko žodžiuose grįžus iš tremties: „Šeši su puse metai, žinoma daug kas pasikeičia. Viskas jau buvo nutilę, išblaškyta viskas buvo.“²⁵² Ypač svarbu pažymėti, kad aktyvių neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių patirtis nuo visos kitos Lietuvos visuomenės dalies patirties skiriasi savo adaptacine funkcija – patyrusieji net itin sunkią sovietinės sistemos prievartą neretai jaučiasi geriau nei mažesnes represijas patyrę asmenys²⁵³. Taigi unikalų ir savitą neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių psichologinį portretą liudija ne tik autentiški jų atsiminimai, bet ir psichologiniais tyrimais patvirtinti duomenys.

Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių portretai įtakos Lietuvos visuomenei kontekste tiek sovietmečiu, tiek atkūrus nepriklausomybę tam tikra prasme atliko laisvų mąstytojų pavyzdžio vaidmenį. Vis dėlto, kaip galima matyti iš straipsnyje pateiktos medžiagos, šių dalyvių aštuntajame ir dešimtajame dešimtmečiuose aktyviai ir atvirai deklaruotos vertybės neįgavo universalių bendruomeninių principų reikšmės – jas ginti aktualu ir nepriklausomoje Lietuvoje: „[...] ir šiandien, jau Nepriklausomoje Lietuvoje, tikiuosi pasiekti skaitytoją savilaidos pagalba“²⁵⁴. Kai kurie autoriai²⁵⁵ kelia ne slaptosios policijos persekiojimų įtakos, nulėmusios tokią situaciją, klausimą, bet ryšio su bendrapiliečiais stoka. Didesnė neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių reikšmė visuomenei sovietiniu laikotarpiu sietina su jų įkūnyta greitos integracijos į Vakarų viltimi, kuri sumažėjo suvokus sudėtingą ir gana lėtą šio proceso pobūdį²⁵⁶. Galima pastebėti nuoseklią tapatybės apibrėžimo per atskirtį tautos tendenciją, apibūdinant

save kaip priklausantį tam tikros partijos arba tautos transcendentinei objektyviai realybei. Ši atskirtis, pavyzdžiui, turint omenyje V. Skuodį, atsiskleidžia pabrėžiamu objektyvumo siekiu („Mano nuomone, jos akivaizdus nusistatymas prieš kairiuosius rodo, kad ji negali būti objektyvi istorinių klausimų tyrinėtoja“²⁵⁷), taip pat kultūriškai, pavyzdžiui, kai A. Terleckas teigia, kad „[...] dauguma kanadiečių – daiktų ir pinigų vergai. Kas atsitiktų kanadiečiui, jeigu būtų du mėnesius vežioję po Rusijos kalėjimus, kaip kad „transportavo“ mane?“²⁵⁸ Šiuo atveju sovietmečiu ir nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu nuosekliai išliekantis kritiškas požiūris į visuomeninius procesus savaime formuoja didesnę ar mažesnę atskirtį („Jūs reikia laikyti visuomeninės santvarkos priešais, dviveidžiais absurdiškos („puritoniškos“) moralės skelbėjais, kosmopolitiškais susiskaldymo agentais“²⁵⁹). Psichologiniuose neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių portretuose išryškėjęs ir pagrindiniu veiklos akstinu tapęs subjektyviai jaučiamas melo ir baimės netoleravimas yra aktualus šiandieninėje Rytų Europos politikoje²⁶⁰.

Kita vertus, nepriklausomybės laikotarpiu susiformavo naujas neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių ir visuomenės santykis, kuriame vienas svarbiausių įtampos motyvų buvo neatlygintos skolos jausmas. Sovietinės okupacijos laikotarpiu šis motyvas buvo pasitelktas kaip Europos išsipareigojimo Lietuvai, „[v]iduramžiais išgelbėjusiai Europą nuo totorių ir kitų priešų“, argumentas²⁶¹, o dabar jį galima išvelgti neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių laikysenoje. A. Terlecko atsiminimuose tai perteikiama teigiant: „Nuo tų dienų prabėgo 30 metų. Bet, atrodo, Lietuvos istorikai „neturi laiko“ domėtis mūsų su Juliuku bylomis. O kam visa tai? Tegu mūsų jaunimas skaito apie „sokolovininkų“ išdavystes ir L. Truskos mintis apie tai, kad partizaninis karas buvo visiškai beprasmiškas,

neriekalingas neginkluotos „saujelės fanatikų“ pasipriešinimas, kuris Lietuvai nieko pozityvaus nedavė, o tik stiprino okupantų represijas.“²⁶²

Sukurti nuoseklų psichologinį neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvio portretą padėtų šių asmenybių ne tik sovietinio laikotarpio, bet ir nepriklausomybės meto veiklos tyrimo sintezė. Kita vertus, asmenybių portretuose gana ryškūs nuo šių dviejų skirtingų socialinių ir kultūrinių kontekstų priklausantys skirtumai. Juos lemia tiek pasipriešinimo dalyvių deklaruojamų vertybių prasmė ir svarba visuomeniniame kontekste, veiklos įtakos visuomenei ir socialinei aplinkai reikšmė, tiek ir subjektyvus savo veiklos individualios ir visuomeninės prasmės vertinimas. Pastarojo aspekto tyrimams atlikti būtinas ne tik platus istorinis žvilgsnis, bet ir analitinis požiūris į šių dienų politinius, socialinius ir kultūrinius procesus, kurių nagrinėjimas galėtų būti vienas pagrindinių ateities tyrimų tikslų.

IŠVADOS

Įsitraukimas į neginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą susijęs su tokio elgesio pavyzdžio modeliais artimiausioje, dažniausiai šeimos, taip pat kitų aktyvių rezistencijos dalyvių aplinkoje, kurie formavo pagrindines pogrindinės ir atviros veiklos kryptis, viešą ir bendruomeninį jos pobūdį, požiūrį į ją kaip turinčią ypatingą visuomeninę reikšmę (neretai tuo remtasi viešai deklaruojant savo poziciją per tardymą ar išsakant nuomonę teisme) ir su ja susijusios rizikos neišvengiamumo suvokimą.

Atsiminimuose išryškėja keletas svarbiausių neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių psichologinio portreto ypatumų. Įtaką visuomenei šie asmenys siejo su nujaučiamais jos lūkesčiais savo atžvilgiu, o šių lūkesčių įgyvendinimą patvirtina kitų asmenų atsiminimai ir nuomonės ano meto spaudoje. Subjektyvios savo veiklos vertinimo tendencijos neatsiejamos nuo tiesioginio santykio su sovietinio saugumo tarnybų veikla. Savo veiklos vertinimo kaita ypač atsiskleidžia patirties tremtyje kontekste ir yra susijusi su intensyvesniu savo kaip neginkluotojo pasipriešinimo dalyvio tapatybės įsisąmoninimu bei drąsiu to deklaravimu, atsiskleidžiančiu santykiuose su artimaisiais, kitais kaliniais ir tremtiniais, taip pat individualios vertybių sistemos pokyčiuose, kūrime, įtvirtinime ir gynime.

Neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių tardymų, teismų, kalinimo kalėjimuose ir psichiatrijos ligoninėse prisiminimai išryškina jų nuolatinį nenuolankų požiūrį į saugumo pareigūnus, dažnai ironišką (politinio pasipriešinimo dalyvių atveju) arba nuolankų (religinio pasipriešinimo dalyvių atveju) jų statuso kvestionavimą, išryškinant savo pranašumą ir bandant numatyti bei kontroliuoti jų veiksmus, taip pat pastangas aktyviai veikti esamoje situacijoje, nuoseklų savo įsitikinimų laikymąsi ir nuolatinį išorinės kontrolės pojūtį, kuris skatino aktyviai valdyti savo psichologinę būseną. Tuo tarpu religinio neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvių psichologiniai portretai išsiskiria nuolankiu krikščionišku požiūriu į saugumo pareigūnus ir savitu kalinimo patirties įprasminimu, atsiskleidžiančiu tarpusavio santykiuose bendrąja prasme, savo asmenybės vertinime ir socialiniame kontekste.

Nuorodos

- ¹ *Istoriografija ir atvira visuomenė. Tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus universiteto istorijos fakultete medžiaga 1996 09 24–29*, Vilnius, 1998, p. 95.
- ² *Ibid.*, p. 101–102.
- ³ Vytauto Skuodžio baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 46, b. 1657.
- ⁴ Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, *ibid.*
- ⁵ Ž. Račkauskaitė, „Paspriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2 (4), p. 52–69.
- ⁶ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 446.
- ⁷ B. Kuklytė, „Roko maršai per Lietuvą 1987–1989 m. Žvilgsnis į Dainuojančią revoliuciją“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 1 (23), p. 76–88.
- ⁸ *Lietuvos Helsinkio grupė (dokumentai, atsiminimai, laišakai)*, Vilnius, 1999, p. 653.
- ⁹ G. Šidlauskas, *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*, Vilnius, 2004, p. 522.
- ¹⁰ A. Kazakevičius, „Pogrindinė Rusijos solidaristų organizacija ir Lietuva“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1 (21), p. 126–167.
- ¹¹ R. Labanauskas, „Eucharistijos bičiulių sąjūdžio ištakos ir raida 1969–1973 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1 (13), p. 93–112.
- ¹² L. Tatarūnas, „Lietuvos žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 1 (11), p. 117–129.
- ¹³ V. Vasiliauskaitė, *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida, 1972–1989*, Vilnius, 2006, p. 176.
- ¹⁴ S. Tichomirovas, „Sergejaus Kovaliovo veikla disidentiniame judėjime ir ryšiai su Lietuva“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1 (21), p. 105–124.
- ¹⁵ A. Streikus, *Diplomatas Stasys Antanas Bačkis*, Vilnius, 2007.
- ¹⁶ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002, p. 376.
- ¹⁷ J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2007, p. 192.
- ¹⁸ *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, Vilnius, 2004, p. 271.
- ¹⁹ E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškinys ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 1 (11), p. 7–43.
- ²⁰ L. Donskis, *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*, Vilnius, 2005, p. 122.
- ²¹ *Ibid.*, p. 161.
- ²² E. Jaseliūnas, *op. cit.*, p. 12.
- ²³ S. Kitayama, D. Cohen, *Handbook of Cultural Psychology*, New York, 2010, p. 109.
- ²⁴ *Ibid.*, p. 137.
- ²⁵ R. F. Baumeister, *The Cultural Animal: Human Nature, Meaning, and Social Life*, Oxford, UK, 2005.
- ²⁶ S. Kitayama, S. Duffy, T. Kawamura, J. Larsen, „Perceiving an Object and its Context in Different Cultures: A Cultural Look at New Look“, *Psychological Science*, 2003, Vol. 14 (3), p. 201.
- ²⁷ G. Mead, G. Herbert, *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago, 1934.
- ²⁸ B. Fowkes, *The Disintegration of the Soviet Union: A Study in the Rise and Triumph of Nationalism*, London, 1996, p. 90–91.
- ²⁹ *Ibid.*
- ³⁰ V. Klumbys, „Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2 (12), p. 179–208.
- ³¹ N. Putinaitė, „Sovietinės sekuliarios apeigos ir perkeistas žmogiškumas“, *Naujasis Židinys–Aidai*, 2014, Nr. 3, p. 25.
- ³² *Ibid.*, p. 31.
- ³³ „Mokslininkai ir disidentai“, *Metmenys*, 1981, Nr. 41, p. 171.
- ³⁴ S. Kitayama, D. Cohen, *op. cit.*, p. 4.
- ³⁵ N. Putinaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai: Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.*, Vilnius, 2004, p. 174.
- ³⁶ E. Jaseliūnas, *op. cit.*, p. 12.
- ³⁷ Antano Terlecko baudžiamosios bylos nuosprendis, 1973 m. gruodžio 26 d., LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 2.
- ³⁸ *Ibid.*, l. 13.
- ³⁹ Vytauto Skuodžio baudžiamosios bylos nuosprendis, 1981 m. sausio 5 d., *ibid.*, f. K-40, ap. 58, b. 47756/3, t. 1.
- ⁴⁰ *Ibid.*, l. 177.
- ⁴¹ E. Jaseliūnas, *op. cit.*, p. 1.
- ⁴² „Mokslininkai ir disidentai“, p. 168.
- ⁴³ *Ibid.*, p. 172.
- ⁴⁴ „Teisinis komitetas nutarė“, *Naujienos*, 1974, liepos 29; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 15.

⁴⁵ „Okupanto pjautuvus vėl rėžia Lietuvos disidentus“, *Keleivis* (Bostonas), 1977, Nr. 33, p. 1; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 18.

⁴⁶ „Kratos, tardymai ir areštai: Antano Terlecko butą kratė dvi dienas“, *Draugas*, 1978, lapkričio 28; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 20.

⁴⁷ „Kratos, tardymai ir areštai Lietuvoje“, *Vatikano radijas*, 1979, kovo 18, 20.45; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 21.

⁴⁸ K. Burinskaitė, „Kompromitavimas – vienas KGB metodų formuojant viešąją nuomonę“, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 2 (20), p. 63.

⁴⁹ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje: rezistentų prisiminimai (1970–1986)*, Vilnius, 2011, p. 10.

⁵⁰ K. Aurimas, „Viktoras Petkus. Kovotojas už žmogaus teises“, *Aušra*, 1979, Nr. 18 (58), p. 136–144.

⁵¹ S. Tichomirovas, op. cit., p. 117.

⁵² K. Burinskaitė, op. cit., p. 70.

⁵³ P. Biveinis, A. P. Kasperavičius, „Tautiniai santykiai Lietuvoje 1988–1992 metais“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 20, Vilnius, 2007.

⁵⁴ P. Rimkevičius, „Dergštai“, *Komjaunimo tiesa*, 1974, kovo 30; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 14.

⁵⁵ Vytauto Skuodžio charakteristika, LYA, f. K-40, ap. 58, b. 47756/3, t. 1, l. 91.

⁵⁶ Ibid., l. 85.

⁵⁷ Ibid., l. 91.

⁵⁸ Ibid., l. 93–94.

⁵⁹ Ibid., l. 94.

⁶⁰ V. Klumbys, op. cit., p. 181.

⁶¹ A. Terleckas, op. cit., p. 9.

⁶² L. Pociūnienė, P. Savickas, *Disidentai* (dokumentinis filmas), 2013.

⁶³ S. Tichomirovas, op. cit., p. 116.

⁶⁴ „Lietuviškoji apžvalga“, *Amerikos balsas*, 1979, lapkričio 4, 18.00; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 30.

⁶⁵ A. Terleckas, „Kančios kelias (Antano Terlecko skaudi gyvenimo istorija): TSRS saugumo komiteto pirmininkui I. V. Andropovui“, *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, 1976, Nr. 21, p. 291–313.

⁶⁶ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 56.

⁶⁷ *Baltijos šalių kelias į Nepriklausomybę, 1987–1989 metai: Įvykių kronika*, Vilnius, 1997, p. 57.

⁶⁸ „Viktoro Petkaus netektis – praradimas ne tik Lietuvai“, in *Bernardinai* [interaktyvus], 2012, gegužės 2 [Žiūrėta 2015 m. sausio 5 d.], interneto prieiga: <[http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-](http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-05-02-viktoro-petkaus-netektis-praradimas-ne-tik-lietuvai/81546)

05-02-viktoro-petkaus-netektis-praradimas-ne-tik-lietuvai/81546>.

⁶⁹ G. Narbutaitė, „Viktoras Petkus“, *Vilnijos vartai. Vilniaus apskrities kraštotyra* [interaktyvus], 2015 [Žiūrėta 2015 m. gegužės 2 d.], interneto prieiga: <<http://www.vilnijosvartai.lt/personalities/view/?id=434>>.

⁷⁰ „How Baltic States Torment Russia“, *U.S. News & World Report*, Sept 25, 1978, p. 43; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47756/3, t. 20, l. 175.

⁷¹ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 124.

⁷² K. Aurimas, op. cit., p. 138.

⁷³ „On the Exclusion of Seven Students from the Vienuolis Middle School (Vilnius)“, *Moscow Helsinki Monitoring Group* [interaktyvus], 8 December, 1976, Memorial Society, Moscow, Archive of History of Dissent, Fond 101, opis 1, Box 2-3-6 [Žiūrėta 2015 m. balandžio 24 d.], interneto prieiga: <<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB387/>>.

⁷⁴ V. Klumbys, op. cit., p. 198.

⁷⁵ Vytauto Skuodžio baudžiamoji byla, LYA, f. K-40, ap. 58, b. 47756/3, t. 15, l. 23.

⁷⁶ V. Skuodis, „Pasauliečių“ ir „dvasiškių“ dialogas“, *Akiračiai*, 1979, birželis–liepa, Nr. 6, p. 6–7.

⁷⁷ V. Klumbys, op. cit., p. 185.

⁷⁸ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 10.

⁷⁹ Ibid., p. 153.

⁸⁰ Ibid., p. 77.

⁸¹ Ibid., p. 98.

⁸² Ibid., p. 130.

⁸³ V. Klumbys, op. cit., p. 184.

⁸⁴ K. Aurimas, op. cit., p. 136.

⁸⁵ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 107.

⁸⁶ Ibid., p. 108.

⁸⁷ R. Sakalauskaitė, *Neokupuotas* (dokumentinis filmas), 2012.

⁸⁸ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.

⁸⁹ A. Terleckas, „Dar kartą apie žydus ir lietuvius“, *Akiračiai*, 1979, Nr. 8, p. 4.

⁹⁰ „Išrašas iš „Amerikos balso“ radijo stoties laidos, priimtos 1979 m. rugsėjo 30 d. 20 val.“, Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 26.

⁹¹ S. Lengvinienė, „Kunigo Bronislovo Laurinavičiaus veikla ginant tikinčiųjų ir apskritai žmogaus teises sovietmečiu“, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2000, p. 108.

⁹² *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, Vilnius, 1993, p. 225.

⁹³ „Antanas Terleckas – šių dienų Lietuvos nacionalistas“, *Keleivis*, 1975, birželio 10, p. 3;

Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 17.

⁹⁴ K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990 (daktaro disertacija)*, Vilnius, 2011.

⁹⁵ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 11.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 97.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 134.

⁹⁸ *Ibid.*, p. 312.

⁹⁹ N. Putinaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai*, p. 157.

¹⁰⁰ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 111.

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 110.

¹⁰² N. Putinaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai*, p. 160.

¹⁰³ M. Kareniauskaitė, „Lietuvos neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo antrosios sovietų okupacijos metais ištakos ir veiksniai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 2 (30), p. 138–140.

¹⁰⁴ „Mokslininkai ir disidentai“, p. 173.

¹⁰⁵ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 98.

¹⁰⁶ K. Aurimas, op. cit., p. 136.

¹⁰⁷ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 111.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 232.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 233.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 240.

¹¹¹ *Ibid.*, p. 115.

¹¹² *Ibid.*, p. 122.

¹¹³ *Ibid.*, p. 168.

¹¹⁴ V. Skuodžio 1980 m. balandžio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 58, b. 47756/3, t. 1, l. 127.

¹¹⁵ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 168.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 240.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 169.

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 55.

¹¹⁹ K. Aurimas, op. cit., p. 139.

¹²⁰ R. Sakalauskaitė, *Neokupuotas* (dokumentinis filmas), 2012.

¹²¹ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 100.

¹²² K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990*.

¹²³ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 24.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 171.

¹²⁵ L. Dambrauskas, *Svetimų nepalaužtas, savų nepaklupdytas: Apie antisovietinės rezistencijos dalyvį Vytautą Skuodį*, Kaunas, 1999, p. 12.

¹²⁶ L. Pociūnienė, P. Savickas, *Disidentai* (dokumentinis filmas), 2013.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ Vytauto Skuodžio 1980 m. balandžio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 28, b. 477565/3, t. 1, l. 122.

¹²⁹ *Ibid.*, l. 124.

¹³⁰ K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990*.

¹³¹ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 51.

¹³² K. Aurimas, op. cit., p. 142.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 34.

¹³⁶ *Ibid.*, p. 180.

¹³⁷ *Ibid.*, p. 24.

¹³⁸ *Ibid.*, p. 177.

¹³⁹ *Ibid.*, p. 181.

¹⁴⁰ *Ibid.*, p. 173.

¹⁴¹ R. Sakalauskaitė, *Neokupuotas* (dokumentinis filmas), 2012.

¹⁴² A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 173.

¹⁴³ *Ibid.*, p. 181.

¹⁴⁴ K. Aurimas, op. cit., p. 139.

¹⁴⁵ *Ibid.*

¹⁴⁶ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 173.

¹⁴⁷ *Ibid.*, p. 225.

¹⁴⁸ K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990*.

¹⁴⁹ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 27.

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 28.

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 30.

¹⁵² V. Bukovskij, S. Gluzmas, „Psichiatrijos vados disidentams“, *Naujasis Židinyš-Aidai*, 2010, Nr. 11, p. 382.

¹⁵³ N. Putinaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai*, p. 171.

¹⁵⁴ L. Dambrauskas, op. cit., p. 12.

¹⁵⁵ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 34.

¹⁵⁶ „Viktoro Petkaus netektis – praradimas ne tik Lietuvai“, in *Bernardinai* [interaktyvus], 2012, gegužės 2 [žiūrėta 2015 m. sausio 5 d.], interneto prieiga: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-05-02-viktoro-petkaus-netektis-praradimas-ne-tik-lietuvai/81546>>.

¹⁵⁷ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 237.

¹⁵⁸ *Ibid.*, p. 51.

¹⁵⁹ *Ibid.*, p. 323.

¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 236.

¹⁶¹ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 271.

¹⁶² *Ibid.*, p. 275–276.

¹⁶³ *Ibid.*, p. 268.

¹⁶⁴ *Ibid.*, p. 294.

¹⁶⁵ L. Dambrauskas, op. cit., p. 12.

¹⁶⁶ „Mokslininkai ir disidentai“, p. 170.

¹⁶⁷ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 104.

¹⁶⁸ *Ibid.*

¹⁶⁹ K. Aurimas, op. cit., p. 140.

¹⁷⁰ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 105.

- ¹⁷¹ N. Putinaitė, „Sovietinės sekuliarios apeigos ir perkeistas žmogiškumas“, p. 31.
- ¹⁷² Ibid.
- ¹⁷³ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, p. 40.
- ¹⁷⁴ Ibid., p. 43.
- ¹⁷⁵ B. Fowkes, op. cit., p. 112.
- ¹⁷⁶ Ibid.
- ¹⁷⁷ J. Belzen, *Towards Cultural Psychology of Religion: Principles, Approaches, Applications*, Springer Science & Business Media, 2010, p. 236.
- ¹⁷⁸ N. Sadūnaitė, *Gerojo Dievo globoje*, Ateitis (JAV), 1991, p. 40.
- ¹⁷⁹ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ¹⁸⁰ Ibid.
- ¹⁸¹ „Užsienio spauda apie Lietuvą“, *Vatikano radijas*, 1981, kovo 11, 20.00; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 51.
- ¹⁸² G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ¹⁸³ Ibid.
- ¹⁸⁴ A. Anušauskas, „Paspriešinimo židiniai: pagrindinė spauda 1944–1987 metais“, *Darbai ir dienos*, 2004, Nr. 38, p. 55.
- ¹⁸⁵ N. Sadūnaitė, op. cit., p. 87.
- ¹⁸⁶ Ibid., p. 82.
- ¹⁸⁷ Ibid., p. 34.
- ¹⁸⁸ Ibid., p. 83.
- ¹⁸⁹ Ibid., p. 86.
- ¹⁹⁰ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, Chicago, 1985, p. 7.
- ¹⁹¹ S. Tichomirovas, op. cit., p. 112.
- ¹⁹² *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, 1974, gegužės 14.
- ¹⁹³ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ¹⁹⁴ Ibid.
- ¹⁹⁵ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 123.
- ¹⁹⁶ „Užsienio spauda apie Lietuvą“, *Vatikano radijas*, 1981, kovo 11, 20.00; Dokumentų apie Antaną Terlecką rinkinys, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 53.
- ¹⁹⁷ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 128.
- ¹⁹⁸ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ¹⁹⁹ N. Sadūnaitė, *Gerojo Dievo globoje*, p. 15–16.
- ²⁰⁰ V. Klumbys, op. cit., p. 185.
- ²⁰¹ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 273–274.
- ²⁰² B. Fowkes, op. cit., p. 90–91.
- ²⁰³ *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, 1974, gegužės 14.
- ²⁰⁴ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²⁰⁵ L. Pociūnienė, P. Savickas, *Disidentai* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²⁰⁶ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 85.
- ²⁰⁷ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²⁰⁸ D. Kowalewski, A. Greil, „Ecumenism, Soviet-Dissident Style“, *Sociological Analysis*, Vol. 46, No. 3, 1985, p. 278.
- ²⁰⁹ Ibid.
- ²¹⁰ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 52.
- ²¹¹ L. Pociūnienė, P. Savickas, *Disidentai* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²¹² G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²¹³ V. Pociūnienė, P. Savickas, *Disidentai* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²¹⁴ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²¹⁵ Ibid.
- ²¹⁶ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 7.
- ²¹⁷ Ibid., p. 17.
- ²¹⁸ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²¹⁹ Ibid.
- ²²⁰ Ibid.
- ²²¹ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 81.
- ²²² L. Pociūnienė, P. Savickas, *Disidentai* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²²³ Ibid.
- ²²⁴ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje* (dokumentinis filmas), p. 128.
- ²²⁵ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²²⁶ Ibid.
- ²²⁷ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 13.
- ²²⁸ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²²⁹ Ibid.
- ²³⁰ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 14.
- ²³¹ L. Pociūnienė, P. Savickas, *Disidentai* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²³² N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 34.
- ²³³ L. Dambrauskas, op. cit., p. 12.
- ²³⁴ V. Skuodis, *Melo, neapykantos ir šmeižto kronika: 1993–1997*, Vilnius, 2007, p. 35.
- ²³⁵ Ibid., p. 37.
- ²³⁶ Ibid., p. 24.
- ²³⁷ Ibid., p. 56.
- ²³⁸ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 16.
- ²³⁹ A. Terleckas, „Tokius prisimenu Andrejų Sacharovą, Sergejų Kovaliovą ir kitus Maskvos disidentus“, *Literatūra ir menas*, 1997, rugsėjo 6, p. 13–20.

- ²⁴⁰ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 164.
- ²⁴¹ Ibid.
- ²⁴² G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²⁴³ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 326.
- ²⁴⁴ Ibid., p. 327–328.
- ²⁴⁵ G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²⁴⁶ L. Pociūnienė, P. Savickas, *Disidentai* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²⁴⁷ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, p. 34.
- ²⁴⁸ V. Ališauskas, „Laudatio kun. Juliu Sasnauskui OFM“, *Naujasis židinys–Aidai*, 2015, Nr. 2, p. 3.
- ²⁴⁹ Ibid., p. 4.
- ²⁵⁰ D. Gailienė, „Savižudybės Lietuvoje: Socio-kultūrinis kontekstas“, *Naujasis židinys–Aidai*, 2015, Nr. 2, p. 13.
- ²⁵¹ D. Gailienė, E. Kazlauskas, „Po penkiasdešimt metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, in *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, Vilnius, 2004, p. 119.
- ²⁵² G. Kajėnas, *Mažųjų revoliucija* (dokumentinis filmas), 2013.
- ²⁵³ E. Kazlauskas, *Politinių represijų ilgalaikės psichologinės pasekmės (daktaro disertacija)*, Vilnius, 2006.
- ²⁵⁴ A. Terleckas, *Antanas Terleckas prieš Algirdą Brazauską*, Vilnius, 1994, p. 55.
- ²⁵⁵ V. Tismaneanu, *Išsivadavimo fantazijos: pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, Vilnius, 2003, p. 240.
- ²⁵⁶ Ibid., p. 243.
- ²⁵⁷ V. Skuodis, *Melo, neapykantos ir šmeižto kronika: 1993–1997*, p. 30.
- ²⁵⁸ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 240.
- ²⁵⁹ V. Tismaneanu, op. cit., p. 249.
- ²⁶⁰ Ibid., p. 253.
- ²⁶¹ N. Putinaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai*, p. 180.
- ²⁶² A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje*, p. 175.

Gauta 2015 10 27
Vilniaus universitetas,
Filosofijos fakultetas,
Universiteto g. 9, Vilnius

Asta Masiulionytė

A PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A PARTICIPANT OF THE UNARMED RESISTANCE

Summary

The article provides a new approach, which allows analysing the history of the unarmed resistance within the context of its active participants. With the emphasis on personal experience and the analysis of its subjective evaluation, a psychological portrait (in a broad sense) of a participant of the unarmed resistance is identified. The aim of the article is to draw a psychological portrait of a participant of the unarmed resistance based on individual experience of political and religious unarmed resistance by its participants and subjective assessment of this experience in both the Soviet period and the period of independent Lithuania.

In order to achieve this aim, the following objectives are implemented: 1) analysis of the circumstances for involvement in the unarmed anti-Soviet resistance, types of involvement, and subjective evaluation of the involvement by the participants themselves; 2) clarification of the trends in the attitudes of the participants in the unarmed anti-Soviet resistance towards their activities within the context of their experience of various encounters with the Soviet offensive; 3) exploration of the key aspects in the experience concerning persecution, searches, interrogations, and enforcement of sentences that reveal the most important traits of the person's character and their dynamics; 4) research of the trends of the consistency in personality of the participants in the unarmed anti-Soviet resistance within the context of the independent Lithuania; 5) comparison of

the psychological portraits of the participants of religious and political unarmed resistance in the Soviet period and the period of independent Lithuania.

Based on the research, it may be concluded that the involvement in the unarmed anti-Soviet resistance is related to the models of such behaviour in the closest environment, which affected the main directions of resistance activities, their communal nature and attitudes towards individual anti-Soviet resistance. Trends in subjective assessment of these activities – most clearly manifested in the experience in labour camps and exile and associated with the formation, ascertaining, maintenance and defence of the individual system of values – were determined by direct interaction with the activities of the Soviet security services. The wish to foresee and control the actions of the opposition or unfavourable situations, permanent questioning of the social status of the opposition, and suspicion and mistrust, which are not generalised more broadly, are elements of the psychological portrait best revealed in the direct contact with the interrogation procedures of the Soviet security services, court proceedings and imprisonment. Portraits of the participants of the unarmed religious resistance reveal their more favourable attitude towards security personnel and giving meaning to their prison experience manifest in their interpersonal relations in a general sense, within the context of evaluation of their personality and their relationship with the world.

Juozo Tenikaičio gyvenimas ir veikla Sovietų Lietuvoje iki 1966 m. pagal komunistų partijos spaudos organą „Tiesa“

Mano tėvas buvo ūkininkas ir savamokslis evangelikų pamokslininkas (vok. *Laien Prediger*). 1940 m. Lietuvą užėmusius okupantus jis laikė bedieviais maskoliais. Mamos nuomone, tėvas buvo kandidatas ištremti į Sibirą. Tų dienų supratimu mano tėvai buvo Lietuvos vokiečiai. Atsiradus galimybei, jie pasinaudojo 1941 m. Vokietijos–Sovietų Sąjungos sutarties teikiama teise ir proga ir paliko okupuotą Lietuvą.

Iki karo pabaigos 1945 m. gyvenome Rytų Vokietijoje, Riugeno salos Bergeno mieste. Rusams okupavus Vokietiją, mano mama, sesuo ir aš (tėvas buvo rusų belaisvis) patekome į NKVD spąstus ir pagal išduotą „spravką“ turėjome būti pristatyti į Baltarusijos miesto Gardino paskirstymo lagerį. Breste mums pavyko išlipti iš traukinio ir atsidanginti iki Vilniaus. Iš čia – į Kauną, iš ten – laivu iki Kaniūkų kaimo, pas prieš karą pažinotus Lendraičius. Ten praleidome metus. 1946 m. pabaigoje persikėlėme į Žvyrius, kur įstojau į Skirsnemunės septynmetės mokyklos trečią klasę. Baigęs septynmetę, dvejus metus lankiau Jurbarko gimnaziją. 1952 m. persikėlėme gyventi į Klaipėdą, kur 1954 m. baigiau gimnaziją. Išlaikiau stojamuosius egzaminus į Leningrado maisto pramonės technologijos institutą ir 1959 m. jį baigiau.

Kaip Sovietų Lietuvos maisto pramonės nacionalinis kadrą grįžau į Lietuvą. Minis-

terijoje pasakiau, kad, kaip Vokietijos pilietis, esu įteikęs pareiškimą palikti Sovietų Lietuvą. Ši žinia ministerijoje sprogo kaip bomba ir padarė nemalonų įspūdį. Vis dėlto buvau paskirtas Palangos duonos kepyklos direktoriumi. Visi mano „auklėtojai“ buvo įsitikinę, kad anksčiau ar vėliau susiprasiu padaręs „klaidą“ ir grįšiu į komunistų partijos glėbį.

Tik kartą gyvenime esame jauni ir gyvename ne vien dėl duonos kasdieninės. Nė vienas nenorime be kaltės būti amžinai uždaryti už mūrinės sienos. Visi trokštame pamatyti pasaulį, norime daug ką išmėginti, *norime būti laisvi*. Remdamasis VFR kanclerio dr. K. Adenauerio ir Sovietų Sąjungos atstovų 1955 m. pasirašyta sutartimi dar būdamas studentas Klaipėdos milicijoje 1958 m. išreiškiau norą išvažiuoti iš Sovietų Lietuvos į Vakarų Vokietiją.

Man tapus įmonės direktoriumi prasidėjo nemalonumai. Aš pažeidžiau komunistų partijos kodeksą – atmečiau pasiūlymą stoti į komunistų partiją, buvau neklusnus, netikėjau melu ir propaganda. Įdarbinau keletą iš Sibiro grįžusių tremtinių ir pats 1960 m. vedžiau merginą, Sibiro tremtyje praleidusią dešimt metų.

Kaip minėjau, pagal 1955 m. sutartį turėjau teorinę teisę išvykti į Vakarų Vokietiją. Buvau Vokietijos pilietis ir turėjau vokišką pasą. Bet to buvo negana. Reikėjo išvažiavimo vizos. Per aštuonerius metus gavau ne

vieną įdomų pasiūlymą, man pataikavo, net butą davė! Kai tas nepadėjo, man grasino, be reikalo kabinėjosi. Pradėjau numeruoti savo pareiškimus, prašymus ir skundus Sovietų Sąjungos ir komunistų partijos veikėjams. Teismą ir spaudą įtraukiau į savo interesų sritį ir prašiau jų pagalbos žmogaus teisių kovoje. Samdžiau advokatą. Per aštuonerius metus ranka parašiau ir registruotu paštu išsiunčiau apie 200 dokumentų. Nesulaukiau jokio atsakymo!

Ir štai stebuklas! 1965 m. kovo mėn. mane aplankė „Tiesos“ korespondentas V. Miniotas. Po kelių dienų, kovo 13 d., „Tiesoje“ pasirodė jo straipsnis „Parašykite, kad aš niekšas...“ Tapau *persona non grata*. Buvau atleistas iš darbo. Net geriausi draugai bijojo su manimi susitikti ir kalbėtis.

Savo didžiausiam džiaugsmui, 1965 m. gavau asmens be pilietybės dokumentą, nes „tarybinį pasą buvau po kojom pamynęs, sutrypęs“. 1966 m. kovo mėn. gavau ir išvažiavimo vizą su nurodymu per mėnesį išvykti iš Sovietų Sąjungos. Žmona su dukra šio dokumento negavo. Ryžausi vykti vienas. Pagaliau po poros savaičių žmonių kankintojai vizą išdavė ir žmonai su dukra. Skaudžiausi komunistinio teroro bruožai – nuolatinė baimė ir beteisiškumas!

Sulaukęs 33 metų, kartu su dešimt metų Sibiro tremtyje praleidusia žmona ir dukra atvykau į Vakarų Vokietiją. Buvau baigęs Leningrado maisto pramonės technologijos institutą, laisvai kalbėjau trimis kalbomis, turėjau šešerių metų direktoriavimo stažą, bet, beveik pusę amžiaus pragyvenęs sovietinėje Lietuvoje, nebuvau valgęs apelsinų, citrinų, o ką jau kalbėti apie bananus. Nebuvau matęs skalbimo mašinos, važiaavęs lengvąja mašina.

„Parašykite, kad aš niekšas...“ – šis korespondento V. Minioto straipsnis išlydėjo mane į laisvę, į Vakarų Vokietiją. Iš nualintos šalies, neįstengusios aprūpinti savo gyventojų visaverčiu maistu, avalyne, butais... O

žurnalistas V. Miniotas mėgino įtikinti, kad niekas mano „siauram, menkam individualisto pasauliukui nepriešpatatė mūsų plataus, nuolat verdančio, kunkuliuojančio šviesaus tarybinio gyvenimo“. Koks pasityčiojimas, koks įžūlumas, koks žmogaus teisių pažeidimas.

Juozas Tenikaitis

„PARAŠYKITE, KAD AŠ NIEKŠAS...“

Tą dieną Palangos gyventojai nepatenkinti ėjo iš maisto parduotuvės. Duona šlapia, sunki, atkritusia pluta. Nors imk ir lipdyk kareiviukus.

Duonos gamyklos techninis vedėjas J. Tenikaitis parduotuvėje įsitikino, kad prekybos darbuotojai ne be reikalo aliarmavo. Duona bloga. Pasižiūrėjo ir nieko nepadarė. Gyventojai vėl nepatenkinti. Ir kai pagaliau buvo imtasi rimtų žygių, kad duona būtų skani, kai buvo pareikalauta, kad kepėja A. Galinienė (ji broko kaltininkė) pasiaiškintų, jai advokatavo... techninis vedėjas. Jis pats surašė pasiaiškinimą, kuriuo buvo mėginama nusišlėpti kaltę.

Kiekvienu savo žingsniu J. Tenikaitis stengėsi pasišaipyti iš sąžiningų darbininkų. Gamyklos darbininkai susirinko peržiūrėti savo

socialistinių įsipareigojimų. Nutarė priimti didesnius. J. Tenikaitis šaipėsi iš šios puikios iniciatyvos.

Gan ilgą laiką J. Tenikaitis vadovavo duonos gamyklai. Bet jis dirbo nekaip, pažeidinėjo kadru parinkimo principus, ignoravo visuomenines organizacijas. Tad Klaipėdos duonos kombinatas pažemino J. Tenikaitį pareigose – paskyrė jį techniniu vedėju.

Buvo ir kita priežastis, kodėl J. Tenikaitis negalėjo vadovauti gamyklai. Klaipėdos duonos kombinato direktorius Č. Rosickas prisimena:

– Kartą mudu išsikalbėjome, ir J. Tenikaitis man sako: „Ką aš čia, Tarybų Sąjungoje, turėsiu? Geriausiu atveju būsiu vyriausiuoju inžinierium. Gausiu 160 rublių. Ir viskas. Jeigu taip užsienyje, – visos sąlygos pasireikšti.“ Maniau, kad vaikinai iš kvailumo niekus paisto. Bet ilgai – matome – jis ir tikrai taip galvoja.

Duonos kombinato direktoriaus Č. Rosicko užuomina apie tai, kad J. Tenikaitis dievina Vakarus, padėjo atidengti uždangą ir gyvenimo scenoje pamatyti tikrą J. Tenikaitio veidą.

Palangon mane atvedė J. Tenikaitio laiškas, berods, šimtas devyniasdešimt penktas iš eilės.

Duonos gamyklos direktoriaus kabinetan įėjo gana jaunas vyras. Nespėjau pasisveikinti, pasakyti, kad esu iš „Tiesos“ redakcijos ir atvykau su jo laišku, kai J. Tenikaitis ėmė svaidyti pykčio kupinus žodžius:

– Galit parašyti, kad aš esu niekšas. Galit mane šunim išvadinti! Rašykit, kad aš skolingas tarybinei liaudžiai, tarybinei valstybei už mokslą, už butą, už darbą. Rašykite, ką norite...

Juozas Tenikaitis laiko save Vakarų Vokietijos piliečiu, nors gimė ir augo Pamituvio kaime, netoli Jurbarko. Jam, kaip ir kiekvienam tarybiniam piliečiui, buvo išduotas pasas. Nemokamai siekė mokslo. Baigė vidurinę,

įstojo į Leningrado maisto technologijos institutą. Buvo komjaunuolis, sportininkas. Tapęs maisto pramonės specialistu, J. Tenikaitis buvo paskirtas Palangos duonos gamyklos direktoriumi. Tuo metu buvo didelis butų trūkumas. Žmonės gyveno sunkiomis sąlygomis. Jaunam specialistui naujam name paskyrė porą kambarių su visais patogumais.

Kaip į šį liaudies rūpinimąsi atsakė J. Tenikaitis?

Metė komjaunimo bilietą. Sulamdytą pasą siunčia milicijai ir sako nenorįs būti tarybinio piliečiu. Samdo advokatą. Teisme elgėsi įžūliai, demonstratyviai, iššaukiančiai.

– Tarybinis pasas man nereikalingas!

Milijonai Tarybų šalies vaikinių ir merginų nekantriai laukia tos dienos, kai jiems įteiks pilką knygutę ir pasveikins, gavus garbingą tarybinio piliečio vardą. O Tenikaitis nenori.

Paklausiau tiesiai:

– Kas taip jus traukia į Vakarų Vokietiją?

– Ten tėvas.

Iki paskutinio meto Tenikaitio tėvas buvo Kanadoje. Jeigu jam ten bloga – sūnus gali pasiimti pas save. Juk Juozas gyvena gerai. Nieko netrūksta. Tad kodėl negali senukas grįžti į tėvų žemę?

Ne čia šuo pakastas.

Į Vakarus Tenikaitį traukia ne meilė tėvams. Jį traukia buržuazinis gyvenimo būdas.

Negalvoju su Tenikaitiu ginčytis, per laikraštį diskutuoti. Juk tokių tenikaitių vienetai, – per ilgą žurnalistinio darbo laiką jį vieną tesutikau – ir jie mums baisūs tiek, kiek drambliui šuns lojimas. Bet ar tai reiškia, kad galima tenikaitių išsišokimus toleruoti? Tenikaitiams, jeigu jų atsiranda, – reikia duoti atkirtį, su jais reikia kovoti, o ne žiūrėti lyg į kažkokią archeologinę iškaseną ar muziejinį eksponatą.

Kilo ir toks klausimas. Iš kur šis trisdešimt vienerių metų žmogus taip užsikrėtė kapitalistiniu gyvenimo būdu? Juk augo mūsų, socialistinėje aplinkoje. Juk mokėsi mūsų

tarybinėje mokykloje. Taip. Bet nei draugai, nei mokytojai nepastebėjo, kokios bacilos Juozo viduje. Jis gyveno Vakarų propaganda, klausėsi Vakarų radijo, ryte rijo laiškus iš Vakarų. Nei komjaunimas, nei mokykla jo siauram, menkam individualisto pasauliukui nepriešpastatė mūsų plataus, nuolat verdančio, kunkuliuojančio šviesaus tarybinio gyvenimo.

Institute tiesiog žavėjosi, kad Tenikaitis diplominį darbą gina vokiečių kalba, ir nepasidomėjo, kuriais sumetimais jis tai daro. Palangoje iš karto buvo sunku su butu. Užteko Tenikaičio užuominos, kad jeigu negaus buto, stengsis išvažiuoti į Vakarų Vokietiją, ir butą jis gavo be eilės. Tais pačiais sumetimais Miesto pramonės valdyba norėjo Juozą Tenikaitį paaukštinti darbe. Norėdami ar nenorėdami, šie geradariai dar labiau paskatino Tenikaitį pūstis, veržtis į Vakarų Vokietiją.

Ne gūdžioje girioje ar nykioje dykumoje gyvena, dirba Juozas Tenikaitis. Jis tarp žmo-

nių, kolektyve. Kaip į jo išsišokimus reagavo Palangos duonos gamykla, Klaipėdos duonos kombinatas? Palangoje į Tenikaitį žiūrėjo lyg į kokį paklydėlį, keistuolį ir iš jo šaipėsi. Klaipėdos duonos kombinate dauguma ir nežino, kad yra toks Tenikaitis, toks žmogus, kuris metė komjaunimo bilieta, po konom pamynė, sutrypė tarybinį pasą. Juk Juozą Tenikaitį galima buvo viso kolektyvo akyse paklausti, kodėl jam negera mūsų šalyje, kas jam nepatinka?

Iki šiol Tenikaitis prižiūri, ir gan nevykusiai, kaip kepama duona. Ar verta jam tokį darbą patikėti? Jis nori į Vakarų? Kam mums jį leisti ten, ar tam, kad papildytų revanšistų eiles, JAV žvalgybos eiles? Ar maža jau ten išdavikų? Juk jis ne tik buržuazinio gyvenimo šalininkas, jis negerbia žemės, kuri jį išaugino, išmokė. Jis atskalūnas, ar verta atskalūną siųsti pas mūsų priešus?

V. MINIOTAS
„Tiesos“ koresp.

Palanga

Projektas „Mirties namai 1939–1955 m. Prikeltos atminties žinia“ (REMEMOR)

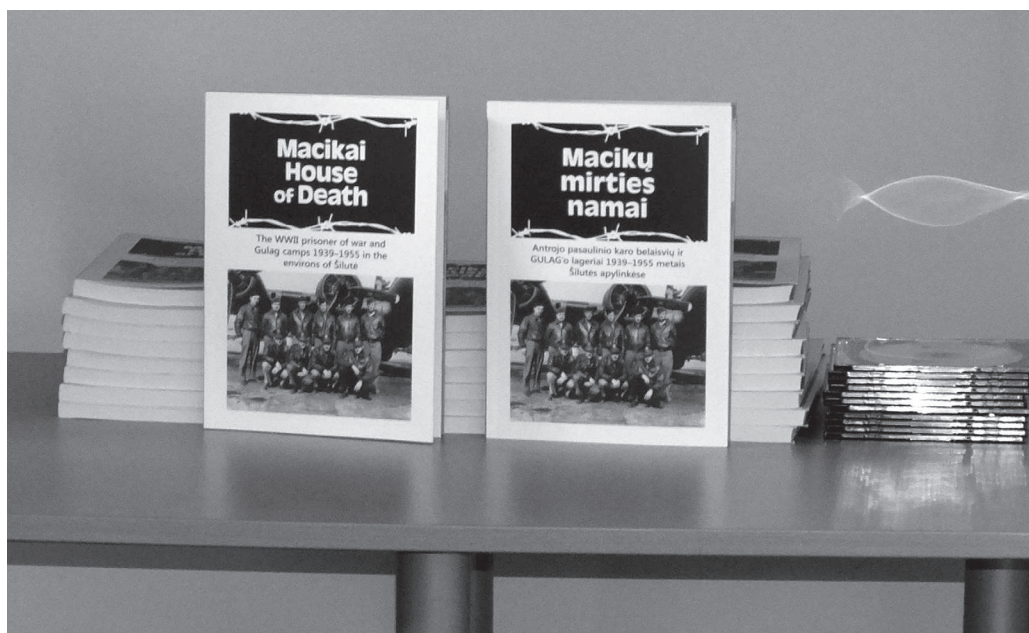
Antrojo pasaulinio karo metai, nacių ir sovietų totalitarinių režimų represijos Europos atmintyje yra paženklinti kraujo ir mirties simboliais. Todėl neatsitiktinai metafora „Mirties namai“ vietiniai gyventojai XX a. viduryje vadino Lietuvoje, Šilutės apylinkėse, Macikų kaime, įkurtas nacių, vėliau sovietų karo belaisvių stovyklas ir GULAG'o lagerį. Juose kalėjo įvairių šalių žmonės – lenkai, belgai, prancūzai, britai, lietuviai, amerikiečiai, kanadiečiai, vokiečiai, rusai ir kiti. Daug jų nuo patirtų kančių mirė ir buvo palaidoti netoliese. Ši memorialinė vieta liudija tiek nacių, tiek sovietų represijų žiaurumą ir antihumaniškumą.

Iki šių dienų apie Macikų kaime buvusius lagerius ir juose kalėjusius žmones išsamūs moksliniai tyrimai nebuvo atlikti ir apie šią istorinę vietą buvo žinoma labai nedaug. 2014 m. sausio 1 d.–2015 m. birželio 30 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) vykdė Europos Komisijos pagal programos „Europa piliečiams“ priemonę „Gyva Europos atmintis“ finansuotą projektą „Mirties namai 1939–1955 m. Prikeltos atminties žinia“ (REMEMOR). Šiuo projektu buvo siekiama įamžinti Macikų kaime veikusiose nacių, vėliau sovietų įsteigtose karo belaisvių stovyklose ir GULAG'o lageryje kalėjusių ir mirusių žmonių atminimą. Jis buvo įgyvendintas su šešiais partneriais: Šilutės rajono savivaldybės administracija, Šilutės muziejumi, Šilutės Vydūno gimnazija, Lietuvos lenkų sąjungos Šilutės skyriumi, Macikų socialinės globos namais, Antrojo pasaulinio karo muziejumi

Gdanske (Lenkija). Projekte dalyvavo Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas.

Projekto įgyvendinimo metu LGGRTC darbuotojai Lietuvos ir Vokietijos archyvuose, bibliotekose, muziejuose, privačių žmonių kolekcijose surinko archyvinę ir istoriografinę medžiagą apie Macikų kaime buvusius karo belaisvių ir GULAG'o lagerius. Tiriant jų istoriją labai svarbūs buvo Klaipėdos universiteto darbuotojų atlikti archeologiniai vietovės tyrimai, vaizdžiai papildę Antrojo pasaulinio karo ir pokario Lietuvos istorijos paveikslą. Buvo atlikti du archeologiniai žvalgomieji tyrimai Šilutės r. savivaldybės Armalėnų kaimo Žaliosios gatvės ir Macikų kaimo senųjų kapinių bei Antrojo pasaulinio karo belaisvių ir GULAG'o lagerių objektų komplekso teritorijose.

Visų šių tyrimų pagrindu parengta ir išleista knyga lietuvių ir anglų kalbomis: „Macikų mirties namai. Antrojo pasaulinio karo belaisvių ir GULAG'o lageriai 1939–1955 metais Šilutės apylinkėse“, „Macikai House of Death. The WWII prisoner of war Gulag camps 1939–1955 in the environs of Šilutė“. Joje publikuoti trys išsamūs moksliniai straipsniai: dr. Arūnės Arbušauskaitės, dr. Arūno Bubnio „Nacistinės Vokietijos karo belaisvių stovyklos Šilutės apylinkėse 1939–1944 m.“, dr. Vytauto Tininio „Sovietų Sąjungos karo belaisvių lageris Macikuose 1945–1948 m.“, Teresės Birutės Burauskaitės, Editos Jankauskienės „GULAG'o skyrius Macikuose 1945–1955 m.“ ir apibendrinti archeologinių tyrimų rezultatai Egidijaus

Lietuvių ir anglų kalbomis išleistas leidinys

Abromavičiaus straipsnyje „Antrojo pasaulinio karo belaisvių ir GULAG'o lagerių Šilutės r. Macikų k. kapinių archeologiniai tyrinėjimai“. Šioje mokslinėje studijoje, remiantis archyviniais dokumentais, nagrinėjama, kaip šie lageriai veikė, kas į juos patekdavo, kokios buvo belaisvių gyvenimo sąlygos, darbas, medicininė priežiūra, kalinių mirtingumas. Knyga iliustruota archyvinių dokumentų fragmentų kopijomis. Joje pateikiama lagerių ir kapinių schemas, mirusių kalinių sąrašai, atskiri GULAG'o lageryje mirusių vaikų registracijos žurnalo puslapiai. Knygoje taip pat yra šių dienų lagerių teritorijoje esančių kapinių ir juose kalėjusių kalinių atminimą įamžinančių įvairių tautų pastatytų paminklų ir archeologinių kasinėjimų metu rastų daiktų nuotraukos. Leidinyje publikuojamuose istorikų straipsniuose didžioji dalis archyvinės medžiagos Lietuvos ir užsienio istoriografijoje apie nacių ir sovietų karo belaisvių ir GULAG'o

lagerius Šilutės r. Macikų k. paskelbta pirmą kartą.

2015 m. gegužės 14–15 d. Šilutėje vyko tarptautinė mokslinė konferencija „Antrojo pasaulinio karo belaisviai nacių ir sovietų lageriuose 1939–1948 m.“ Konferencijoje dalyvavo politikai, valstybinių įstaigų darbuotojai, švietimo atstovai, visuomeninių organizacijų, Lietuvos šaulių sąjungos, vietos bendruomenių nariai, istorikai, muziejininkai, buvę kaliniai ir tremtiniai, jų artimieji, jaunimas. Konferencijoje buvo pristatyti projekto REMEMOR metu atliktų tyrimų rezultatai, Europos šalių atstovai pasidalijo naujausia mokslinė informacija apie totalitarinių režimų nusikaltimus, tyrimų medžiaga apie karo belaisvių stovyklas jų šalyse, masinių kapaviečių ir memorialinių vietų išsaugojimo, muziejų ir archyvų plėtimo patirtimi. Konferencijoje pranešimus pristatė dešimties Europos šalių – Austrijos, Čekijos, Danijos, Didžiosios Britanijos, Italijos,

Tarptautinės konferencijos Šilutėje akimirka

Latvijos, Lenkijos, Lietuvos, Prancūzijos ir Vokietijos – mokslininkai.

Pirmąją konferencijos dieną pranešimus skaitė dr. Valentinas Schneideris (Nacionalinis Atėnų Kapodistriaus universitetas, Graikija, Prancūzija), dr. Axelis Drecollis (Miuncheno–Berlyno naujųjų laikų istorijos institutas, Vokietija), dr. Ainaras Bambalas (Latvijos valstybės archyvas), dr. Janas Dvorakas (Totalitarinių režimų studijų institutas, Čekija), dr. Alanas Malpassas (Šefildo Hallamo universitetas, Didžioji Britanija), prof. Therkelis Straede (Pietų Danijos universitetas), dr. Isabella Insolubile (Neapolio Federico II universitetas, Italija), dr. Janas Szkudlinskis (Antrojo pasaulinio karo muziejus, Lenkija), dokt. Dieteris Bacheris (Ludwigo Bolzmanno karo padarinių tyrimo institutas, Austrija) ir Rytas Narvydas (LGGRTC).

Antrąją dieną pranešimus skaitė Alina Judžentienė (Lietuvos lenkų sąjungos Šilutės skyrius), E. Abromavičius (Klaipėdos univer-

siteto Baltijos šalių regiono istorijos ir archeologijos institutas) ir LGGRTC darbuotojai dr. Arūnas Bubnys ir Rūta Trimonienė. LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus vedėja E. Jankauskienė konferencijos dalyvius supažindino su Lietuvos istorikų parengta knyga „Macikų mirties namai. Antrojo pasaulinio karo belaisvių ir GULAG'o lageriai 1939–1955 metais Šilutės apylinkėse“.

Konferenciją vainikavo graži ir prasminga aukų pagerbimo ceremonija – gegužės 15 d. Šilutės r. Macikų k. buvusių lagerių teritorijoje buvo pasodinta ir įvairių šalių vėliavomis apjuosta magnolija. Ceremonijoje dalyvavo Vokietijos Federacinės Respublikos garbės konsulas Klaipėdoje dr. Arūnas Baublys, Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos viceministras Romas Jarockis, konferencijos dalyviai ir svečiai, Šilutės rajono savivaldybės atstovai, Šilutės 1-osios ir Vydūno gimnazijų moksleiviai, Macikų socialinės globos namų gyventojai.

Buvusių lagerių teritorijoje sodinama magnolija

Knyga „Macikų mirties namai. Antrojo pasaulinio karo belaisvių ir GULAG'o lageriai 1939–1955 metais Šilutės apylinkėse“ pristatyta Gdansko Antrojo pasaulinio karo muziejuje (Lenkija) ir Lietuvos okupacijos 75-mečiui bei Gedulo ir vilties dieni paminėti skirtame renginyje, vykusiame Lietuvos Respublikos Seime. Įgyvendinant projektą buvo sukurta interneto svetainė <http://rememor.eu/> lietuvių ir anglų kalbomis. Joje paskelbta informacija apie projekto įgyvendinimą ir rezultatus: istorinė medžiaga, tarptautinės konferencijos Šilutėje ir aukų pagerbimo ceremonijos Macikų kaime filmuota medžiaga, įgarsinti moksliniai pranešimai anglų ir lietuvių kalbomis, rašytiniai kalinių prisiminimai, archyvinių dokumentų kopijos. Filmuota medžiaga ir įgarsinti pranešimai lietuvių ir anglų kalbomis yra ir Šilutės moksleivių parengtame DVD.

LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė Lietuvos Respublikos Seime pristato projekto leidinį

Projekto tema yra aktuali visai Europai, atlikti moksliniai tyrimai ir suorganizuoti renginiai ne tik pagerino Europos Sąjungos piliečių informuotumą apie totalitarizmo nusikaltimus, bet ir įamžino memorialinę vietą ir aukų atminimą. Jau pasibaigus projektui REMEMOR, 2015 m. rugsėjo 4 d. vyko knygos „Macikų mirties namai. Antrojo pasaulinio karo belaisvių ir GULAG'o lageriai 1939–1955 metais Šilutės apylinkėse“ pristatymas Užsienio reikalų ministerijoje. Susirinkusiuosius pasveikinęs Lietuvos užsienio reikalų viceministras Andrius Krivas priminė apie kasmet rugpjūčio 23 d. minimą stalinizmo ir nacizmo aukų atminimo dieną, kitas Europos Parlamento iniciatyvas įvertinant XX a. totalitarinių režimų nusikaltimus Europoje. Jis pabrėžė, kad Šilutės r. Macikų k. esančiame žemės lopinėlyje susipynė įvairių tautybių žmonių, ne tik lietuvių, likimai. Apie būtinybę išsaugoti istorinę atmintį ir tai, kad Macikai taptų žinomi tarptautiniu mastu, kalbėjo ir LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. LGGRTC darbuotojai renginio dalyvius supažindino su projekto tikslais, uždaviniais ir rezultatais, atliktais istoriniais tyrimais, kurių pagrindu ir buvo parengta knyga „Macikų mirties

Renginio akimirka Užsienio reikalų ministerijoje

namai. Antrojo pasaulinio karo belaisvių ir GULAG'o lageriai 1939–1955 metais Šilutės apylinkėse“, ir su žuvusiųjų atminimo įamžinimu Macikuose esančiose karo belaisvių ir GULAG'o lagerių kalinių kapinaitėse. Ren-

ginio pabaigoje jo dalyviai buvo pakviesti apžiūrėti Užsienio reikalų ministerijos galerijoje eksponuojamą LGGRTC Genocido aukų muziejaus parodą „Smurto kronika: Lietuva 1939–1941 metais“.

Edita Jankauskienė

Obelių šilo mūšio 70-ųjų metinių paminėjimas

2015 m. liepos 11 d. Rokiškio rajone, Obelių miestelyje, vyko Obelių šilo mūšio 70-ųjų metinių minėjimas. Renginį organizavo Rokiškio krašto muziejus, jam talkino Krašto apsaugos karių savanorių pajėgos ir Šaulių sąjungos Rokiškio 9-oji šaulių kuopa.

Minėjimas prasidėjo šv. Mišiomis Obelių bažnyčioje. Po šv. Mišių Obelių šilo mūšio

vietoje buvo inscenuotos partizanų kautynės – jas atkūrė rekonstruktorių klubai „Grenadierius“, „Partizanas“, „Rytprūsiai“. Po kautynių inscenizacijos iškilmingai prisiekė jaunieji šauliai. Renginyje dalyvavo buvę rezistencijos kovų dalyviai, valdžios atstovai, moksleiviai, žmonės, neabejingi Lietuvos pokario istorijai.

Obelių šilo mūšio rekonstrukcija

LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento vyr. specialistas Darius Juodis kalba konferencijoje

Vėliau Obelių Laisvės kovų istorijos muziejuje buvo surengta konferencija „Partizanų kovos Rokiškio krašte“. Joje pranešimą skaitė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyr. specialistas Darius Juodis. Dalyvavusieji konferencijoje galėjo apžiūrėti Klaudijaus Driskiaus ir Antano Dručiaus partizaninio karo fotografijų parodą „Išsaugota tiesa“.

Ramona Staveckaitė-Notari

Seime pristatyta paroda, skirta 1942–1943 m. Sverdlovske sušaudytiems lietuviams atminti

2015 m. birželio 15 d. Lietuvos Respublikos Seime, Vitražo galerijoje, buvo pristatyta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Genocido aukų muziejaus parengta paroda „12-asis kilometras: 1942–1943 m. Sverdlovske sušaudyti Lietuvos piliečiai“. Per parodos atidarymą kalbėjo Lietuvos Respublikos Seimo Pirminio pavaduotojas Algirdas Sysas, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė

ir 1942–1943 m. sovietų represinių struktūrų sušaudytų buvusio Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministro pulkininko leitenanto Juozo Papečnio ir Lietuvos kariuomenės kapitono Antano Petruškevičiaus anūkė atsargos kapitonė Daina Kemeraitienė.

Paroda supažindina su 1940–1941 m. politine situacija, pirmaisiais Lietuvos gyventojų trėmimais ir įkalinimais lageriuose, Gario lagerio (Sverdlovsko sr.), kuriame

Pristatyta paroda „12-asis kilometras: 1942–1943 m. Sverdlovske sušaudyti Lietuvos piliečiai“ Lietuvos Respublikos Seime

Svečiai apžiūri parodą „12-asis kilometras: 1942–1943 m. Sverdlovske sušaudyti Lietuvos piliečiai“

buvo kalinami politiniai kaliniai, istorija ir mirties bausme nuteistų Lietuvos piliečių biografijomis. 1942–1943 m. politinių represijų aukomis tapo politikos ir visuomenės veikėjai, visuomeninių organizacijų nariai, kariškiai, teisininkai, policininkai, geležinkelio ruožų pareigūnai, mokytojai, žurnalistai, miškininkai ir verslininkai.

Parodoje eksponuojamos nuotraukos, dokumentai, laiški, spaudos leidiniai, gauti iš LGGRTC Genocido aukų, Lietuvos nacionalinio, Lietuvos aviacijos, Lietuvos teatro, muzikos ir kino, Lietuvos švietimo istorijos, Alytaus kraštotyros, Biržų „Sėlos“, Kauno tremties ir rezistencijos, Kauno IX forto, Rokiškio krašto muziejų rinkinių, Jekaterinburgo visuomeninės organizacijos „Memorialas“ rinkinių, Lietuvos ypatingojo, Lietuvos centrinio valstybės, Lietuvos kariuomenės ka-

rininkų artimųjų sąjungos archyvų, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos, naujienų agentūros ELTA fotografijų archyvo ir privačių asmenų kolekcijų.

Remiantis išlikusiais archyviniais dokumentais nustatyta, kad 1942–1943 m. Sverdlovske buvo sušaudyti 77 Lietuvos piliečiai, tarp jų – aštuoni 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos Ministrų kabinėtų nariai: ministras pirmininkas Pranas Dovydaitis (1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras), vidaus reikalų ministrai Petras Aravičius, Antanas Endziulaitis, Zigmas Pranas Starkus, susisiekimo ir užsienio reikalų ministras Valdemaras Vytautas Čarneckis, švietimo ministras Kazimieras Jokantas, krašto apsaugos ministras Juozas Papečkys ir finansų ministras Jonas Sutkus.

Ramona Staveckaitė-Notari

Tarptautinė konferencija „1945 m.: Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir jo pasekmės Rytų ir Vidurio Europos šalims“

2015 m. rugsėjo 18 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko tarptautinė konferencija „1945 m.: Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir jo pasekmės Rytų ir Vidurio Europos šalims“, skirta Antrojo pasaulinio karo pabaigos 70-mečiui paminėti. Aptarti daugiausia aukų žmonijos istorijoje pareikalavusio Antrojo pasaulinio karo pasekmes, jų įtaką Rytų ir Vidurio Europos regiono valstybių likimui, taip pat apžvelgti kai kurias šiandienines tarptautines problemas, su kuriomis susiduria Europa,

LGGRTC surengtoje konferencijoje susirinko autoritetingi istorikai iš šešių Europos šalių: Austrijos, Latvijos, Lietuvos, Lenkijos, Rusijos ir Vokietijos.

Susirinkusius konferencijos dalyvius pasveikino Lietuvos Respublikos Seimo narys, istorikas dr. Arvydas Anušauskas ir LGGRTC generalinė direktorė Terešė Birutė Burauskaitė. Savo apsilankymu dalyvius taip pat pagerbė Vokietijos ambasadorė ir Austrijos ambasadorius. Konferencijoje pranešimus skaitė dr. Algimantas Kasparavičius (Lietuvos istorijos institutas), dr. Arūnė Arbušauskaitė (LGGRTC),

Pranešimą skaito konferencijos svečias iš Rusijos Kirillas Aleksandrovas

Lietuva), dokt. Dieteris Bacheris (Ludwigo Bolzmanno karo pasekmių institutas, Austrija), dr. Peteris Ruggenthaleris (Ludwigo Bolzmanno karo pasekmių institutas, Austrija), dr. Joachimas Tauberis (Šiaurės Rytų Europos vokiečių kultūros ir istorijos institutas, Vokietija), dr. Ainaras Bambalas (Latvijos valstybės archyvas, Latvija), dr.

Kirillas Aleksandrovas (Sankt Peterburgo valstybinio universiteto Filologinių tyrimų institutas, Rusija), hab. dr. Piotras Majewskis (Antrojo pasaulinio karo muziejus Gdanske, Lenkija).

Konferencijos pabaigoje svečiai buvo pakviesti į ekskursiją po Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą.

Ramona Staveckaitė-Notari

Paminėta Tarptautinė romų holokausto aukų atminimo diena

2015 m. rugpjūčio 3 d. pirmą kartą Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Genocido aukų muziejuje paminėta Tarptautinė romų ho-

lokausto aukų atminimo diena. Šį minėjimą organizavo LGGRTC ir VšĮ Romų visuomenės centras.

Tarptautinės romų holokausto aukų atminimo dienos minėjimo dalyviai Genocido aukų muziejaus Konferencijų salėje

Renginyje dalyvavo LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, VšĮ Romų visuomenės centro direktorė Svetlana Novopolskaja, istorikas Ilja Lempertas, romų kultūros Lietuvoje tyrinėtoja antropologė Aušra Simoniukštytė, Vilniaus romų bendrijos pirmininkas Stepas Visockis, romų bendruomenės nariai, muziejininkai ir kiti garbūs svečiai. Susirinkusieji žiūrėjo dokumentinius kadrus iš 1998 m. nufilmuotų

Lietuvos romų Zofijos Beresnevičiūtės-Sinkevičienės, Alekso Aleksandravičiaus ir Vlado Arlausko atsiminimų, kuriuos paskolinti sutiko JAV Holokausto memorialinis muziejus Vašingtone, klausėsi romų mergaitės Zemos Marcinkevič atliekamos dainos „Nežadinkit jauno vaikiną“, apžiūrėjo Genocido aukų muziejaus parengtą parodą, skirtą nacių okupacijos laikotarpiu nukentėjusių romų bendruomenės nariams atminti. Išraiškingose

Kalba VšĮ Romų visuomenės centro direktorė Svetlana Novopolskaja

Zelma Marcinkevič dainuoja romų dainą „Nežadinkit jauno vaikiną“

prieškario nuotraukose užfiksuotas romų gyvenimas Lietuvoje iki 1940 m.: kelionės vežimais iš vienos vietos į kitą arba į miestelių aikštėse vykstančius turgus, taboro įsikūrimas pamiškėse ar prie ežerų, palapinių statymas, būrimas kortomis, susibūrimai aplink laužą, kūdikio maitinimas, laidotuvės. Apie Antrąjį pasaulinį karą ir nacių vykdytą terorą liudija

išlikę dokumentai ir artimųjų išsaugotos nuotraukos. Pastarosiose – sušaudyti Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje ar priverstiniais darbams į Vokietijos ir Prancūzijos koncentracijos stovyklas išvežti romai. Eksponuojami dokumentai ir nuotraukos, gauti iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Vytauto Didžiojo karo, Utenos kraštotyros,

Nacių okupacijos laikotarpiu nukentėjusių romų bendruomenės nariams atminti parodos fragmentas

Kauno IX forto, Šiaulių „Aušros“ muziejų rinkinių ir privačių asmenų kolekcijų. Įvadinio teksto autorius – dr. Arūnas Bubnys.

Pagal 1923 m. Lietuvos Respublikos gyventojų visuotinio surašymo duomenis, Lietuvoje (be lenkų okupuoto Vilniaus krašto) gyveno tik 284 romai. Tačiau tikėtina, kad ne visi tuomet Lietuvoje gyvenę romai dėl savo klajokliško gyvenimo būdo buvo suregistruoti. Lietuvoje su Vilniaus kraštu Antrojo pasaulinio karo metais galėjo gyventi apie 1 500 romų kilmės asmenų.

Vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) operatyvinės grupės Vokietijos ir SSRS karo išvakarėse ir pirmomis dienomis gavo Vyriausiosios reichs saugumo valdybos (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA) nurodymus žudyti ne tik žydus, bet ir romus. Pastarieji, kaip ir žydai, buvo persekiojami dėl rasinių priežasčių (dėl to, kad jie buvo romai). Tačiau romų Lietuvoje buvo labai nedaug (apie 1 tūkst.), o juos suregistruoti ir kontroliuoti buvo itin sunku, todėl Lietuvos romų areštai buvo vykdomi vėliau negu komunistų, sovietinių aktyvistų ir žydų. Aktyvesnis romų persekiojimas prasidėjo tik nuo 1942 m. Naciams romai dėl jų mažo skaičiaus ir visuomeninės įtakos rūpėjo kur kas mažiau negu kitų tautybių žmonės. Lietuvos romų padėtį palengvino ir ta aplinkybė, kad dalis jų gyveno sėsliai ir dėl to jie nepateko į vadinamąją asocialių asmenų kategoriją.

Bene daugiausia Lietuvos romų buvo įkalinta ir nužudyta Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje. Kalinimo sąlygos buvo gana sunkios. Kaliniai gyveno barakuose, dirbo sunkius darbus miške, buvo prastai maitinami, kentė fizines bausmes ir nuolatinės patyčias. Neištvėrę sunkių sąlygų, romai dažnai mėgindavo pabėgti, ir neretai jiems tai pavykdavo. Bėgliai pasislėpdavo pas giminaičius taboruose. Nacių okupacijos pabaigoje įkalinti romai buvo vežami dirbti į

Prancūzijos ir Vokietijos koncentracijos stovyklas. Kai kurie istorikai teigia, kad iš Lietuvos galėjo būti išvežta apie 1 tūkst. romų. Ten jie dirbo sunkius darbus gamyklose, kirsdavo skaldą, taisydavo kelius, atstatinėjo bombardavimų sugriautus miestus. Karo pabaigoje daugelį į Vakarų Europą išvežtų Lietuvos romų išlaisvino sąjungininkų (JAV ir Didžiosios Britanijos) kariuomenė. Nors romams buvo siūlyta pasilikti Vakarų Europos šalyse, jie vis dėlto grįžo į sovietų okupuotą Lietuvą. Tik keletas šeimų pasiliko Belgijoje ir Anglijoje. Sugrįžusieji į tėvynę rasdavo sudegintus namus, išgrobstytą turtą, sužinodavo apie žuvusius šeimos narius ir giminaičius.

Duomenų apie Lietuvoje nužudytų romų skaičių taip pat beveik neišliko. Yra žinoma, kad 1942 m. liepos 10 d. motorizuotasis vokiečių žandarmerijos būrys Nr. 9 45 km į pietryčius nuo Vilniaus netoli geležinkelio Vilnius–Minskas tarp Gudagojaus ir Loskos sušaudė 40 romų vyrų, moterų ir vaikų. Šie romai buvo sušaudyti todėl, kad naktį buvo apšaudyta netoli buvusi vokiečių darbo organizacijos stovykla (*Organisation Todt*). 1942 m. Paneriuose buvo sušaudyti 4, 1943 m. rudenį Pravieniškėse – 5 romai, 1944 m. Pravieniškėse – nežinomas romų skaičius.

Kiek iš viso romų Lietuvoje buvo nužudyta nacių okupacijos metais, nėra žinoma. Galima spėti, kad nužudytųjų skaičius neviršijo kelių šimtų žmonių. Pasak Vytauto Toleikio, nacių okupacijos metais žuvo ne mažiau kaip 500 romų, t. y. maždaug kas trečias Lietuvos romas.

Nacių okupacijos laikotarpiu nukentėjusių romų bendruomenės nariams atminti paroda sulaukė didelio muziejaus lankytojų dėmesio ir iki 2016 m. bus eksponuojama Genocido aukų muziejuje, buvusio KGB vidaus kalėjimo 8-oje kameroje.

Ramunė Driaučiūnaitė

LGGRTC darbuotojai dalyvavo tarptautinėje konferencijoje Balstogėje

2015 m. birželio 25–26 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo (LGGRTC) Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė, Genocido aukų muziejaus vadovas Eugenijus Peikštenis, Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso vedėja Dovilė Lauraitienė ir Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso vyr. specialistas Remigijus Černius dalyvavo Balstogėje (Lenkija) vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Totalitarinių režimų aukų masinių kapaviečių paieška ir identifikavimas. Lenkijos patirtis Europos kontekste“.

Konferenciją organizavo Tautos atminties instituto (IPN) Balstogės skyrius, joje dalyvavo atstovai iš Čekijos, Izraelio, Kroatijos, Lenkijos, Lietuvos, Rumunijos, Rusijos ir Olandijos mokslinių tyrimų institucijų. Konferencijos tikslas buvo pasidalyti masinių kapaviečių tyrimo ir aukų identifikavimo patirtimi, bendradarbiavimo šioje srityje nauda.

Pirmąją konferencijos dieną, kuri buvo skirta istoriniams ir archeologiniams tyrimams, E. Peikštenis skaitė pranešimą „Totalitarinių režimų aukų paieška, identifikacija, įamžinimas. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro patirtis“. Tą pačią dieną R. Černius skaitė pranešimą „Totalitarinės trauminės patirties įamžinimas: Tuskulėnų masinė kapavietė“.

Antroji konferencijos diena buvo skirta teismo medicinos antropologijos tyrimams ir identifikavimui pasitelkiamiems DNR tyrimams nagrinėti. Tokie tyrimai atliekami ir Lietuvoje (Tuskulėnų aukų ir partizanų palaikų ekshumavimas ir identifikavimas ir pan.). Konferencija buvo užbaigta diskusija „Tai negali būti pamiršta. Kaip reikia mokyti jaunąją kartą apie totalitarinius nusikaltimus ir jų aukas“.

Remigijus Černius

LGGRTC vyr. specialistas Remigijus Černius skaito pranešimą konferencijoje

Šiaulių „Aušros“ muziejaus paroda „Skausmo paženklintas liaudies meno grožis...“

2015 m. birželio 12 d. minint Lietuvos okupacijos 75-metį bei Gedulo ir vilties dieną Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejuje buvo atidaryta Šiaulių „Aušros“ muziejaus paroda „Skausmo paženklintas liaudies meno grožis...“ Tai vienas iš Lietuvos muziejų kelio, kurio šiųmetė tema „Liaudies meno grožis“, ciklo renginių.

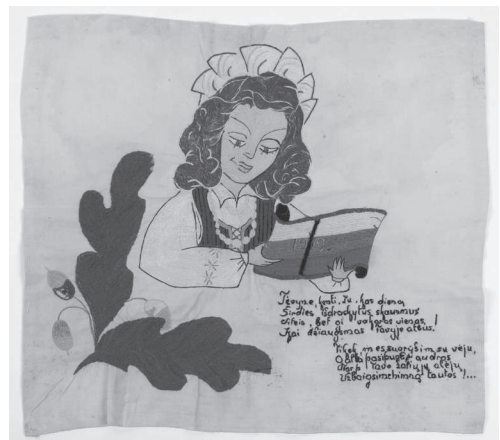
Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniuose saugoma daugiau kaip 2 500 tremties ir rezistencijos eksponatų. Parodoje eksponuota tik labai nedidelė jų dalis – 45 įdomiausi tremtinių, politinių kalinių darbai, kuriuose meniškai išreikštas tautinis savitumas.

Muziejaus eksponatai liudija, kad meninė kūryba buvo viena svarbiausių paskatų, padėjusių išgyventi rūsčiomis tremties ir nelaisvės sąlygomis. Lietuviai tremtiniai ir politiniai kaliniai, nepaisydami sunkaus darbo, nepriteklių, atšiauraus klimato, priešiško vietinės valdžios institucijų požiūrio į juos, visomis išgalėmis stengėsi išlikti, išlaikyti savo papročius, kalbą, istorinę savimonę. Drožinėdami, siuvinėdami, piešdami žmonės nors trumpam galėdavo atitrūkti nuo realybės ir bent mintimis grįžti į buvusį gyvenimą Lietuvoje. Parodoje „Skausmo paženklintas liaudies meno grožis“ buvo galima susipažinti su populiariausiomis tremtinių ir politinių kalinių meninės raiškos formomis: rankdarbiais, medžio ir kaulo dirbiniais, piešiniais, karpiniais.

Šiaulių „Aušros“ muziejuje saugoma daugiau kaip 200 tremtyje ir lageriuose sukurtų rankdarbių: išaustų juostelių, išsiuvinėtų paveikslų, nertų staltiesių, skarų, apykaklių,

iš medicininių bintų pasiūtų ir meniškai apnertų užuolaidų, išsiuvinėtų staltiesių ir kt. Rankdarbiuose dažnai naudojama tautinė simbolika, ornamentika, liaudies dainų ir eilėraščių tekstai, tėvynės meilė ir ilgesį atspindintys motyvai (prarastos tėviškės vaizdai, tėviškės darželio gėlės – tulpės, lelijos, aguonos, ramunės, rugiagėlės). Muziejiniu požiūriu ypač vertingi tie rankdarbiai, kuriuose išsiuvinėtas tekstas, data, vietovės pavadinimas. Siuviniuose labai dažnai naudojami liudinčios lietuvaiteš ir lietuvaiteš už gročių motyvai.

Savo istorija išsiskiria politinės kalinės Juzės Jasvilaitės-Kemeklienės rankdarbis „Liūdinti mergaitė“. J. Jasvilaitė-Kemeklienė – partizanų ryšininkė, slapyvardžiu Skruzdėlytė, areštuota 1948 m. Telšiuose, kalinta Šiaulių kalėjime, Kengyro lageryje

Politinės kalinės Juzės Jasvilaitės-Kemeklienės Šiaulių kalėjime 1949 m. išsiuvinėtas rankdarbis „Liūdinti mergaitė“

(Steplagas, Džezkazgano r., Karagandos sr.), vėliau pervežta į Ozerlagą (Irkutsko sr.). Buvo Kengyro sukilimo 1954 m. dalyvė. Į Lietuvą grįžo 1956 m. Rankdarbį „Liūdinti mergaitė“ J. Jasvilaitė-Kemeklienė išsiuvinėjo 1949 m. Šiaulių kalėjime. Įsiūtas į duonmaišį, rankdarbis apkeliavo visus lagerius, po kuriuos jo autorę negailestingai blaškė likimas. Jame išsiuvinėtos eilės: „Tėvyne, kenti Tu kasdieną / Širdies išdraskytos skausmus, / Ateis betgi vakaras vienas, / Kai džiaugsmas Tavyje atbus! / Tikėk, mes sugrįšim su vėju / Arba pasipuošę audros. / Tarp Tavo žaliųjų alėjų / Užbaigsime himną tautos...“

Meniškumu, ypač precizišku kruopštumu pasižymi rankdarbis, kurį Lukiškių kalėjime 1949 m. išsiuvinėjo politinė kalinė Salomėja Jankevičiūtė-Škikūnienė. Jos darbe pavaizduota už grotų mergaitė ir artimiesiems siunčiami žodžiai apie save: „O, svajonės, jūs mano auksinės. Lėkit, skriskit už grotų toli, pasakykit senai MOTINĖ LEI, vėl sėbzam ketkaute – turiz. Lukiškis, Vilnius, JS, 1949-VI-21“.

1945 m. S. Jankevičiūtė-Škikūnienė, baigusi Panevėžio mergaičių gimnaziją,

Politinės kalinės Salomėjos Jankevičiūtės-Škikūnienės rankdarbis, išsiuvinėtas Lukiškių kalėjime 1949 m.

mokėsi Vilniuje antrame konservatorijos kurse. Tiesiai iš auditorijos ji buvo išvesta ir ištremta į Kadžeromą (Kožvos r., Komija). 1947 m. Salomėja pabėgo į Lietuvą, 1948 m. gruodžio mėn. suimta ir kalinta Lukiškėse, 1949 m. nuteista trejiems metams ir išvežta į Kostomarovo (Irkutsko sr.), vėliau – į Pečioros lagerius (Komija). Šiaulių „Aušros“ muziejuje saugoma daugiau kaip 300 S. Jankevičiūtės-Škikūnienės įvairia technika atliktų rankdarbių – didžioji jos dovanotų rankdarbių dalis sukurta jau grįžus iš tremties į Lietuvą (1958 m.).

Nostalgija, tėvynės ilgesys atsispindi politinės kalinės, buvusios partizanų ryšininkės Albinos Augustytės-Paukštienės, slapyvardžiu Aušra, Ivdelio lageryje (Sverdlovsko sr.) išsiuvinėtame paveiksle, kuriame vaizduojamos dvi nuliūdusios lietuvaitės, o virš jų – ketureilis: „Ilgos ir nuobodžios dienos slenka čia, o naktys sruvena tulžimi karčia... Uralas, 1947 m.“

Muziejaus rinkiniuose saugoma politinio kalinio Juozapoto Kaupo Intos lageryje 1948 m. išsiuvinėta medvilninė nosinaitė, kurią jis 1951 m. atsiuntė į Lietuvą seseriai.

Mordovijos lageryje apie 1947 m. pagaminta dėžutė

Jo rankdarbyje išsiuvinėti nuoširdūs žodžiai: „Nenusimink, aš sugrįšiu. 24 VIII 49“. Ši nosinaitė taip pat buvo eksponuojama parodoje.

Parodoje eksponuoti tremtinių ir politinių kalinių įvairūs medžio darbiniai: dėžutės, portsigarai, rėmeliai, buities daiktai. Šiauliu „Aušros“ muziejui keletą savo rankomis padarytų eksponatų perdavė politinys kalinys Vladas Ravka, 1948 m. suimtas Šiauliuose už pagrindinę veiklą, kalintas Sverdlovsco, Karagandos (Kemerovo sr.) lageriuose, 1954–1956 m. ištremtas į Irkutsko sr. Parodoje eksponuotas vienas originaliausių jo darbų – tremtyje 1953 m. iš medžio išdrožti šachmatai.

Įdomus parodos eksponatas – medinis nuotraukos rėmelis. Jį tremtyje išdrožė Henrikas Švėgžda, buvęs Lietuvos savanoris, kurio šeima 1948 m. buvo ištremta į Charą Kutulą (Zaigrajevo r., Buriatija). Rėmelis nuspalvintas trispalvės spalvomis, jo viršuje – juoda gedulinga juosta įrėmintas žodis „PRISIMINK“ ir tremties metai – „1948–1958“. Rėmelyje matyti per taigos miškus į Lietuvą vedantys geležinkelio bėgiai, dešimt nupjautų medžių, simbolizuojančių dešimt tremtyje praleistų metų, ir raidės „ST“ – Sibiro Taiga. Visa H. Švėgždos šeimos tremties istorija papasakota mediniame rėmelyje.

Parodoje eksponuota nedidelė medinė dėžutė, kuri išreiškia įvairių tautybių žmonių laisvės troškimą. Jos dangtelį puošia Vytis. Dėžutės dangtelio vidinėje pusėje išdeginti tautiniai ženklai: Gedimino stulpai, ąžuolo lapų vainikas, apjuosiantis autorių inicialus, Lietuvos valstybės atkūrimo datą – 1918 m. vasario 16-ąją. Dėžutė priklausė politiniam kaliniui Stasiui Velminskui. Vyčio eskizą sukūrė kartu Mordovijos lageryje kalėjęs Juozas Čepaitis, o pačią dėžutę sumeistravo vengras I. Sabo.

Iš kitų dirbinių parodoje išsiskyrė iš gyvulių kaulų (kritusių gyvulių mėsa būdavo

Politinio kalinio Igno Ibėno Lukiškių kalėjime 1946 m. iš gyvulių kaulų išdrožti kryželiai ir savadarbiai įrankiai (peiliukas, yla)

skiriama politiniams kaliniams) išdrožti kryželiai. Juos Lukiškių kalėjime 1946 m. sukūrė politinis kalinys Ignas Ibėnas. Kryželius ir savadarbius nedidelius darbo įrankius (peiliuką, ylą) I. Ibėnas slėpė savo drabužiuose. Ilgus metus išsaugoti kryželiai ir įrankiai apie 1990 m. pritvirtinti prie lentelės ir 2011 m. padovanoti Šiauliu „Aušros“ muziejui.

Parodoje buvo eksponuota ir daugiau sakralinio meno kūrinių. Įsimintini – Stepono Žirono sukurti laikino altoriaus piešiniai, monstrancija, rankraštinis giesmynas, kuriuos lietuvių tremtiniai naudojo 1949–1957 m. laikant šv. Mišias Alzamajuje (Irkutsko sr.). Eksponuotas ir tremtinės Stanislovos Stepovavičiūtės-Ragaišienės iš duonos nulipdytas rožinis ir jam išsiuvinėtas įdėklas.

Vienas įdomiausių parodos eksponatų – Švč. Mergelės Marijos skulptūra, kurią kaip brangiausią šeimos relikviją Valerijos ir Jono Kazlauskų šeima (gyvenusi Kazbarinių k., Pagramančio vlsč., Tauragės apskr.) 1949 m. slapta išsivežė į tremtį (Uzkij Lugo k., Usolės r., Irkutsko sr.). Parodai šeimos relikviją

Iš Sibiro parvežta relikvija – Švč. Mergelės Marijos skulptūra

paskolino Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos Šiaulių filialo vadovė Valerija Kazlauskaitė-Jokubauskienė. Jai buvo tik penkeri metai, kai tremčiai buvo pasmerkta gausi Kazlauskų šeima. Į Lietuvą šeima kartu su ilgus tremties metus išsaugota relikvija grįžo 1958 m. Parodoje eksponuotas vienintelis tapybos darbas – politiniam kaliniui Petruui Ivoškui Vorkutos lageryje likimo draugų 1957 m. dovanotas jo sesers Stefos Ivoškutės-Gecevičienės portretas, kurį pagal atsiųstą fotografiją nutapė politinis kalinys Antanas Žindžius. Medinį inkrustuotą paveikslą sukūrė lagerio draugas Kazys Sutkus.

Stefos Ivoškutės-Gecevičienės portretas, kurį 1957 m. Vorkutos lageryje pagal atsiųstą fotografiją nutapė politinis kalinys Antanas Žindžius

Parodoje buvo eksponuojami ir Mortos Bulaitės, Stasio Krajausko, Onos Vederienės-Zonienės, Jadvygos Daraškaitės, Vitalijos Kriščiūnaitės, Stasės Rutkauskaitės tremtyje ir lageriuose sukurti darbai.

Parodą tarsi simboliškai įrėmina tremtinės, tautodailininkės Julijos Daniliauskienės (1926–2009) 1990 m. sukurtas karpinių ciklas „Atmintis“, skirtas 1941 m. birželio 14-osios trėmimams atminti.

Kiekvienas parodos „Skausmo paženklintas liaudies meno grožis...“ eksponatas pasakoja skirtingas skaudžios praeities istorijas, bet visi alsuoja viltimi, tėvynės ilgesiu ir meile.

*Birutė Lukošiuūtė,
Šiaulių „Aušros“ muziejaus
Istorijos skyriaus vedėjo pavaduotoja*

Renginiai Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

Balandžio 2 d. Tuskulėnuose vyko kultūros edukacijos savaitės „Menų dūzgės“ renginys, kuriame savo edukacinę veiklą pristatė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC). Atminimo programų skyriaus vyriausioji specialistė Raimonda Steiblytė dalyviams pristatė programą „Okupacijų istorija jaunimui“, supažindino su kasmet rengiamu nacionaliniu mokinių konkursu „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“, o Genocido aukų muziejaus vyriausioji edukologė Žydrūnė Šidagytė ir Tuskulėnų memorialinio komplekso vyresnioji edukologė Aistė Bajoriūnaitė pristatė muziejiniuose padaliniuose vykdomą edukacinę programą „Atverta istorija“. Mokytojai išbandė naują interaktyvųjį edukacinį žaidimą „Sovietinis inkubatorius“. Renginio pabaigoje visi buvo kviečiami dalyvauti pažintinėje ekskursijoje „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir aplankyti koplyčią-kolumbariumą.

Vyresnioji edukologė Aistė Bajoriūnaitė supažindina su Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vykdoma edukacine programa „Atverta istorija“

Balandžio 13 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko IV tarptautinio sakralinės muzikos festivalio „Kristus karaliauja! Aleliuja!“ tradicinių

Tradicionių liaudies giesmių vakaro akimirka

liaudies giesmių vakaras. Tuskulėnų dvaro rūmuose susirinkę žiūrovai klausėsi Vilniaus mokytojų namų liaudiškos muzikos ansamblio „Kankleliai“ ir Dainos mylėtojų klubo mišraus choro atliekamų giesmių.

Balandžio 25–26 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinis kompleksas dalyvavo atviros architektūros savaitgalyje „Open House Vilnius“. Renginio gidai-savanoriai susirinkusius vilniečius ir sostinės svečius supažindino su statinio istorija. Akty-

viausi renginio dalyviai šeštadienį turėjo galimybę ne tik dalyvauti ekskursijoje po koplyčią-kolumbariumą, kurią vedė šio objekto vienas iš autorių architektas Marius Pranas Šaliamoras, bet ir susitikti su miesto menininku Giteniu Umbrasu. Sekmadienį koplyčioje-kolumbariume sutartinių giedotojų grupė „Trys keturiose“ atliko keletą giesmių. Lankytojai koplyčioje-kolumbariume pagerbė sovietinių represijų aukas, uždegė žvakutes.

Ekskursija po koplyčią-kolumbariumą su architektu Mariumi Pranu Šaliamoru

Gegužės 17 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko Tarptautinės muziejų dienos ir akcijos „Muziejų naktis 2015“ renginiai. „Muziejų nakties“ renginiai prasidėjo Vilniaus „Versmės“ katalikiškosios gimnazijos mokinių sukurtu spektakliu 1944–1953 m. vykusiam partizaniniam karui paminėti. Po vaidinimo renginio svečiai buvo pakviesti žiūrėti 12 klasės mokinių Karolio Majevskio, Gabrielės Stravinskaitės ir Milenos Ždanovičiūtės sukurtą filmą „Visada yra galimybė rinktis laisvę, nors ir

„Muzikos nakties 2015“ ekskursijos dalyviai klausosi gidės pasakojimo apie Tuskulėnų dvarą

Sutartinių giedotojų grupė „Trys keturiose“ gieda giesmę

gyvybės kaina“ apie vieną iš Lietuvos partizanų vadų – Adolfą Ramanauską-Vanagą.

Netrukus po filmo pristatymo Tuskulėnų dvaro rūmuose lankytojų širdis užliejo užburiantys klasikinės muzikos garsai, kuriuos dovanavo smuikininkė Anna Kasperovič ir fortepijono meistras Kšištofas Markevičius. Koncerto svečiai, klausydami Johno Williamso, Edvardo Griego ir Johanneso Brahmsio kūrinių, galėjo pajusti tikrąją kultūrinę dvaro atmosferą.

Renginių programą užbaigė išpūdinga naktinė ekskursija, kurios metu tiek suaugusieji, tiek vaikai, rankose laikydami uždegtas žvakes, klausėsi gidės pasakojimo apie Tuskulėnų dvaro paslaptis. Vėliau žvakės buvo padėtos koplyčioje-kolumbariume, kur palaidotos 1944–1947 m. sovietinių represijų aukos. Po ekskursijos kiekvienas, teisingai atsakęs į anketos „Pasmerktųjų kelias“ klausimus, laimėjo atminimo dovanėles.

Nesuspėjusieji Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankyti per „Muziejų naktį“, galėjo tai padaryti **gegužės 18-ąją**, Tarptautinę muziejų dieną, ir nemokamai susipažinti su muziejine ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“.

Birželio 14–15 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko atvirų durų dienos, skirtos Gedulo ir vilties dienai bei Lietuvos okupacijos 75-mečiui paminėti. Lankytojai galėjo apžiūrėti nuolatinę muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ dalyvių darbų parodą „Istorija – praeities liudytoja“.

Birželio 15-ąją, Okupacijos ir genocido dieną, Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai koplyčioje-kolumbariume pagerbė sovietinio totalitarinio režimo aukas ir padėjo gėlių vainiką.

Rugpjūčio 23-iąją, minint Europos dieną stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti

Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai padeda gėlių vainiką koplyčioje-kolumbariume

ir Baltijos kelio dieną, LGGRTC Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko atvirų durų diena. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso svečiai galėjo nemokamai aplankyti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčią-kolumbariumą ir nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ dalyvių darbų parodą „Istorija – praeities liudytoja“. Tuskulėnų dvaro lankytojams buvo dalijami specialūs ženkliai, skirti rugpjūčio 23 d. atminti.

Rugsėjo 15 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje buvo atidaryta tarptautinė kilnojamoji paroda „Srebrenicos pragaras“, kurią organizavo Bosnijos ir Hercegovinos Federacijos archyvas, Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnyba ir LGGRTC.

Tarptautinė paroda „Srebrenicos pragaras“ Lietuvoje buvo pristatyta minint 20-ąsias Srebrenicos žudynių metines. Parodą sudarė 22 standai, kuriuose buvo eksponuojamos Bosnijos karo laikų nuotraukos, menančios žiaurais nusikaltimo įvykius,

kai serbų pajėgos užėmė rytinį Bosnijos musulmonų gyvenamą Srebrenicos anklavą ir išžudė daugiau nei 8 tūkst. beginklių bosnių vyrų ir berniukų. Bosnijos ir Hercegovinos Federacijos archyvas šią parodą parengė prieš kelerius metus ir eksponavo daugelyje pasaulio šalių (Egipte, Turkijoje, Vokietijoje, Lenkijoje, Danijoje ir kitur). Paroda Vilniuje buvo eksponuojama tik tris dienas, paskui iškart iškeliavo į Moldovą ir Gruziją.

Renginys Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje buvo pradėtas Bosnijos ir Hercegovinos ir Lietuvos himnais. Susirinkusiuosius pasveikino LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Sveikinimo žodį tarė ir renginio organizatorius – Lietuvos vyriausiasis archyvaras dr. Ramojus Kraujelis. Į parodos atidarymą Vilniuje atvyko Bosnijos ir Hercegovinos Federacijos archyvo direktorius Adamiras Jerkovičius ir jo vadovaujama delegacija. Svečias iš užsienio sakdamas kalbą pabrėžė, kad tiek Lietuva, tiek Bosnija ir Hercegovina yra istoriškai panašios – abi nukentėjo nuo kaimyninių šalių agresijos.

Parodos „Srebrenicos pragaras“ atidarymas Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje

Renginio metu susirinkusieji žiūrėjo Bosnijos ir Hercegovinos Federacijos archyvo sukurtą kelių minučių filmą apie Srebre-

nicos genocido aukų palaikų perlaidojimą, o vėliau Lietuvos vyriausiasis archyvaras dr. R. Kraujelis svečius pakvietė apžiūrėti parodą „Srebrenicos pragaras“.

Rugsėjo 18 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko LGGRTC surengta tarptautinė konferencija „1945 m.: Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir jo pasekmės Rytų ir Vidurio Europos šalims“. Į

Kalba Bosnijos ir Hercegovinos Federacijos archyvo direktorius Adamiras Jerkovičius

Memorialinio komplekso salėje susirinkę konferencijos „1945 m.: Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir jo pasekmės Rytų ir Vidurio Europos šalims“ dalyviai

konferenciją atvyko ir pranešimus skaitė šešių Europos šalių – Austrijos, Latvijos, Lietuvos, Lenkijos, Rusijos ir Vokietijos – mokslininkai.

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje susirinkusius konferencijos dalyvius pasveikino LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, įžanginę kalbą pasakė Lietuvos Respublikos Seimo narys dr. Arvydas Anušauskas.

Per pirmąją konferencijos dalį pranešimus skaitė dr. Algimantas Kasparavičius (Lietuvos istorijos institutas, Lietuva), dokt. Dieteris Bacheris (Ludwigo Bolzmanno karo padarinių tyrimo institutas, Austrija), dr. Arūnė Arbušauskaitė ir habil. dr. Piotras Majewskis (Antrojo pasaulinio karo muziejus Gdanske, Lenkija).

Per antrąją konferencijos dalį pranešimus skaitė habil. dr. Joachimas Tauberis (Šiaurės rytų Europos vokiečių kultūros ir istorijos institutas, Vokietija), dr. Peteris Ruggenthaleris (Ludwigo Bolzmanno karo padarinių tyrimo institutas, Austrija), dr. Ainaras Bambalas (Latvijos valstybės archyvas, Latvija) ir

dr. Kirillas Aleksandrovas (Sankt Peterburgo valstybinio universiteto Filologinių tyrimų institutas, Rusija). Po pranešimų vyko diskusijos, buvo aptarti neatsakyti klausimai. Pabaigoje visiems konferencijos dalyviams buvo įteiktos atminimo dovanėlės.

Rugsėjo 23-iają, minint Lietuvos žydų genocido aukų atminimo dieną, LGGRTC Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko atvirų durų diena. Lankytojai galėjo nemokamai aplankyti muziejinę ekspoziciją ir susipažinti su Konferencijų salėje eksponuojama Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus kilnojamąja paroda „Išsigelbėjęs Lietuvos žydų vaikas pasakoja apie Šoa“. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse tą dieną apsilankė daugiau nei 100 mokinių iš Vilniaus Antakalnio, Eišiškių Stanislovo Rapolionio ir Šeduvos gimnazijų bei Šalčininkų mokyklos.

Rugsėjo 28 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse buvo paminėta Tuskulėnų aukų atminimo diena. Koplyčioje-kolumbariume buvo pagerbtos Tuskulėnų aukos, Lietuvos kariuomenės Garbės sar-

Mokiniai apžiūri parodą „Išsigelbėjęs Lietuvos žydų vaikas pasakoja apie Šoa“

Tuskulėnų aukų pagerbimo ceremonija

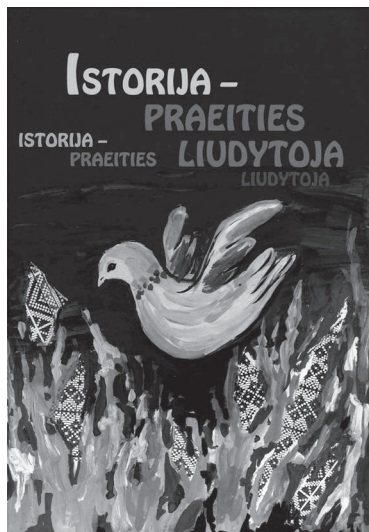
gybos kuopos kariai padėjo gėlių vainiką. Vėliau Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso lankytojai turėjo galimybę susipažinti su unikaliu projektu – Lietuvos himno instaliacija. Visi svečiai susikibę už rankų giedojo tautišką giesmę. Pasibaigus oficialiai minėjimo daliai lankytojai žiūrėjo

Vytauto Damaševičiaus ir Juozo Matonio dokumentinį filmą „Tuskulėnų paslaptis“, aplankė ekspoziciją ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus kilnojamąją parodą „Išsigelbėjęs Lietuvos žydų vaikas pasakoja apie Šoa“.

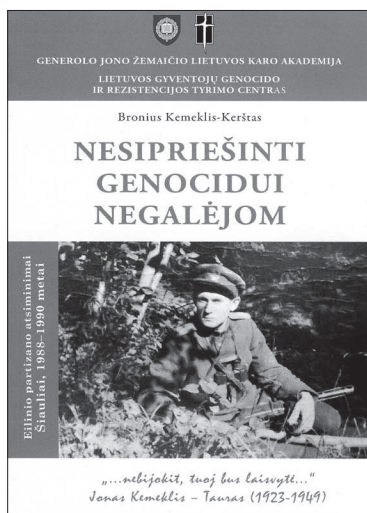
Beata Butkevičiūtė

KNYGOS

Istorija – praeities liudytoja, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015, 383 p.

Bronius Kemeklis-Kerštas. Nesipriešinti genocidui negalėjom, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2015, 156 p.

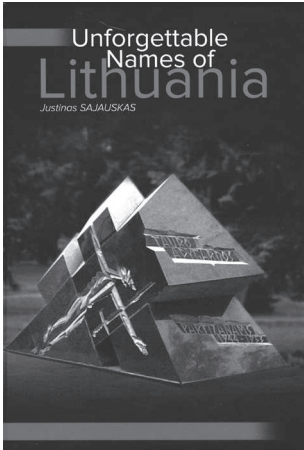
Leidiny sudarytas iš 2013 ir 2014 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro organizuoto nacionalinio konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ geriausių mokinių rašinių ir piešinių. Rašinių temos – tremtys, lageriai, partizanų kova, tos kovos dalyvių portretai, žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais, Sausio 13-osios įvykiai ir kt. Daug istorijų, daug prasmingų autorių apmąstymų.

Ši knyga – tai eilinio partizano Broniaus Kemeklio-Keršto atsiminimai, rašyti Nepriklausomybės priešaušryje. Autorius aprašo nueitą sunkų partizano kelią: prisimena savo bendražygius, patirtą išdavystę, tardymus, lagerį, tremtį. Leidinyje yra nemažai kovos draugų nuotraukų.

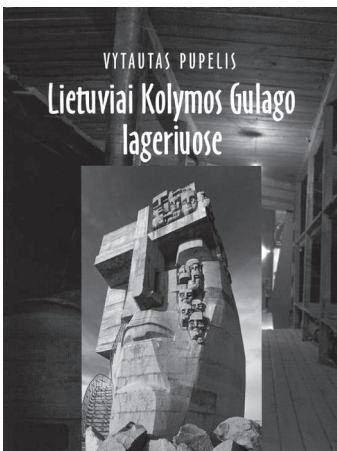
Knyga skirta visiems, besidomintiems pokario rezistencija Lietuvoje, bet pirmiausia jaunajai kartai, nes atsiminimų autorius aktyviai partizanavo būdamas 21–24 metų. Daug metų kalėjęs Sovietų Sąjungos lageriuose, iš jų grįžęs, bet gimtajame krašte neradęs ramybės dėl nuolatinių saugumo struktūrų persekiojimo, vis dėlto sulaukė faktinės nepriklausomybės. Deja, laisvoje Lietuvoje jis pagyveno tik keletą dienų...

Knyga išleista kartu su Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija.

Justinas Sajauskas, *Unforgettable Names of Lithuania*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2015, 360 p.

Vytautas Pupelis, *Lietuviai Kolymos Gulago lageriuose*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015, 168 p.

XX a. pradžioje SSRS Tolimuosiuose Rytuose buvo aptikti gausūs žemės turtų, ypač aukso, ištekliai. Keliami tiesti, žemės turtų paieškai ir eksploatacijai vykdyti Kolymos

Literatūrinės miniatiūros vaizdingai perteikia buvusių partizanų, ryšininkų, rezistencinės kovos rėmėjų gyvenimą, pokario Lietuvos realybę. Beatodairiška drąsa ir bailumas, ištikimybė laisvės idealams ir išdavystės, rimti apmąstymai ir šelmiška šypsienėlė, tikrumas ir meninė išmonė – visa tai susiję, susipynę, o gal sąmoningai supinta, kad galėtume lyginti ir susivokti. To laiko įvykių autorius nesistengia nei gražinti, nei menkinti. Jis liudija – jautriai ir kūrybiškai.

Knyga išleista kartu su Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija.

upės baseino zonoje buvo įkurtas Dalstrojaus trestas. Darbams nutarta panaudoti pačią pigiausią darbo jėgą – kalinius, kurių SSRS niekada netrūko. Kaliniai į Kolymos lagerius buvo plukdomi tik jūra. Kelionė į Magadaną trukdavo 5-7 paras, o siaučiant audroms – dar ilgiau. Kiek kalinių etapais pasiekdavo kalinimo vietą, o kiek jų žūdavo pakeliui, dabar niekas nesuskaičiuos.

Visų Kolymos kalinių likimas buvo nepavydėtinas. Badas, šaltis, nepakeliamas darbas paglemždavo vis naujas aukas. Reikėjo ištvirti, kad galėtum grįžti... „Ką radau šiame kely, parsinešiu su savim, kad galėčiau viską ir save kartu atiduoti mano mylimai tautai“, – taip ant kitos pusės nuotraukos, išsiųstos iš Magadano giminaičiams į Lietuvą, 1955 m. kovo 16 d. užrašė politinė kalinė Salomėja Ivanauskaitė. Vadinasi, reikėjo viską ištvirti ir sugrįžti.

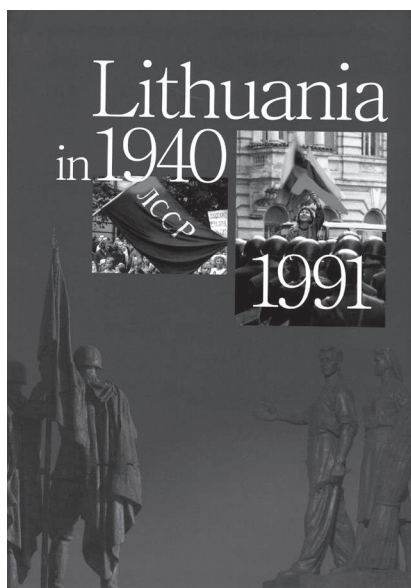
Iš ten sugrįžo ir buvęs politinis kalinys Vytautas Pupelis. Dar Persitvarkymo sąjūdžio laikais pradėjo rinkti medžiagą apie

Kolymos lagerius. Susitikinėjo su buvusiais Kolymos kaliniais, kaupė jų prisiminimus. Ieškojo medžiagos visur, kur tik tikėjosi jos rasti. Maždaug per dvidešimt metų darbo pavyko įvardyti ir gana tiksliai nustatyti apie 260 kalinimo vietų, kurių kiekvienoje nuolat buvo kalinama nuo kelių šimtų iki kelių tūkstančių kalinių.

Šioje knygoje pateikiama glausta informacija apie kiekvieną lagerį, išvardijamos žinomos ten kalėjusių lietuvių pavardės, publikuojamos asmeninės buvusių kalinių nuotraukos.

Tai ne visa Kolymos Gulago istorija, tai tik dalelė mūsų skaudžios istorijos...

Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015, 592 p.

Kolektyvine monografija „Lietuva 1940–1991: okupuotos Lietuvos istorija“ siekiama apibendrinti per pastaruosius kelis dešimtmečius vykusius Lietuvos naujausiųjų

laikų istorijos tyrimus. Tai vienas pirmųjų mėginimų apžvelgti per penkis dešimtmečius aneksuotoje valstybėje įvykusius pokyčius, įvykius, kurie palietė kiekvieną Lietuvoje gyvenusį žmogų. Karai ir jų padariniai, ekonomikos pokyčiai ir kasdienis žmogaus gyvenimas, kultūros suvaržymai ir Bažnyčios atspara, rezistentai ir okupantai, lietuvių išėivijos ir disidentų pastangos priminti čia gyvenusiems žmonėms teisę į valstybingumą bei šios galimybės įgyvendinimas jau mūsų laikais – daugelis šių viešų ir slaptų įvykių tapo istorijos ašimi, o juose aktyviai dalyvavę žmonės – istorijos liudininkais.

Kristina Burinskaitė, LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m., Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015, 264 p.

Viena pagrindinių komunistinio režimo atramų Lietuvoje buvo represinės struktūros NKVD (MVD, NKGB, MGB, KGB). Per visą sovietinės okupacijos laikotarpį jos smelkėsi

į visas gyvenimo sritis. Lietuvos gyventojai buvo persekiojami dėl pasaulėžiūros, pasipriešinimo okupacijai ar priklausymo religinėms, socialinėms, politinėms grupėms. Jų funkcijų įgyvendinimas buvo priklausomas nuo komunistinės ideologijos, SSKP formuojamos vidaus ir užsienio politikos. Persekiojant Lietuvos valstybingumo šalininkus ir sovietinio režimo bei komunistinės ideologijos priešininkus buvo siekiama sutrukdyti atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Istorikės Kristinos Burinskaitės knygoje „LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.“ supažindinama su svarbiausiais sovietinio saugumo veiklos bruožais, veiklos sritimis, veikimo metodais, pateikiama ryškiausių KGB metodų taikymo pavyzdžių, aptariama, ko šiomis priemonėmis buvo siekiama. Daug dėmesio skiriama Katalikų bažnyčios, inteligentų, išseivijos, buvusių tremtinių, kalinių ir buvusių nepri-

klausomos Lietuvos veikėjų persekiojimui, išryškinama žmonių veikla, už kurią jie buvo persekiojami.

Knygoje taip pat apibūdinami Lietuvos komunistų partijos santykiai su LSSR KGB, svarstoma, kiek komunistų partija galėjo kontroliuoti KGB veiklą ir atitinkamai prisiimti atsakomybę už kitaminčių persekiojimą. Skiriamas dėmesys ir geležinei uždangai, kuri leido kontroliuoti ne tik žmonių įvažiavimą į Lietuvą ar išvykimą iš jos, bet ir informacijos sklaidą. Apibūdinama griežtai reglamentuota užsieniečių buvimo Lietuvoje tvarka, atskleidžiama, kur jiems buvo leidžiama lankytis.

Ši knyga turėtų prisidėti prie nuodugnesnio sovietinės slaptosios tarnybos ir jos veiklos politinių, ideologinių prielaidų ir nusikaltimų, nukreiptų prieš antisovietinio pasipriešinimo dalyvius, suvokimo ir analizės. Ji turėtų sudominti politologus, istorikus, istorijos mokytojus, studentus – visus, kurie domisi KGB veikla.

2016 m. atmintinos datos ir sukaktys

SAUSIS

Sausio 13-oji – Laisvės gynėjų diena. Prieš 25 metus, 1991 m. sausio 13 d., sovietinei kariuomenei ir specialiesiems daliniams užimant Lietuvos televizijos bokštą bei Radijo ir televizijos pastatus, žuvo 14 laisvės gynėjų, dar beveik tūkstantis žmonių buvo sužeista ar kitaip nukentėjo.

Prieš 65 metus, 1951 m. sausio 14 d., Panemunės r. Ilgakiemio k. žuvo Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vadas **Antanas Pužas-Gintaras** ir jo adjutantas **Karolis Juzumas-Lokys**.

Sausio 27-oji – Tarptautinė Holokausto aukų atminimo diena. 1945 m. sausio 27 d. Lenkijoje buvo išlaisvinta Aušvico (Osvencimo) koncentracijos stovykla.

Prieš 110 metų, 1906 m. sausio 29 d., Šiauliuose gimė antisovietinio pasipriešinimo dalyvė, viena iš Lietuvių tautinės tarybos ir Lietuvos Helsinkio grupės steigėjų, buvusi politinė kalinė **Ona Lukauskaitė-Poškienė**.

VASARIS

Prieš 65 metus, 1951 m. vasario 2 d., Šakių r. Endrikių k. apylinkėse žuvo Tauro apygardos vadas **Viktoras Vitkauskas-Saidokas**, Žalgirio rinktinės štabo Ūkio skyriaus viršininkas **Pranas Bastys-Dūmas**, rinktinės Vasario 16-osios tėvūnijos vadas **Pranas Rudmickas-Uosis** ir 2 jų bendražygiai.

Prieš 30 metų, 1986 m. vasario 5 d., Šalčininkų r. avarijoje neaiškiais aplinkybėmis žuvo antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto steigėjas **kun. Juozas Zdebskis**.

Prieš 65 metus, 1951 m. vasario 6 d., Veisiejų r. Bestraigiškės miške, Pasernin-

kų k. apylinkėse, žuvo Dainavos apygardos vado pavaduotojas žvalgybai, apygardos teismo pirmininkas ir Šarūno rinktinės vadas **Juozas Jurelionis-Sakalas**, būrio vadas **Pranas Majauskas-Vanagėlis**, grupės vadas **Pranas Celevičius-Berželis** ir 4 jų bendražygiai.

Prieš 65 metus, 1951 m. vasario 10 d., Varnių r. Čepaičių k. žuvo Vakarų Lietuvos (Jūros) srities vadas **Vaclovas Ivanauskas-Gintautas, Henrikas**, jo adjutantas **Šarkauskas**, srities štabo Organizacinio skyriaus viršininkas **Stasys Gedvilas-Bedalis** ir kaimo gyventojas **Petras Mušinskas**.

Prieš 70 metų, 1946 m. vasario 13 d., Panevėžio aps. Smilgių vls. Ažagų k. žuvo 3-iosios LLA Šiaurės apygardos vadas **Vladas Jozokas (Juozokas)-Beržas, Petraitis** ir 5 jų bendražygiai.

Prieš 65 metus, 1951 m. vasario 15 d., Jiezno r. Jaunionių k. žuvo Pietų Lietuvos (Nemuno) srities štabo Visuomeninės dalies viršininkas, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) gynybos pajėgų štabo pareigūnas **Kostas Baliukevičius-Tylius, Rainys**, LLKS štabo narys **Urbonas Dailidė-Tauras**, Dzūkų rinktinės Margio tėvūnijos vadas **Motiejus Jaruševičius-Lakštingala** ir sodybos šeimininkė, partizanų ryšininkė **Marija Talačkaitė-Genovaitė**

Vasario 16-oji – Lietuvos valstybės atkūrimo diena. 1918 m. vasario 16 d. Vilniuje Lietuvos Taryba pasirašė Lietuvos Nepriklausomybės Aktą. 1949 m. vasario mėn. Radviliškio r. Minaičių k. po Stasio Mikniaus klėtimi įrengtame Priskėlimo apygardos štabo bunkeryje įvyko visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas, kuriame buvo įkurta visus Lietuvos partizanus vienijanti organizacija LLKS.

Vasario 16 d. pasirašyta LLKS Tarybos Deklaracija – konstitucinės reikšmės dokumentas, liudijantis Lietuvos valstybės tęstinumą okupacijos sąlygomis.

Prieš 70 metų, 1946 m. vasario 18 d., Vilniuje sušaudytas vienas iš Lietuvos laisvės armijos (LLA) organizatorių ir vadų **Adolfas Eidimtas**.

Prieš 70 metų, 1946 m. vasario 19 d., Lietuvos ir Latvijos pasienio Krestjanių miške, netoli Joniškio aps. Joniškio vls. Milvydžių k., žuvo Genio rinktinės vadas **Martynas Kliausius-Tautvydas**, grupės vadas **Jonas Rutkus-Dėdė**, **Narsutis** ir 3 **Klevo būrio partizanai**.

Prieš 100 metų, 1916 m. vasario 20 d., Šiaulių aps. Žeimelio vls. Čepolės k. (dab. Latvija) gimė Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys ir komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti tarybos pirmininkas, kompozitorius **Julius Juzeliūnas**.

Prieš 70 metų, 1946 m. vasario 23 d., Joniškio aps. Linkuvos vls. Uniūnų k. vyko vienos iš didžiausių kautynių, kuriose žuvo **22 Motiejaus Belecko-Paleckio būrio partizanai**.

Prieš 90 metų, 1926 m. vasario 25 d., Tauragės aps. Batakių vls. Graužų k. gimė aktyvus antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, buvęs partizanas, politinis kalinys ir Lietuvos laisvės lygos narys **Leonas Laurinskas**.

Prieš 30 metų, 1986 m. vasario mėn., Švenčionių r. Činčikų k. mirė ilgiausiai išsislapstęs Lietuvos partizanas **Stasys Guiga-Tarzanas**.

KOVAS

Prieš 70 metų, 1946 m. kovo 9 d., Vilniuje sušaudytas vienas iš LLA vadų ir Žemaičių legiono kūrėjų **Adolfas Kubilius**.

Prieš 65 metus, 1951 m. kovo 9 d., Panevėžio r. Narbutų k. buvo nužudytas

partizanas **Antanas Vaičekonis-Šermukšnis** (iki 1950 m. rugpjūčio mėn. ejęs Vyčio apygardos Krištaponio rinktinės vado pareigas).

Kovo 11-oji – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo diena. 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Aukščiausioji Taryba priėmė Nepriklausomos valstybės atstatymo aktą.

Prieš 65 metus, 1951 m. kovo 14 d., Ramygalos r. Glitėnų k. apylinkėse žuvo Vyčio apygardos Gedimino rinktinės vadas **Jonas Vepštas-Paukštelis**, jo adjutantas **Kazys Gvergždys-Klajūnas** ir **6 jų bendrašygiai**.

Prieš 65 metus, 1951 m. kovo 19 d., Švenčionių r. Kiauneliškio geležinkelio stoties ir Pagaigalės k. apylinkėse, Labanoro girioje, žuvo Rytų Lietuvos srities ir Vytauto apygardos štabo viršininkas, apygardos laikraščio „Aukštaičių kova“ redaktorius **Vytautas Pakštas-Vaidotas**, srities štabo adjutantas ir apygardos štabo viršininko pavaduotojas **Steponas Satkevičius-Gintvytis**, štabo Visuomeninio skyriaus viršininkas **Antanas Bulka-Dainius** ir Organizacinio skyriaus viršininkas **Jurgis Trinkūnas-Dagys**, Liūto rinktinės Perlo-Bazalto rajono vadas **Stasys Juodis-Čizikas**, **Dūdelė**, rajono štabo viršininkas **Balys Graužinis-Uosis**, **Vilkas**, Organizacinio skyriaus viršininkas **Steponas Jakučionis-Aušra**, Lokio rinktinės Laisvės kuopos būrio vadas **Juozas Kušeliauskas-Putinas**, partizanė **Stasė Daškevičiūtė-Žiedas** ir V. Pakšto žmona, partizanų ryšininkė **Natalija Deveikytė-Vaidilutė**.

Prieš 80 metų, 1936 m. kovo 29 d., Marijampolės aps. Sasnavos vls. Kantališkių k. gimė antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, politinis kalinys ir Kovo 11-osios akto signataras **Stanislovas Gediminas Ilgūnas**.

BALANDIS

Prieš 70 metų, 1946 m. balandžio 3 d., Alytaus aps. Varėnos vls. Pabaronės k. žuvo

Dainavos apygardos Geležinio Vilko rinktinės vadas **Leonas Tarasevičius-Lūšis**, **Aras** ir jo adjutantas **Adolfas Kalanta-Kostas**.

Prieš 65 metus, 1951 m. naktį į balandžio 4 d., Pakruojo r. Žiurkių ir Moniūnų k. apylinkėse žuvo Vyčio apygardos Žaliosios rinktinės vadas **Jonas Januševičius-Vilkas**, 1-ojo rajono (tėvūnijos) vadas **Lionginas Činga** ir 2-ojo rajono (tėvūnijos) vadas **Ignas Gasiūnas**.

Balandžio 11-oji – Tarptautinė koncentracijos stovyklų kalinių išlaisvinimo diena. 1945 m. balandžio 11 d. Vokietijoje buvo išlaisvinti Buchenvaldo koncentracijos stovyklos kaliniai.

Prieš 65 metus, 1951 m. balandžio 11 d., Utenos r. Strazdų k. žuvo Rytų Lietuvos srities ir Vytauto apygardos vado pavaduotojas, Lokio rinktinės vadas **Balys Vaičėnas-Pavasaris**, **Liubartas**, Lokio rinktinės Rikiuotės skyriaus viršininkas ir Šventosios rajono vadas **Vladas Juozapavičius-Šarūnas**, **Papartis**, Šventosios rajono štabo narys, Laisvės kuopos vado pavaduotojas **Juozas Sidaravičius-Sakalas**, Erškėčio kuopos vadas **Jonas Čičelis**, **Tėvas**, Erškėčio kuopos būrio vadas **Jeronimas Bulka-Titnagas**, Džiugo rajono vadas **Alfredas Garnelis-Čigonas**, Džiugo rajono štabo viršininkas **Vytautas Dručkus-Šernas** ir Juozo Čibiro šeimos nariai.

Prieš 65 metus, 1951 m. balandžio 14 d., Anykščių r. Niūronių k. žuvo Vytauto apygardos štabo narys ir Deimanto rajono vadas **Antanas Bagočiūnas-Dūmas**, rajono štabo Organizacinio skyriaus viršininkas **Justinas Puodžiūnas-Šerkšnas** ir **5 jų bendražygiai**.

Prieš 70 metų, 1946 m. balandžio 16 d., iš LSSR MGB Alytaus aps. skyriaus vidaus kalėjimo pabėgo 40 kalinių, kuriems vadovavo Juozas Balčius, grupė.

Prieš 70 metų, 1946 m. balandžio 19 d., Šakių aps. Jankų vls. Valių k. apylinkėse žuvo

Tauro apygardos Žalgirio rinktinės vadas **Jonas Kleiza-Žalvaris**.

Prieš 70 metų, 1946 m. balandžio 23 d., buvo priimta Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo deklaracija, kurią pasirašė Pietų Lietuvos partizanų vadai.

Prieš 65 metus, 1951 m. balandžio 29 d., Ramygalos r. Steponavos k. apylinkių miške žuvo Vyčio apygardos vadas **Mykolas Šemežys-Putinas**.

GEGUŽĖ

Gegužės 8-oji – Antrojo pasaulinio karo aukų atminimo diena. 1945 m. gegužės 8 d. nacistinė Vokietija kapituliavo prieš antihitlerinę koaliciją.

Gegužės 14-oji – Pilietinio pasipriešinimo diena. 1972 m. gegužės 14 d. Kaune protestuodamas prieš sovietinę okupaciją susidegino **Romas Kalanta**.

Trečiasis gegužės sekmadienis (gegužės 15-oji) – Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena.

Prieš 65 metus, 1951 m. gegužės 23 d., Alytaus r. Punios šile žuvo Pietų Lietuvos (Nemuno) srities štabo narys, Dzūkų rinktinės vadas **Vincas Ambrazevičius-Balandis**, rinktinės štabo narys **Vincas Valiūnas-Savanoris**, Margio tėvūnijos vadas **Romas Sadauskas-Ramunis** ir partizanas **Vytautas Ražanskas-Bičiulis**.

BIRŽELIS

Prieš 70 metų, 1946 m. birželio 3 d., iš LSSR MGB Mažeikių aps. skyriaus vidaus kalėjimo pabėgo 70 kalinių grupė.

Birželio 3-ioji – Sąjūdžio diena. 1988 m. birželio 3 d. buvo įkurtas Lietuvos persitvarkymo sąjūdis.

Prieš 100 metų, 1916 m. birželio 4 d., Seinų aps. Lazdijų vls. Miškinių k. gimė Tauro apygardos vadas **Jonas Petras Aleščikas-Rymantas**.

Prieš 110 metų, 1906 m. birželio 6 d., Daugpilyje (Latvija) gimė pagrindinės spaudos platintojas, politinis kalinys ir pagrindžio sąlygomis paskelbtos autobiografinės apybraižos „Sovietinio kalinio memuarai“ autorius **Vladas Lapienis**.

Prieš 70 metų, 1946 m. birželio 7 d., Marijampolės aps. Veiverių vls. ir Prienų aps. Šilavoto vls. Pagraizžio miške, netoli Šilavoto mstl., žuvo Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vadas **Juozas Stravinskas-Žiedas**, štabo Sanitarinio skyriaus viršininkė **Danutė Dičpinigaitytė-Laimutė** ir **6 jų bendražygiai**.

Prieš 70 metų, 1946 m. birželio 7 d., Vilniuje sušaudytas vienas iš pagrindinės „Kęstučio“ organizacijos vadovų **Bronius Vaivada**.

Prieš 70 metų, 1946 m. birželio 12 d., Šakių aps. Lukšių vls. prie Agurkiškės k. žuvo Tauro apygardos vadas ir Pietų Lietuvos (Nemuno) srities vado pavaduotojas **Zigmas Drunga-Mykolas Jonas**, Žalgirio rinktinės štabo viršininkas **Bronius Brazauskas-Sakalas**, rinktinės vado adjutantas **Juozas Sidabra-Brangutė**, 54-osios kuopos vadas **Vytautas Puišys-Meška** ir **3 jų bendražygiai**.

Birželio 14-oji – Gedulo ir vilties diena. Prieš 75 metus, 1941 m. birželio 14 d., prasidėjo pirmas masinis Lietuvos gyventojų trėmimas (ištremta apie 18 tūkst. žmonių).

Birželio 15-oji – Okupacijos ir genocido diena. 1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą.

Prieš 65 metus, 1951 m. birželio 16 d., Šakių r. Meškeliūnų k. žuvo Tauro apygardos Visuomeninės dalies viršininkas **Pranas Runas-Daugirdas**.

Prieš 75 metus, 1941 m. birželio 22 d., prasidėjo Vokietijos-SSRS karas ir nacių okupacija Lietuvoje.

Birželio 23-ioji – Birželio sukilimo diena. Prieš 75 metus, 1941 m. birželio 22–28 d., vyko **Birželio sukilimas**.

Prieš 75 metus, 1941 m. birželio 24–26 d., vyko masinės civilių Lietuvos gyventojų žudynės (naktį iš birželio 24-osios į 25 d. **Rainių miškelyje** sadistiškai nukankinti 75 Telšių kalėjimo kaliniai; birželio 25 d. **prie Panevėžio cukraus fabriko** nužudyta 19 politinių kalinių; naktį iš birželio 25-osios į 26 d. **Panevėžyje** sadistiškai nukankinti 7 medikai; birželio 26 d. **Pravieniškių lageryje** nužudyti 232 politiniai kaliniai, kalėjimo prižiūrėtojai ir jų šeimų nariai). Besitraukiantys Raudonosios armijos daliniai pirmosiomis karo dienomis nužudė apie 1,1 tūkst. Lietuvos gyventojų.

Prieš 75 metus, 1941 m. birželio 26–27 d., įvykdytos masinės politinių kalinių, tarp kurių buvo ir lietuvių, **žudynės Červenėje** (Baltarusija).

LIEPA

Prieš 70 metų, 1946 m. liepos 2 d., Lazdijų aps. Leipalingio vls. prie Janavo k., Žaliamiškio miško pakraštyje, žuvo Pietų Lietuvos (Nemuno) srities vadas **Juozas Vitkus-Kazimieraitis**.

Prieš 70 metų, 1946 m. liepos 16 d., Tauragės aps. Eržvilko vls. Globių k. žuvo Jungtinės Kęstučio apygardos Lydžio rinktinės vadas **Petras Ruibys-Žigas, Garbštas** ir partizanė **Ona Mockevičiūtė**.

Prieš 80 metų, 1936 m. liepos 29 d., Kaune gimė pagrindinės spaudos daugintoja ir platintoja **Virginija Marija Vosyliūtė**.

RUGPJŪTIS

Rugpjūčio 2-oji – Tarptautinė romų Holokausto atminimo diena. 1944 m. rugpjūčio 2 d. Lenkijoje, Aušvico-Birkenau koncentracijos stovykloje, buvo sunaikintas čigonų lageris. Nužudyta apie 3 tūkst. jame kalintų romų tautybės žmonių.

Prieš 60 metų, 1956 m. rugpjūčio 12 d., Kaišiadorių r. Kaukinės k. apylinkėse žuvo

paskutinis Didžiosios Kovos apygardos partizanas **Stasys Kuzinevičius-Kukalis**.

Rugpjūčio 23-ioji – Europos diena stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir Baltijos kelio diena. 1939 m. rugpjūčio 23 d. buvo pasirašyti SSRS–Vokietijos sutarčių slaptieji protokolai, kurie nubrėžė Vidurio ir Rytų Europos valstybių padalijimo liniją. 1989 m. rugpjūčio 23 d. Lietuvos persitvarkymo sąjūdis kartu su Estijos ir Latvijos liaudies frontais surengė Baltijos kelio akciją, kurios metu 2 mln. žmonių, reikalaudami nepriklausomybės, susikibo į nenutrūkstamą grandinę nuo Vilniaus iki Talino.

Prieš 110 metų, 1906 m. rugpjūčio 25 d., Liepojoje (Latvija) gimė Vakarų Lietuvos (Jūros) srities vadas **Aleksandras Milaševičius-Ruonis, Vitolis**.

Prieš 65 metus, 1951 m. rugpjūčio 29 d., Telšių r. Laukstėnų miške žuvo Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės vadas **Ignas Čėsna-Žentas, Benamis**, partizanų teismo pirmininkas, rinktinės Administracinio ir ūkinio skyriaus viršininkas **Petras Lileikis-Žuvelė**, rinktinės štabo viršininkas **Alfonsas Venckus-Dėdė** ir **2 štabo partizanai**.

Rugpjūčio 31-oji – Laisvės diena. 1993 m. rugpjūčio 31 d. iš Lietuvos buvo išvesta Rusijos kariuomenė.

RUGSĖJIS

Prieš 90 metų, 1926 m. rugsėjo 2 d., Alytuje gimė Pietų Lietuvos (Nemuno) srities štabo Visuomeninės dalies viršininkas, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) gynbos pajėgų štabo pareigūnas **Konstantas Baliukevičius-Tylius, Rainys**.

Prieš 65 metus, 1951 m. rugsėjo 4 d., Kauno r. Pabartupio k. apylinkių miške žuvo LLKS Vyriausiosios vadovybės Žvalgybos skyriaus viršininkas ir LLKS įgaliotinis užsieniui, knygos „Partizanai už geležinės uždangos“

autorius **Juozas Albinas Lukša-Skrajųnas, Daumantas**.

Prieš 70 metų, 1946 m. rugsėjo 12 d., įkurta **Jungtinė Kęstučio apygarda**.

Prieš 60 metų, 1956 m. rugsėjo 14 d., Ukmergės r. Reniūnų k. žuvo paskutinis Vyčio apygardos partizanas **Vytautas Zakaras-Povas**.

Prieš 70 metų, 1946 m. rugsėjo 21 d., MVD Telšių aps. skyriaus išankstinio sulaukymo kameroje (KPZ) nusizudė Žemaičių apygardos vadas **Fortūnatas Ašoklis-Mindaugas, Juozas Vilkas**.

Rugsėjo 23-ioji – Lietuvos žydų genocido atminimo diena. 1943 m. rugsėjo 23 d. sunaikintas Vilniaus getas. Iš beveik 40 tūkst. Vilniaus geto kalinių žydų nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik 2–3 tūkst.

Prieš 65 metus, 1951 m. rugsėjo 26 d., Molėtų r. Ažumakių miške žuvo Didžiosios Kovos apygardos B rinktinės vadas **Kazys Puodžiūnas-Titnagas**, kuopos vadas **Pranas Kiaušinis-Kiaunė**, grupės vadas **Rapolas Purlys-Slapūnas** ir partizanas **Vincas Miškinis-Vienuolis**.

Prieš 65 metus, 1951 m. rugsėjo 27 d., Veisiejų r. Bestraigiškės miške žuvo Dainavos apygardos vadas ir Pietų Lietuvos (Nemuno) srities vado pavaduotojas **Juozas Gegužis-Diemedis**, jo pavaduotojas ir Šarūno rinktinės vadas **Bronius Šalaševičius-Žilvitis** ir **4 jų bendražygiai**.

Rugsėjo 28-oji – Tuskulėnų aukų atminimo diena. 1944 m. rugsėjo 28 d. Vilniuje, LSSR NKGB vidaus kalėjime, buvo nužudytos pirmosios aukos, kurių palaikai užkasti buvusio Tuskulėnų dvaro teritorijoje.

SPALIS

Prieš 65 metus, 1951 m. spalio 2 d., prasidėjo **vienas didžiųjų Lietuvos gyventojų trėmimų, kurio kodinis pavadinimas „Ruduo“** (ištremta apie 17 tūkst. žmonių).

Prieš 70 metų, 1946 m. spalio 11 d., Švenčionių aps. Saldutiškio vls. Sūdalaukio k. žuvo Vytauto apygardos vadas **Bronislovas Zinkevičius-Artojas**.

Prieš 60 metų, 1956 m. spalio 12 d., Kaune buvo suimtas LLKS tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS gynybos pajėgų vadas **Adolfas Ramanuskas-Vanagas** ir jo žmona Birutė Mažeikaitė-Ramanauskienė.

Spalio 16-oji – Mažosios Lietuvos gyventojų genocido diena. 1944 m. spalio mėn. Mažojoje Lietuvoje pradėtas vykdyti gyventojų genocidas – per 300 tūkst. gyventojų nužudyta, 100 tūkst. ištremta.

Prieš 65 metus, 1951 m. spalio 19 d., Simno r. Barkūniškio k. žuvo Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės vadas **Jonas Kučinskas-Spyruoklis** ir **3 jo bendražygiai**.

Prieš 120 metų, 1896 m. spalio 20 d., Biržų aps. Vabalninko vls. Medžiūnų k. gimė Dainavos apygardos vadas **Dominykas Jėčys-Ąžuolis**.

Prieš 100 metų, 1916 m. spalio 22 d., Biržų aps. Vabalninko vls. Gumbelių k. gimė pagrindinės spaudos daugintojas ir leidėjas, politinis kalinys **Paulius (Povilas) Petronis**.

Prieš 70 metų, 1946 m. spalio 22 d., Šakių aps. Žvirgždaičių vls. Viltrakių k. žuvo Tauro apygardos adjutantas **Jonas Pileckis-Šarūnas**, Žalgirio rinktinės vadas **Jurgis Ilgūnas-Šarūnas**, rinktinės štabo Sanitarijos poskyrio viršininkas **Tauras** (slapyv.), gen. Plechavičiaus kuopos vado pavaduotojas **Bronius Čižūnas-Jūreivis** ir **2 jų bendražygiai**.

Prieš 70 metų, 1946 m. spalio 28 d., Lazdijų aps. Rudaminos vls. Paliūnų k. žuvo Tauro apygardos Perkūno rinktinės vadas **Vaclovas Navickas-Auksutis**, **Rytas** (1946 m. birželio–liepos mėn. laikinai ėjo Tauro apygardos vado pareigas).

Prieš 75 metus, 1941 m. spalio 29 d., Kauno IX forte įvyko nacių okupacijos laikotarpiu **didžiausios žydų žudynės Lietuvoje** (nužudyta 9200 žmonių).

LAPKRITIS

Prieš 60 metų, 1956 m. lapkričio 2 d., Vilniuje ir Kaune vyko Vėlinių minėjimai, kurių metu buvo palaikoma ir 1956 m. rudenį kilusi Vengrijos revoliucija.

Prieš 55 metus, 1961 m. lapkričio 9 d., Kelmės r. Vejų k. žuvo paskutinis Kęstučio apygardos partizanas **Edmundas Kmita-Evaldas**.

Prieš 70 metų, 1946 m. lapkričio 18 d., Vilniuje sušaudyti vyskupas **Vincentas Borisevičius** ir kunigas **Pranas Gustaitis**.

Prieš 65 metus, 1951 m. lapkričio 23 d., Kretingos r. Anužių k. žuvo Žemaičių apygardos Kardo rinktinės vadas **Antanas Jonauskas-Genys** ir partizanė **Elena Kniežaitė-Gegutė**.

Prieš 35 metus, 1981 m. lapkričio 24 d., Vilniuje neaiškiais aplinkybėmis žuvo antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, Helsinkio grupės narys **kun. Bronius Laurinavičius**.

Prieš 40 metų, 1976 m. lapkričio 25 d., įkurta **Lietuvos Helsinkio grupė**.

Prieš 70 metų, 1946 m. lapkričio 26 d., Vilniuje sušaudytas pirmasis Tauro apygardos vadas **Leonas Taunys-Kovas**.

GRUODIS

Prieš 70 metų, 1946 m. gruodžio 8 d., LSSR MGB Alytaus aps. skyriaus vidaus kalėjimo karceryje nukankintas Alytaus pasipriešinimo grupės vadas **Konstantinas Bajerčius-Garibaldis**, kartu su Pietų Lietuvos partizanų vadais pasirašęs 1946 m. balandžio 23 d. Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo deklaraciją.

Prieš 100 metų, 1916 m. gruodžio 13 d., Ukmergės aps. Deltuvos vls. Laitelių k.

gimė aktyvus antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, politinis kalinys, kunigas **Petras Našlėnas-Kerbelis**.

Prieš 65 metus, 1951 m. gruodžio 22 d., Vilniaus aps. Molėtų r. Pelenių–Vidžiūnų k. apylinkių miškuose žuvo Rytų Lietuvos partizanų srities ir Vytauto apygardos štabų viršininkas, Tumo-Vaižganto rinktinės vadas **Juozas Kemeklis-Granitas** ir **5 jo bendražygiai**.

Prieš 65 metus, 1951 m. gruodžio 26 d., Lazdijų r. Bagdononių k. žuvo Dainavos

apygardos Šarūno rinktinės vadas **Alfonsas Petruškevičius-Rimvydas**, Mindaugo tėvūnijos vadas **Jonas Uzdila-Vieversys**, būrio vadas **Algirdas Marcinkevičius-Laimė** ir **2 jų bendražygiai**.

2016 METAIS TAIP PAT MINIME:

Prieš 75 metus, 1941 m. vasarą, prasidėjo Lietuvos žydų genocidas (**Holokaustas**). Iš viso jo metu buvo nužudyta beveik 200 tūkst. žydų.

MŪSŲ AUTORIAI

DALIA BALKYTĖ

*LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus
vyriausioji specialistė*

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

*LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis specialistas*

MARIUS ĖMUŽIS

*LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus
vyresnysis specialistas*

TADAS JASKELEVIČIUS

*LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus
vyresnysis specialistas*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga. Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17

LT-01128 Vilnius

Adresas internete www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas arunas.bubnys@genocid.lt

Faksas (370-5) 279 1033

Telefonai: (370 5) 266 1521, (370 5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – atminimo lenta kalėjusiems ir žuvusiems Lietuvos gyventojams
atminti, 2015 m. gegužės 8 d. atidengta Mauthauzeno memoriale (Austrija)

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2015, 2 (38)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės: *Danutė Ulčinskaitė, Inga Miklovytė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2015 12 02. Tiražas 200 egz. 10,5 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO
LEIDYBOS SKYRIUJE
GALITE ĮSIGYTI
LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO LEIDINIŲ
UŽ MAŽIAUSIĄ KAINĄ

MŪSŲ ADRESAS:
DIDŽIOJI G. 17, VILNIUS

DARBO LAIKAS
PIRMADIENĮ–KETVIRTADIENĮ
10–18 VAL.
PENKTADIENĮ
10–17 VAL.
ŠEŠTADIENĮ, SEKMADIENĮ
NEDIRBAME

Išsamesnės informacijos
apie išleistus leidinius
galite teirautis tel. 279 1038 arba
apsilankykite interneto svetainėje
www.genocid.lt